

ISSN 2312-475X

9 772312 475166

02

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2

2020

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 2 (60)

20

Маусым 2020

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

БЕКНАЗАРОВ Р.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

БОТАГАРИЕВ Т.А.

БАЗАРГАЛИЕВА А.А.

ГРИНБЕРГ М. (Польша)

ЕВТЮГИНА А.А. (Россия)

ЖАГИЕЛЛО-РУСИЛОВСКИЙ А

(Польша)

КАРАГУЛОВА Б.

КАДЫКОВА Ю.А. (Россия)

ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)

САДИРОВА К.К.

САРТАБАНОВ Ж.А.

СЕРГЕЕВ Д.М.

СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.

ТИССЕН П.П. (Россия)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

ЖАНТУРИНА Н.Н.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН РК

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

LIST OF CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

I.F. Spivak-Iavrov, M.S. Kurmanbay

The calculation of the resistance between the diagonal points of the two-dimensional infinite grid with square cells..... 3

А.Т. Абдильдинов

Электротехника негізі пәнін курсанттардың меңгеруінде тірек – логикалық конспект технологиясының маңызы..... 9

В.С. Мұлдағалиев, А.Ф.Қамардин

Жаңартылған бағдарлама бойынша математика пәнін жаратылыстану пәндерімен кіріктіре оқыту..... 20

Е.С.Айталиев, Ш.Г.Мұлдашев

Қазіргі заманғы білім жүйесіндегі Әл-Фарабидің геометриясы..... 25

Ж.А.Таскалиева, Л.Е.Капарова

Методы защиты от несанкционированного доступа к информации..... 29

Г.А. Шангытбаева, Ә.М. Бекенов

ОЖСБ тестілеу мобильді қосымшасын құру мәселелері..... 33

S.M.Sarsimbaeva

Advantages of the platform node.js to develop a chatbot..... 38

Г.А. Байдрахманова

Дистанционные формы обучения кибербезопасности..... 43

Ж.А.Сартабанов, А.К.Шаукенбаева, М.Ж.Талипова

Тригонометриялық функцияларды дәрежелік қатармен өрнектеудің әдістемесі..... 50

Г.А. Шангытбаева, Б.Ж. Бисенғали

Сабақ кестесін автоматтандыру жүйесін құру..... 56

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

К.Ш. Бакирова, Р.А. Аманжолов, А.Т.Кеңшілік

Использование интерактивного метода обучения для студентов-биологов..... 62

А.М. Абдукаримов

Оқыту технологиясын дамытуда зоологиялық тренажерлерді қолданудың ерекшелігі..... 70

Ж.Ж. Кукенов

Биоразнообразие и динамика показателей кормовой базы рыб озер Иргиз Тургайской системы..... 77

Н.А. Утарбаева

Ақтөбе қаласының ағаштары мен бұталарының саңырауқұлақ ауруларын идентификациялау.. 85

А.Т. Каирова

Мұғалжар тауының өсімдіктер жамылғысына антропогенді факторлардың әсері..... 94

Ж.А. Каренеева

Қашықтықтан оқытудың оқу үдерісін ұйымдастыру формасы ретіндегі білім беру жүйесіндегі тиімділігі мен артықшылықтары..... 99

А.К.Калиева

Lentinus edodes базидиальды саңырауқұлағының маңызы..... 104

К.К.Алмуратова

The purpose and objectives of the lecture on inorganic chemistry..... 107

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Н.А. Убайдулаева, М.Д.Мендығалиев

Бензин фракциясын изомерлеу процесінің маңызы..... 111

Р.О.Орынбасар, Г.Т.Космбаева, Д.Р.Тасқан

Мұнай-газ саласындағы «ақылды» технологиялар..... 115

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Р.М.Гайфутдинова

Этноэпическое наследие татарского народа как ядро традиционной культуры..... 121

Г.Ф.Каюмова	
Образ поэта в мировой и татарской поэзии.....	129
Р.Р.Жұмағалиева	
М.О.Әуезов еңбектеріндегі Дулат Бабатайұлы (1802-1874) шығармашылығы.....	133
V.S.Zubkov, G.K.Shakuova	
Skype as an effective form of distance learning.....	138
Ж. Абитова, Ж. Сүлейменова	
Сөзжасам жүйесінің қазақ тіл білімінде зерттелуі.....	144
Н.М.Алдашев	
Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тарихи және лексика – грамматикалық сипаты.....	152
Т.В. Коробкова	
Художественный текст как средство обучения русскому языку как неродному.....	158
Ә.Ж. Ұлықпанова	
Академик Ахмет Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» еңбегіндегі әдебиеттанудың өзекті мәселелері.....	164
С.Ж.Ташимбаева	
Қазақ әдебиетіндегі «жалғыздық» идеясы (жыраулық дәстүр мен ақындық сабақтастық).....	170
Г.У. Утельбаева	
О некоторых аспектах усвоения категории числа имен существительных.....	178
С.М.Наурузбаев	
Географический термин как смыслообразующий компонент урбанонима.....	183
А.Ш. Пангереев	
Абай танымындағы табиғат және адам концепциясы.....	187
У.Е. Мамбетов	
Абай шығармашылығындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер және олардың қазіргі кезеңмен сабақтастығы.....	193
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ	ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Д.Қ.Абенов, А.Избанова	
Ақтөбе губерниясындағы 1921-1925 жылдардағы ашаршылық: себептері мен салдары.....	201
Д.А. Мацюк	
Некоторые аспекты статьи елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней великой степи».....	205
A.Sailauova	
How successfully inclusive society is being implemented in Kazakhstan?.....	211
Д.Қ.Абенов, Е.С. Онайбергенов	
Патша өкіметінің орыстандыру саясатының әдіс-тәсілдері.....	214
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ	ЭКОНОМИКА И ПРАВО
М.Е. Еңсепов, Г.Т. Қунурқұлжаева	
Ақтөбе облысының көлік кешенінің жетілдіру аспектілері.....	220
М.Ж. Омирзакова, Е.Семинар	
Рекреационное природопользование как фактор организации туризма Актюбинской области.....	225
А.К. Курманова	
Азаматтық іс жүргізу заңнамасындағы сот дәлелдемелер институтының салыстырмалы талдау.....	231
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
А.И. Жулаева	
Тілдік ойындары арқылы жалпы сөйлеу тілінің жетіспеушілігі бар балаларда инициативті сөйлеуді дамыту.....	238
К.Ж. Марденов	
Арнайы медициналық топ студенттерімен дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыру.....	243
Д.Ж. Рамазанова	
Теоретическая модель формирования воспитательной культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза.....	246
А.А. Бекешева, Б.Г. Урмурзина	
Основные модели копинг-поведения педагогов разных факультетов с различным уровнем стрессоустойчивости.....	252
Р.У.Уахитов, А.Ш. Амантаева	
Инновационная образовательная среда как фактор формирования творчества будущего педагога.....	259
А.Ш.Амантаева, Р.У.Уахитов	
Исследование истоков формирования толерантного мировоззрения казахского народа как средство воспитания межэтнической толерантности современной казахской молодежи.....	264
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
В.В. Шляпкинова, М.Р. Валетов	
Особенности формирования здоровой стопы.....	271
Д.Г. Орынбаева	
Рухани мәдениеттің символдық мәні.....	277
Авторлар туралы мәлімет	
Сведения об авторах	289
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	294
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»	295
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal “K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University”	296

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

IRSTI 29.01.05; 29.01.45

**THE CALCULATION OF THE RESISTANCE BETWEEN THE DIAGONAL POINTS OF
THE TWO-DIMENSIONAL INFINITE GRID WITH SQUARE CELLS**

I.F. SPIVAK-LAVROV, M.S. KURMANBAY

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. Мақалада шексіз торлы резистор жүйелерінің әртүрлі түйіндері арасындағы кедергіні есептеу мәселесі қарастырылған. Ертеректе симметрия және суперпозиция әдісімен алынған нәтижелердің жуықтау болатынын растайтын жаңа қарсы мысалдар келтірілген. Шексіз торлы жүйелердің көршілес түйіндері арасындағы кедергіні есептеу үшін эквивалентті кедергі әдісін қолдануының әдептілігі дәлелденді. Бірдей r резисторлардан тұратын шексіз тордың квадрат ұяшықтарының диагональ нүктелері арасындағы кедергі есептеледі. Бұл кедергінің мәні $r/\sqrt{2}$ бұрын симметрия және суперпозиция әдісімен табылған $2r/\pi$ мәннен өзгеше болып шықты.

Түйінді сөздер: кедергіні есептеу; кедергілердің шексіз екі өлшемді торлары; эквивалентті кедергі әдісі. бірдей

Аннотация. В работе рассмотрена проблема расчета сопротивления между различными узлами бесконечных сеточных резисторных систем. Приведены новые контрпримеры, доказывающие приближенность результатов, полученных ранее методом суперпозиции и симметрии. Доказывается корректность использования метода эквивалентного сопротивления для расчета сопротивления между близлежащими узлами бесконечных сеточных систем. Рассчитано сопротивление между диагональными точками бесконечной сетки одинаковых резисторов r с квадратными ячейками. Для величины этого сопротивления найдено значение $r/\sqrt{2}$, которое отличается от значения $2r/\pi$, полученного ранее методом суперпозиции и симметрии.

Ключевые слова: расчет сопротивления; бесконечные двумерные сетки сопротивлений; метод эквивалентного сопротивления.

Abstract. The paper considers the problem of calculating the resistance between different nodes of infinite grid resistor systems. New counterexamples are presented proving the proximity of the results obtained earlier by the superposition & symmetry method. The correctness of using the equivalent resistance method to calculate the resistance between close nodes of infinite grid systems is proved. The resistance between the diagonal points of an infinite grid of identical resistors r with square cells is calculated. For the value of this resistance, a value is found $r/\sqrt{2}$ that differs from the value $2r/\pi$ obtained previously by the superposition and symmetry method.

Keywords: calculation of resistance; infinite two-dimensional grid of resistances; equivalent resistance method.

1. Introduction. The calculation of the resistance of complex resistor compounds has always attracted the attention of physicists. Many different original methods for calculating endless resistance circuits have been developed [1–4]. The tasks of finding the resistance of infinite grid systems also been included in Irodov’s book [5] and were considered in our work [6]. The problems of calculating the resistances of infinite resistor grids, using graphene [7] and thin films [8] in connection with the development of nanotechnologies have become especially urgent.

Let us dwell in more detail on one problem reviewed in the works [2–6]. «There is a boundless wire grid with square cells (Fig. 1). The resistance of each conductor between neighboring grid nodes is r . Find the resistance R_{AB} of this grid between two adjacent grid nodes A and B ».

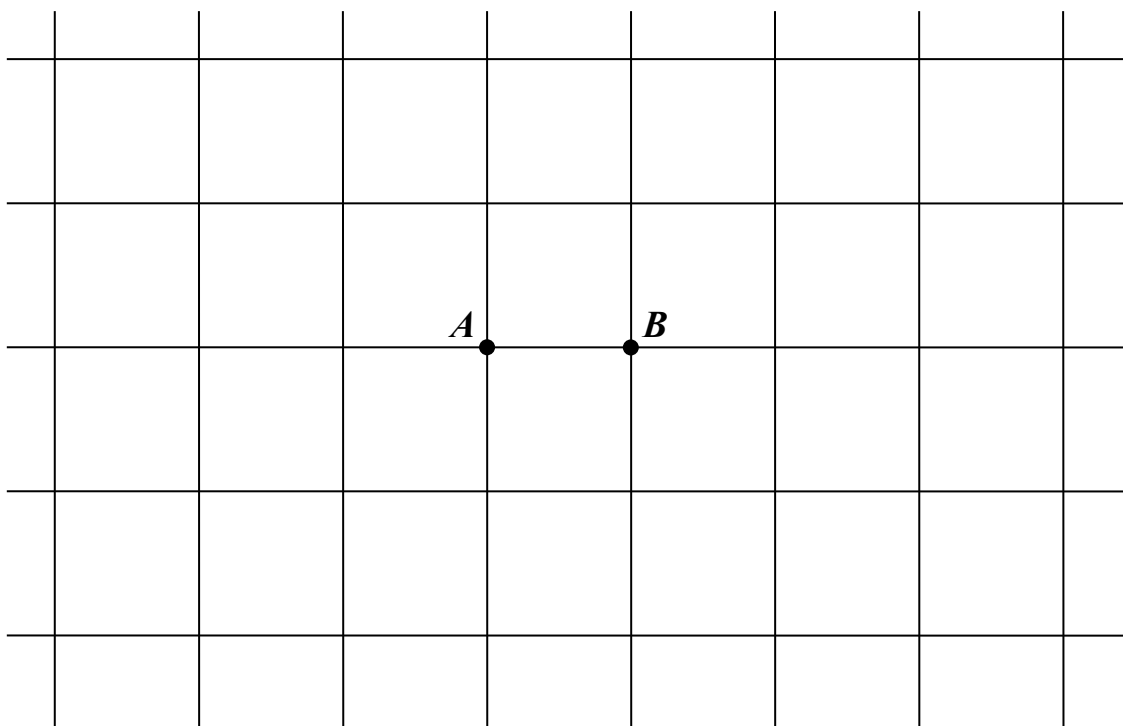

Figure 1. Infinite wire grid with square cells.

This task first appeared in Irodov’s booklet of 1979 years, where the method of superposition & symmetry was applied and the result was obtained:

$$R_{AB} = \frac{r}{2}. \quad (1)$$

The same result (1) was also obtained in the works [2–4]. This opinion was especially strengthened in connection with work [4]. In this work, complex mathematics made it possible to obtain a general formula for the resistance between any points of the grid. However, here the method symmetry & superposition is also based, therefore, for the resistance between the nearest points of grid, this formula gives the same result (1).

Now this is a general misconception, which is very difficult to overcome. Of course, the result $r/2$ for resistances fascinates with its simplicity, but it is approximate. Moreover, it gives only a lower bound for estimating the magnitude of the resistance.

In Fig. 2 shows three cases of connecting voltage to the points of the grid. In case *a*) the voltage $+U/2$ is supplied only to point *A*, and in case *b*) the voltage $-U/2$ is supplied only to point *B*. In these cases, the current distribution is symmetrical and they differ only in the direction of the currents.

In case *c*) voltage $+U/2$ is supplied to point *A*, and voltage $-U/2$ to point *B*. Here *A* and *B* are the nearest points of the grid, between which the resistance r is located. Current $i' \neq i$ approaches point *A*, and the same current i' emerges from point *B*. The current distribution at points *A* and *B* is shown, which corresponds to the symmetry of the problem. A current i_{AB} flows from *A* to *B*. Then according to Ohm's law:

$$U = i' R_{AB} = i_{AB} r. \quad (2)$$

Here R_{AB} is the desired grid resistance between the points *A* and *B*. If we make two assumptions that $i' = i$ and $i_{AB} = i/2$, then from formula (2) we get result (1):

$$R_{AB} = \frac{r}{2}.$$

In this case, according to the Kirchhoff rule:

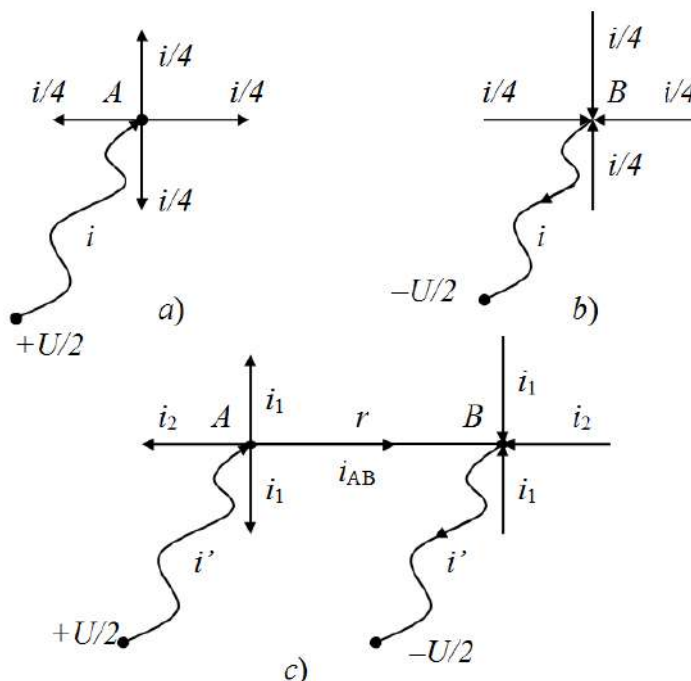

Figure 2. *a*) The potential $+U/2$ only at point *A* (zero at infinity);

b) The potential $-U/2$ only at point B (zero at infinity);

c) The potential $+U/2$ at point A and the potential $-U/2$ at point B .

If $i_{AB} = i/2$, $i_1 = i/4$, then $i_2 = 0$. So the distribution of currents at points A and B has changed, weird $-i_2 = 0$.

Symmetry in case c) has changed. Note that a line with a potential equal to zero runs in the middle between the points A and B and goes to infinity. Since the potential difference between points A and B and infinity is not equal to zero, the currents $i_2 \neq 0$, in addition, $i' = i$ and $i_{AB} > i'/2$.

These three factors indicate that the result $R_{AB} = r/2$ is an approximation, more precisely even $R_{AB} > r/2$. In our work [6] we used the equivalent resistance method and obtained the following result:

$$R_{AB} = \frac{2(\sqrt{2}-1) + \sqrt{2\sqrt{2}-1}}{2\sqrt{2} + \sqrt{2\sqrt{2}-1}} r \cong 0.521602 r, \quad (3)$$

and the following values of the currents: $i_{AB} \cong 0.522 i'$, $i_1 \cong 0.207 i'$, $i_2 \cong 0.064 i'$. It is easy to verify that in this case:

$$i' = i_{AB} + 2i_1 + i_2.$$

So, here everything is in order with the Kirchhoff rule in the points A and B .

But the result, which we obtained $R_{AB} \cong 0.522 r$, is just only slightly superior to the result $r/2$, which confirms its correctness. The arguments we have presented, I think, prove that the result $r/2$ is only approximate.

2. Calculation of the resistance between the diagonal points of the infinite grid

Here we give a solution to the problem of an infinite grid with square cells by the same resistances r , as shown in Fig. 3. Suppose it is necessary to find the resistance R_{AC} of the lattice between the two points A and C . The solution of the problem by the method of superposition & symmetry in [4] leads to the following result:

$$R_{AC} = \frac{2r}{\pi} \cong 0.636620 r. \quad (4)$$

Figure 3 shows a part of the grid, and the dashed lines show the directions along which it is necessary to make cuts. First, we cut along the rays issuing from the nodes A and C , thus breaking the entire grid into two half-planes with the same resistances R . As a result, we obtain for the resistance formula:

$$R_{AC} = \frac{R}{2}. \quad (5)$$

Now you need to find the half-plane resistance R . To do this, we draw a second section from the points A_1 and C_1 , as shown in Fig. 3.

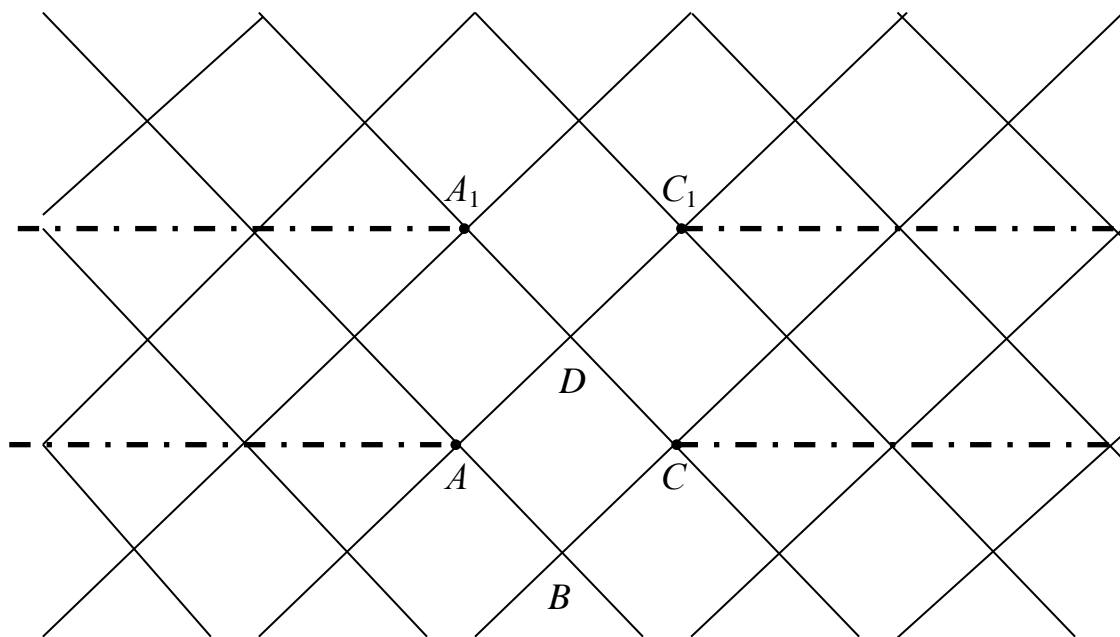

Figure 3. Infinite grid with square cells and cutting line directions

To determine R , we construct the following equivalent circuit shown in Fig. 4.

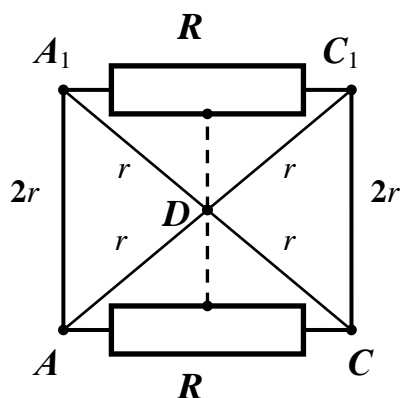

Figure 4. Equivalent circuit for calculation of the half-plane resistance R

In Fig. 4 shows a dashed vertical line passing through the point D and dividing the circuit into two symmetrical parts. Connecting the point D with the middle of the resistance R , we calculate the resistance of the resulting compound. First, find the resistance of the parallel

connection $\frac{R}{2}$ and r get:

$$r' = \frac{\frac{R}{2}r}{\frac{R}{2} + r} = \frac{Rr}{R + 2r} \quad (6)$$

Then, connecting in series r' with $2r$, we find:

$$r'' = \frac{Rr}{R + 2r} + 2r = \frac{3Rr + 4r^2}{R + 2r} \quad (7)$$

Now we make up the equation to determine the half-plane resistance R :

$$\frac{R}{2} = \frac{r''r}{r'' + r} \quad (8)$$

Substituting (7) into (8), we obtain:

$$\frac{R}{2} = \frac{3Rr^2 + 4r^3}{4Rr + 6r^2} \quad (9)$$

Here will we find

$$R = \sqrt{2}r \quad (10)$$

Substituting (10) into (5), we obtain the desired resistance between the diagonal points:

$$R_{AC} = \frac{R}{2} = \frac{r}{\sqrt{2}} \cong 0.707107r \quad (11)$$

It is easy to verify that the difference with the result obtained by the method of superposition & symmetry (4) is 10%.

3. Conclusion. Thus, in work [6] and this article we have developed a method for calculating infinite resistance grids, which allows us to find the exact resistance between the nodes of such grids. It is shown that the calculation method used in [2–5], based on the principles of superposition & symmetry, gives only an approximate underestimated result for this resistance. As we have shown in our works for the grid with square cells, the difference in results does not exceed 10%, and for the grid with triangular elements it approaches 15%.

The method of calculating the resistances of the infinite grids, which uses the principles of symmetry & superposition, is quite good, and its simplicity makes it very attractive for an approximate evaluation of the resistances of various infinite configurations of resistances. So, for example, for resistance R_{AB} between two nearest points of an infinite grid with hexagonal cells (a configuration of graphen) we get value $R_{AB} = 2r/3$, and for a volume the infinite 3D grid with cubic cells – $R_{AB} = r/3$.

References

1. Bessonov L.A. (2002) Theoretical bases of electrical engineering. Electric circuits. – Moscow: Gardariki, 2002. – Pg. No. 638.
2. Venezian G. On the resistance between two points on a grid // Am. J. Phys. 62, 1000–1004 (1994).
3. Van Steenwijk F. J. Equivalent resistors of polyhedral resistive structures // Am. J. Phys. 66, 90–91 (1998).
4. Atkinson D. and F. J. van Steenwijk. Infinite resistive lattices // Am. J. Phys. 67 (6), 486–492 (1999).
5. Irodov I.E. Exercises in General Physics. Tutorial. 14th ed. – S.-Pt. – Msk. – Krs.: Izd. "Lan", 2016. – 416 p.
6. Spivak-Lavrov I.F, Kurmanbai M.S., Mazhit A.N. About one method of calculation of resistance of two-dimensional infinite grid systems. – Vestnik ARSU. – No. 1 (51), Aktobe, 2018. – P. 43-51.
7. Katsneison, M.I. Carbon in Two Dimensions. – New York: Cambridge University Press, 2012. – 366 p.
8. Bhattarai, S.P. Construction of Sheet Resistance Measurement Setup for Tin Dioxide Film Using Four Probe Method. – American Journal of Physics and Applications; 2017, 5(5): 60-65.

ҒТАМР 45.01.45

ЭЛЕКТРОТЕХНИКА НЕГІЗІ ПӘНІН КУРСАНТТАРДЫҢ МЕНҒЕРУІНДЕ ТІРЕК – ЛОГИКАЛЫҚ КОНСПЕКТ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

А.Т. АБДИЛЬДИНОВ

Т. Бегельдинов атындағы Әуе қорғаныс күштерінің әскери институты

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанда жоғары оқу орындарында жаңа педагогикалық оқыту технологиясы негізінде жүріп жатқан ғылыми жұмыстарға қысқаша шолу жасап, электротехника пәнін меңгеруде қолданылатын оқыту әдістемесі мен педагогикалық технологиясының ерекшеліктеріне талдау жасадым. Қортындылай келе Әскери оқу орынында электротехника негізі пәнін оқытуда да өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесінде В.Ф.Шаталовтың негізінде жасалған тірек конспект оқыту технологиясын қолдану тиімді деп шештім.

Түйін сөздер: жаңа педагогикалық оқыту технологиясына шолу, электротехника пәнін меңгеруде қолданылатын оқыту әдістемесі мен педагогикалық технологиясының ерекшеліктеріне талдау, әскери педагогикалық технологиядағы басты міндет, электротехника негізі пәнін оқытуда тірек конспект оқыту технологиясын қолдану.

Аннотация. В данной статье представлен краткий обзор научных работ, проводимых в Казахстане на основе новой технологии педагогического обучения, анализ особенностей методики преподавания и

педагогической технологии, используемых при изучении дисциплины основы электротехники. В заключение, учитывая специфику преподавания основы электротехники в военном учебном заведении, я решил использовать в учебном процессе технологию обучения «Опорный конспект», разработанный на основе Российский и украинский педагога - новатора В. Ф.Шаталова.

Ключевые слова: обзор новых технологий педагогического обучения, анализ особенностей педагогической технологии и методики преподавания используемых при изучении дисциплины основы электротехники, основные задачи в военно-педагогических технологиях, использование технологии опорной конспект при обучения дисциплины основы электротехники.

Abstract. This article provides a brief overview of research conducted in Kazakhstan on the basis of new technology of pedagogical training, analysis of the features of teaching methods and pedagogical technology used in the study of the discipline fundamentals of electrical engineering. In conclusion, taking into account the specifics of teaching the basics of electrical engineering in a military educational institution, I decided to use in the educational process the technology of training a Reference summary developed on the basis of The Russian and Ukrainian teacher - innovator V. F. Shatalov.

Key words: a review of new technologies of pedagogical education, analysis of peculiarities of pedagogical techniques and teaching methods used in the study of the discipline fundamentals of electrical engineering, the main tasks in the military-pedagogical technologies, use of technology, basic abstract when learning the basics of electrical engineering.

Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. [1]

Қазіргі заман талабына сай әуе ұшақтарының ұшуына қамтамасыз ететін және даярлық жасайтын инженерлердің тұтас, ізгілікті, жан-жақты дамыған тұлға ретінде қалыптасуына, оның жоғары білім жүйесі жүзеге асыратын кәсіби дайындыққа тәуелділігі.

Мемлекетімізде әскери педагогика саласында жүргізіліп жатқан білім беру реформасының мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруда, электротехника негізі пәнін әскери оқу орынында курсанттардың сапалы меңгеруіне және оқытушының кәсіби – тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерін дамытуда, жаңа технологияларды қолданып оқытудың маңызы өте зор.

Сондықтан, электротехника пәнін әр оқытушысының басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс – тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны жетік меңгеру.

Әскери педагогикалық технологиядағы басты міндет – курсанттардың оқуға деген құштарлығын арттыра отырып, алға қойған мақсаттарға толықтай жету.

Әскери педагогикалық технологияның әдістемеден ерекшелігі мазмұны мен қызмет жолдарына, әрі педагогикалық процеске қатысатын оқытушыға байланысты.

Әскери педагогикалық процестің сапасы – курсанттардың жеке ерекшелігіне, дамуына бағытталған ықпалдарының тұтастығын қамтитды.

Электротехника негізі пәнін меңгеруде өзекті мәселер болып табылатын: курсантарға білім беретін материалдың мазмұны квалификациялық міндеттерге сай дұрыс әзірлеу, оқу процесінің заңдылықтардың ашу, оқытудың тиімді әдістерін пайдала отырып, ұйымдастыруды жақсарту.

Әрбір оқу пәні өзіне тән әдістер мен оқыту ұйымдастыру түрлерімен ерекшеленеді. Электротехника негізі пәнін оқытуда да өзіндік ерекшеліктер бар.

Қазіргі кезеңде оқытудың жаңа технологияларын жан- жақты қарастыруда Қазақстандық ғалымдардан Ж.А.Қараев, Г.М.Құсайынов, М.М.Жанпейісова, Қ.Ж.Қожахметова, С.А.Ұзақбаева, Н.Оразақыновалар ат салысуда

Осы ғалымдардың педагогикалық жаңа технологияларын зерттеу нәтижелерін қолдана отырып электротехника пәнін меңгеруде қолданылатын педагогикалық технология мен оқыту әдістемесінің арасындағы ерекшеліктерін мына 1-ші кестедегідей көрсетуге болады:

Кесте 1. Технология мен оқыту әдістемесі арасындағы айырмашылық

№	Әдістеме	Технология
1	Электротехника негізі пәнін оқыту формасының құрамы мен жиынтығы	Электротехника негізі пәнін оқыту формасының құрамы мен тәсілінің жүйесі
2	Электротехника негізі пәнін оқыту нәтижесіне бағдарлайды	Электротехника негізі пәнін оқыту процесіне бағдарлайды
3	Электротехника негізі пәнін оқыту құрылымындағы құралдар мен әдіс – тәсілдерінің жеке даралық сипаты анық байқалады (іс – тәжірибені мамандық бойынша беру қиын. Ол әр курсанттың жеке шеберлігіне, бейімделігіне, қабілетіне байланысты жүзеге асырылады).	Электротехника негізі пәнін оқыту формасы мен тәсілдерін жеке даралық сипаты нақты анықталған жүйе (оқытушының кәсіптік іс – тәжірибесінің кеңейтілуі, күрделенуі немесе өзге бір техниканы меңгергісі келетін жанға берілуі мүмкін).
4	Электротехника негізі пәнін оқу апаратының сапалық өзгешелігіне көңіл көбірек аударылып, өзіндік ерекшелігі айқын көрініс табады.	Электротехника негізі пәнін меңгеруде білім беру жүйесі құрылымының тұтастығына көзқарастық, дүниетанымдық, эмоционалдық, тәжірибелік, шығармашылық білім дағды біліктердің көрініс табуында.
5	Электротехника негізі пәнін оқу хабарының білімдік дидактикалық өлшемдері көбірек орын алады.	Электротехника негізі пәнін меңгеруде білімнің ғылыми зерттеушілік негізін білімдік түсініктерден тауып іске асыруға негізделген

Сонымен қорытындысына келсек, оқыту әдістемесі мен оқыту әдістерінің барлығы оқу қызметі тұрғысынан ғана қарастырылып, негізінен оқытушыға ғана арналған.

Бұл тұрғыда бар салмақ оқытушыға түсіп, ол курсанттарға белгілі бір тапсырманы беріп, жеке дара жұмыс істеп, қарым – қатынас жасап, жаңа атериалды, білімді, сабақты тиімді түсіндіру жолдарын іздестіріп, барлық өзінің күш-жігерін тиімді оқыту жолдарына жұмсайды.

Ал әскери педагогикалық технология ізденіс пен белсенді іс – әрекет арқылы оқушы тарапынан да іс- әрекет негізіндегі өзіндік шығармшылық жұмыс түрлерін атқаруды көздейді.

Электротехника пәнін оқытудың әдістемесі деп – электротехника пәнің оқытудың дидактика қағидаттарының қосымшасы болып табылатын ғылымды айтамыз.

Ал әдістемеге анықтама берсек, не ғылым, өнер, амалдар жиынтығы, оқыту немесе технология туралы ұзақ пікір таласу.

Әрбір нақты ғылым шындықтың белгілі бір саласы туралы білімді қамтиды, және бұл білімді алу бойынша іс- әрекет, яғни белгілі бір пәнді зертеу және зертеу тәсілдерін қолданады.

Электротехника негізі пәнінің нысанасы болып физика пәнінде өткен заттардың элементар бөлшектері, әртүрлі өрістер, атом ядросы және олардың заңдары, өзара әрекеттесуі, сондай-ақ басқа денелерінің қасиеттері көрсетілген бөлшектер мен өрістердің қозғалысымен тікелей байланысты болып табылады.

Электр техникалық пәндерді оқыту әдістемесі басқада пәндермен тығыз байланысты біріншіден физика, әскери педагогика және психология, логика, жоғары математика пәндерімен.

(1 – ші суреті қараңыз).

Сурет 1 – Электротехника негізі пәнінің игерудің нысанасы.

Электротехника саласындағы білім технологиялық болып табылады, өйткені іс жүзінде қолданылуы бар, энергия түрлендірудің формаларымен, әдістерімен және құралдарымен байланысты мәдениеттің технологиялық сауаттылығының әртүрлі деңгейлерін қалыптастырады.

Бүгінде энергетикалық аспектіде техникалық жүйелерді дамытудың негізгі бағыты энергияның барлық түрлерін электр энергиясына ауыстыру болып табылады.

Ғарыш кемелерінің жұмыс істеуі, автоматты желілердің, роботтар мен манипуляторлардың, электр қозғалтқыштар мен автомобильдердің жұмысы, әртүрлі техниканы жөндеу және пайдалану электр энергиясын пайдаланбай мүмкін емес.

Электротехника-электрмагниттік құбылыстар және оларды практикада қолдану туралы, электр техникалық құрылғыларда болып жатқан процестерді есептеу және эксперименталды зерттеу әдістері туралы ғылым, оны білу болашақ мамандықтың инженерлік мәселелерін түсіну және табысты шешу үшін қажет.

Пәнді оқу математиканың, физиканың, информатиканың, инженерлік графиканың және басқалардың жеке бөлімдерінен алынған білімге сүйенеді (2 кесте).

Соңғы кездерде электротехника негізі пәнін оқыту тек бастапқы 2 кестеде мысал келтірген пәндерді меңгеру қабілеті ғана емес, курсанттың жеке тәрбиесіне ықпал ететін әскери педагогика мен психология пәндерінің теориясы мен осы бағытта оқушыларды тәрбиелеу және дамыту тәжірбесі процесінде шараларды қолданылудың маңызы өте зор.

Кесте 2.

Пәннің атауы	Тараудың атауы
Математика	Негізгі алгебралық құрылымдар, векторлық кеңістіктер және сызықтық бейнелеу; Аналитикалық геометрия, топология элементтері. Дискретті математика: логикалық есептеулер, графалар, алгоритмдер теориясы, автоматтар, комбинаторика. Талдау: дифференциалдық және интегралдық есептеулер, функционалдық талдау теориясының элементтері, кешенді айнымалы функциялар теориясы, дифференциалдық теңдеулер. Ықтималдық және статистика: эксперименталды мәліметтерді өңдеудің статистикалық әдістері; математикалық әдістер және модельдеу.
Физика	Механиканың физикалық негіздері; толқын тербелістері; молекулалық физика және термодинамика; электр және магнетизм; оптика.
Информатика	Бағдарламалық қамтамасыз ету және бағдарламалау негіздері.
Инженерлік графика	Конструкторлық құжаттама; сызбаларды ресімдеу; компьютерлік графика туралы түсінік.

Электротехника пәнін оқытудың технологияларын педагогикалық психология дамытуына келесі ғалымдардың еңбектерінің Л. С.Выготский, Н.Ф.Талызина, П.Я.Гальперин тұжырымдамасы (адамның жануарлардан ерекшелігі үш маңызды психикалық функцияның түбінде ерікті ес, ерікті зейін, логикалық ойлау), Л. В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В. Давыдовтың сана мен тәсілдерінің теориялық ойлауын дамыту концепциясы қолданудың маңызы зор. [2]

Осылайша, электротехника негізі пәнін оқыту әдістемесі өзінің зерттеу пәні бар, яғни белгілі бір аймақ және олардың көмегімен жүзеге асырылатын зерттеу әдістері оқу саласындағы ғылыми – зерттеу қызметінің процесі болып табылады. Оларға теориялық және әдістер қолданылады. Электротехника негізі пәнін оқыту әдістемесінің міндетін үш сұраққа жауап іздеу болып табылады:

Неге үйрету ? , Немен үйрету ? және Электротехниканы негізі пәнін қалай үйрету? 2 – сурет көрсетілген

Бірінші сұраққа жауап оқыту мақсатын тұжырымдауды көздейді. Белгілі болғандай, әскери жоғары оқу орындары Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің біліктік талаптарына сүйенеді. Бұл кәсіптік білім берудің және электротехника негізі пәнінің мақсаттары, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің қажеттіліктерімен айқындалады дегенді білдіреді. Әскери техниканың дамуы және жаңаруы білім беру мақсаттарының өзгеруіне әкеледі. Білім беру мақсаттарына тікелей тәуелді оның мазмұны (неге үйрету).

Мысалы, егер оқушылардың жаңа әскери техниканы меңгеруін қалыптастыру мақсаты қойылса, онда электротехника курсының мазмұнына сол техниканы сипаттайтын материал енгізілуі тиіс; егер оқушылардың ғылыми-техникалық прогрестің негізгі бағыттары туралы түсініктерін қалыптастыру мақсаты қойылса, онда тиісті материал осы курсқа кіруі тиіс. [5].

Қазіргі заманда ғылымның тезу дамуы авиациялық техниканың тез жетілуіне әсер бергендіктен, электротехника негізі пәнің жұмыс жоспары, мазмұнында кәсіптік білім берудің мақсаттарының ағымен өзгереді.

Сонымен қатар электротехника негізі пәннің мазмұнының өзгертуге курсанттардың психологиялық ерекшеліктері, мектептегі алған білім деңгейі, қоршаған ортаның ықпалы әсер етеді.

Сурет. 2. - Электротехника пәнін оқыту әдістемесінің міндеті [3]

Мектептегі алған білімнің таяздығымен қатар, әскери оқу орындағы ерекшеліктер сабақта курсанттардың толық қатыспауы (нарядта қызмет атқаруы). Сондықтан оқу процесін дұрыс ұйымдастыру оқудың сапасына қатты ықпал етеді. Электротехниканы қалай үйретеміз деген сұраққа біз оқыту мақсатына жеткізетін алуан түрлі әдістердің, құралдардың, ішінен тандау жасап, оқу бағдарламасына сай пәндік сабақтарды ұйымдастыруды айтады.

Оқытушының біліктілігі оқу процесінің компоненттерінің осы өзара байланысындағы ұтымды нұсқа түпкілікті нәтижеге қол жеткізудің негізі болып табылады.

Курсанттың дербестік даярлығының нәтижесі оның пәнге деген қызығушылық, келешек мамандығына қажеттігін білгенде ғана дами алады.

Сондықтан сабақтың уақыттың дұрыс ұйымдастырып курсанттардың түстен кейінгі уақытын өзіндік даярлауына, оқытушының ұйымдастұруымен тәжірибелік үйірмелерге және ғылыми жұмыстарға көңіл бөлу керек.

Біздің жалпы инженерлік пәндер кафедрасында курсанттардың тәжірибелік қабілеттерін арттыру мақсатында құрылғыларды макеттендіру, оқу көрнекілік құралдары жасалуда.

Курсанттардың оқу үлгерімін артыруда дидактикалық фильмдер көрсету, өз қолдарымен макеттер жасау, электр схемаларды оқып үйрену, келесі мамандыққа қатысты пәндерді меңгеруге және кәсіби инженерлік мамандыққа дайын болудың негізі болып табылады.

Қазіргі маман математикалық модельдеу дағдыларын меңгеруі тиіс. Сондықтан тапсырманың дұрыс шешілуін тексеру үшін Electronics Workbench (EWB), Matlab, LabVIEW қолданбалы бағдарламаларын және виртуалды аспаптардың көмегімен тізбектерді модельдеуге және диагностикалауға мүмкіндік беретін басқаларды пайдалануды ұсынамыз.

Осылайша, нысандары мен оқу құралдарын, әдістерін, мақсатына, мазмұнына жетекші рөл атқаратынын әдістемелік жүйесін құраймыз, оның мақсаттары оқыту, педагогикалық қызметінің стратегиясын айқындайды.

Әдістер, құралдар мен нысандар арқылы оқыту оқу технологиясын құрайды. Қазіргі уақытта "педагогикалық технология" анықтама беретін әр түрлі ұғымдар бар. Сол ұғымдардың ішінде Академик Б. Т.Лихачевтың анықтамасына тоқталайық "педагогикалық технология" психологиялық-педагогикалық қондырғылардың құрамы, ол арнаулы айқындайтын жинақтау және пішін орналасуын, әдістер, құралдар мен нысандарын, тәрбие құралдарын қолданатын педагогикалық процестің ұйымдастыру-әдістемелік құрал-сайманы болып табылады. [4]

Оқыту технологиясы әрүрлі оқыту әдістерінің, құралдары мен нысандарының үйлестіру сол немесе басқа педагогикалық міндеттерді шешу үшін тиісті.

Мәселен, белгілі бір технологиялар, оқушылардың бойында жеке ұғымдардың қалыптастыруға, эксперименттік іскерлігінің, оқулық және т.б. жұмыс істеуге үйретуге бағытайды.

Қазіргі кезеңде техниканың қарқынды дамуы жаңа оқу құралдарын әзірлеуді талап етеді, бұл өз кезегінде оқу процессінің әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

Атап айтқанда, оқып-үйренушілерге қойылатын жеке тәсілдің тиімділігін арттыру үшін оқытушының даярлығын артыру өте маңызды.

Әскери институтта курсантардың әрқайсысының даярлық деңгейі, қабілеттігі, жеке қасиеттері әртүрлі.

Дәрістер оқу кезінде күнделікті байқайтынымыз бір курсант материалды жақсы меңгереді, кейбіреуі жеткіліксіз, келесі курсант мүлдем түсінбеуі мүмкін.

Педагогикалық міндеттерді өзара байланысты заңды мазмұнын, нысандары мен әдістерін бүтіндік процесіне қисынды тізбегін құрайды. Педагогикалық міндеттерді өзара байланысты заңды мазмұнын, нысандары мен әдістерін бүтіндік процесіне қисынды тізбегін құрайды. Сондықтан бес саусақ бірдей емес деген сияқты, оқытушының ең оңтайлы әдістемік технологиясын қолдануы оқу процесінің соңғы нәтижесі болып табылады.

Тұтас педагогикалық процесс өзінің принциптерімен, бастапқы жүйесіне қойылатын негізгі талаптарымен оқыту, қажетті жеке тұлғаны дамыту тиімділігін қамтамасыз етуді білдіреді.[5]

Оқытушы курсантқа тек қана ақпарат беріп қоймай, оны қалай өзіндік меңгерудің жолдарын, оқу құралдарына нұсқау беру, оның шығармашылық қабілетін оятуға, ғылыми жұмыстарға ізденуге талпындыра болашақ сапалы кәсіби маман болуына даярлауға міндеті.

Пәнді оқытудың мақсаты технологиялық процестерді жүзеге асыру үшін электр қондырғыларын таңдау және пайдалану принциптерін меңгерген мамандарды теориялық және практикалық дайындау болып табылады.

Пәнді меңгеру нәтижесінде курсант келесі теорияны меңгереді:

- электр магниттік өріс теориясының және тізбектер теориясының негізгі заңдары;
 - электр тізбектерін есептеудің заманауи әдістері;
 - электрлік өлшеу әдістері;
 - трансформаторлар мен электр машиналарының құрылысы және жұмыс істеу принципі;
 - электр жабдықтарын пайдалану кезіндегі электр қауіпсіздігі ережелері.
- электр жабдықтары.

Пәнді меңгеру нәтижесінде курсантар теориялық білімді қолдана білуі:

- айнымалы және тұрақты ток электр жетектері бар электр тізбектері мен технологиялық жабдықтарды тиімді пайдалану;
- электр және электрондық схемалар мен электр жабдықтарын пайдалану кезінде ұйымдастыру және техникалық іс-шараларды және электр қауіпсіздігі ережелерін қолдану.

Негізгі ұғымдарды, заңдарды меңгеру және оларды қолдана білу есептерді шешу, қажетті сандық есептерді жүргізу, электр тізбектеріндегі режимдерді сапалық және сандық талдау нәтижесінде қол жеткізіледі.

Мұндай бағдарламалар тізбектің негізгі параметрлерін 0,001% дейінгі дәлдікпен анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, біздің Әскери институттын курсанттарға кәсіптік білім беру жүйесінде оқытудың мәнін ғана емес, сонымен өзіндік ерекшеліктері бар электротехника негізі пәндері өз мақсаттары мен міндеттерін тұрғысынан қарауды талап ететін принциптері негізінде айтылды.

Біз оқытуда әсіресе курсанттарды тыңдаушы ретінде меңгеру әдістемесін қолданамыз. Әр оқытушы өзіне ыңғайлы әдістемелік құралдарды қолдану арқылы курсанттарға түсіндіреді (көрнекі әдістер (суреттерді, сызбаларды пайдалану), кестелер, механикалық модельдер, диапозитивтер, кино- теле -, бейнефильмдер және т.б.

Курсанттар тек қана бақылаушы емес өз қолымен тәжірбелік жұмыстар жасау арқылы оқу материалын жақсы меңгереді..

Мысалы ұшуды басқаруда қамтамасыз ететін офицерлер мамандығының курсантарын тек қана бақылаушы ретінде ғана емес, оқытушының орнына дәріс жүргізу экспериментті жасау арқылы болашақ мамандыққа баулуға болады.

Әскери оқыту орындарында оқытудың тәжірбелік және эксперименталды жұмыстар (зертханалық және фронтальді тәжірибе, электротехникалық тәжірибе) әдістері ерекше рөл атқарады. Осы әдістерді қолдану процесінде курсанттардың шешу барысында білімді қолдану бойынша іскерліктері қалыптасады, өлшеуді жүргізе білу сияқты есептер мен эксперименттік іскерліктер, аспаптардың бөлу бағасы мен көрсеткіштерін анықтау, оқу және жинау электр сұлбалары және т. б. мұндай жұмыстың нәтижелері негізгі - курсанттардың білімі мен іскерлігінің қалыптастырады.

Сөздік, көрнекі және практикалық әдістерден басқа осы топқа ынталандыру әдістері, тән әдістер кіреді: танымдық ойын, дискуссия әдісі, көтермелеу әдісі және т. б.

Осы әдістерді топтастырып педагогикалық технологияны құрып, рет - ретімен әдістемелік құралдарды қолдану арқылы (курсанттардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, эксперименталды фактілерді бақылау, түсіну, талдау, қортынды жасау арқылы) нәтижесінде жаңа білім алады.

Құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру білім алушы курсанттардың кәсіби дағдыларын қалыптастыру және дамыту мақсатында аудиториядан тыс жұмыстармен ұштастыра оқу процесінде белсенді және интерактивті сабақтарды (компьютерлік симуляция, іскерлік және

рөлдік ойындар, нақты жағдайларды талқылау, психологиялық және өзге де тренингтер) кеңінен пайдалануды көздеуі тиіс.

Жеке тұлға білім алушы курсанттың дербестік және сана принципі негізінде белсенді оқу қызметіне қосылған жағдайда ғана дами алады.

Кәсіптік білім беру жүйесінде электр техникалық пәндерді оқытудың мәні тек мақсаттар мен міндеттер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар оқыту принциптері негізінде де қарауды талап ететін өзіндік ерекшелігі бар.

Жаңа тууды бастан кешірген технологиялардың бірі - тірек конспектілер технологиясы. [6]

Оқытудың негізгі міндетін шеше отырып-білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру - келесі қағидаттарды басшылыққа алу қажет:

- Электротехника негізі пәніне курсанттардың қызығушылығын қолдау,
- олардың шығармашылық және танымдық белсенділігін дамыту;
- ынтымақтастық, тілектестік негізінде жеке тұлғаны дамыту,
- оқу-тәрбие үдерісінде әрбір білім алушыға қолайлы жағдай жасау;
- көрнекілік құралдарын тиімді пайдалану.

Оқыту үдерісінде негізінен қабылдаудың екі арнасы – есту және көру. Ауызша ақпарат оңайырақ, алайда оның тиімділігі шамалы және білім алушыға эмоциялық әсерге байланысты. Көру арнасының өткізу қабілеті дыбыстан 100 есе көп болғандықтан, негізгі ереже үшін келесілерді қабылдауға болады:

- оқу ақпаратын көрнекі құралдармен-модельдер, суреттер, схемалар және т. б. арқылы берген дұрыс.

Көру ақпараты білім алушы курсанттың ой іс-әрекетінің кеңдігі мен еркіндігін береді, оны белсенді танымдық және шығармашылық жұмысқа қосады, кез келген құбылысты түсіну үшін анық және қолжетімді етеді, фактілерді неғұрлым жеңіл меңгеруге және есте сақтауға көмектеседі, пәнге деген қызығушылықты арттырады.

Тірек конспект-бұл арнайы қағидаттар бойынша құрылған оқу материалының мазмұнының көрнекі үлгісі, онда оқылатын тақырыптың негізгі мағынасы бейнеленген, сондай-ақ есте сақтау және меңгеру әсерін арттырудың графикалық тәсілдері қолданылады.[7].

Тірек-логикалық конспект-бұл білім алушының жадына берік басылуы тиіс кене жасау әрекеті. Бұл әр түрлі оқулықтардың сығындысы, олардың қаңқасы, негізі, дәлірек айтқанда, оқулықта сипаттама берілген деп айтуға әрекет. Ол тақырыпқа жақсы түсіндірме парағы. Бір қарағанда – еске түсіру. Мұндай түсіндірме парағы курсанттарға өз күшіне сенімділік береді.

Тірек-логикалық конспектiлерде схемалық түрде қысқартылған түрде зерделенуге жататын негiзгi ақпарат жазылады. Мұндай конспектiлер бiлiмнiң үлкен көлемiн меңгеруге, жаңа ақпараттың жекелеген буындарының жиынтығын бiрыңғай шармен қамтуға мүмкiндiк бередi, олардың арасындағы байланыстарды орнатуға, оларды салыстыруға, материалды логикалық өндеуге көмектеседi.

Жаңа тақырыпты оқу кезiнде оқытушы жаңа материалды қабылдауды ұйымдастырады (әңгiме, оқушылардың өзiндiк жұмысы және т.б.). Сабақтың соңына бес минут қалғанда оқылатын тақырыпты қайталау үшiн ең бастысы тiрек конспектiсi бойынша шығады.

Нәтижесiнде есте сақтау керек, өйткенi көру рецепторлары қосылады, әрбiр тiрек жiп болады, ол кез келген уақытта ұзақ мерзiмдi жад қоймасынан өткен уақытта салынған нәрселердi созуға мүмкiндiк бередi. Тiрек конспектiсi қажет барлық нәрселердi көрсетедi: әңгiме тiзбегi, оқылатын материалдың компоненттерi және олардың тәуелдiлiгiн.

Өзiндiк дайындықты орындау кезiнде тiрек конспектiсi мәтiннiң мағыналық құрылымын, яғни оның мағыналық бөлiктерiн көрсетедi. Ұзақ оқу тәжiрибесiнiң нәтижесiнде курсантарды кiтаппен, бейтаныс мәтiнмен жұмыс iстеуге үйрету дағдыға айналады. Тiрек конспект логикалық операцияларды жүзеге асыру үшiн негiз жасайды және ұзақ мерзiмдi жадтың негiзгi бiлiмдерiнiң сақталуына ықпал етедi. Тiрек конспектiсiнде оқу материалын беру тәсiлi оқушылардың назарын арттырады, сәттi таңдалған және жарқын безендiрiлген тiректер жағымды эмоцияларды, берiк есте қалуды тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi

1. ҚР Президентi Н. Ә. Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру" бағдарламалық мақаласы. <http://ak-orда.kz/kz>.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды В 2 т. Т2. /Т.2./Под, ред. А. А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1980. 288с
3. Педагогика: курс лекций / Б.Т. Лихачев; под ред. В.А. Слостенина. — М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2010. — 647 с.
4. Атутов П.Р. Опережающее профессиональное образование и пути его осуществления//Материалы междунар.конф" Общее и профессиональное образование в условиях инновационной педагогики" - Калининград, 2005. – с.93-96.
5. Нетушил А.В. О Системном подходе в преподавании электротехнических дисциплин//Электричество.-1986.-№5.- с 43-47.

И.М. Филинова Опыт применения опорного конспекта в преподавании психологии студентам ВУЗА Вестник ТвГУ// Серия "Педагогика и психология". 2017. Выпуск 4. С. 197-200.

б. Казыгулова, А. Т. Творческая мастерская В.Ф. Шаталова / А. Т. Казыгулова. - Текст: непосредственный, электронный // Педагогика: традиции и инновации: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2011 г.). - Т. 1.- Челябинск.

GTAMP 27.01.45

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША МАТЕМАТИКА ПӘНІН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІМЕН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ

В.С. МУЛДАГАЛИЕВ, А.Ғ.ҚАМАРАДИН

М. Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жаңартылған бағдарлама бойынша 8 сыныпқа сабақ беруде жаратылыстану пәндерін кіріктіре оқыту көрсетілген. Жаңартылған бағдарлама бойынша геометрия сабағына информатика, сызу пәндерімен кіріктіре отырып, «Параллелограмм, ромб, тіктөртбұрыш, шаршы және олардың қасиеттері мен белгілері» тақырыбына сабақ жоспары құрылды. Сабақ басында тақырыпқа сай пәндік және тілдік мақсаттар қойылып, бағалау критерийлері берілді. Сабақ барысында тапсырмалар ЖИГСО, ТӨДК, «Ыстық лебіз», Түрлі-түсті таяқшалар, Құпия зат, ЖАДА, «Егер ... онда...» және тағы да басқа әдістермен берілді. Сабақтың соңы кері байланыс және рефлексиямен қорытындыланды. Сабақ жоспарына саралау жасалды.

Тірек сөздер: жаңа бағдарлама, ЖИГСО, ТӨДК әдісі, бағалау критерийлері, дескриптор, рефлексия, кері байланыс.

Аннотация. В данной статье отражено интегрированное обучение естественнонаучным дисциплинам в 8 классе по обновленной программе. По обновленной программе составлен план занятий на тему: «Параллелограмм, ромб, прямоугольник, квадрат и их свойства и признаки», интегрированный в урок геометрии с предметами информатики, черчения. В начале урока были заданы предметные и языковые цели по теме, были даны критерии оценивания. В ходе урока были заданы задания ЖИГСО, ГДК, "горячий лебедь", разноцветные палочки, тайное вещество, еда, «Если... там...» и другими способами. В конце урока были подведены обратная связь и рефлексия. Был проведен анализ плана урока.

Ключевые слова: новая программа, ЖИГСО, метод ТДК, критерии оценки, дескриптор, рефлексия.

Annotation. This article reflects the integrated teaching of natural science subjects in the 8th grade according to the updated program. According to the updated program, a lesson plan was drawn up on the topic: "Parallelogram, rhombus, rectangle, square and their properties and features", integrated into the geometry lesson with computer science and drawing subjects. At the beginning of the lesson, subject and language goals were set on the topic, and evaluation criteria were given. During the lesson, tasks were set ZHIGSO, GDK, "hot Swan", colored sticks, secret substance, food, " If... there..."and in other ways. At the end of the lesson, feedback and reflection were summed up. The lesson plan was analyzed.

Keywords: new program, ZHIGSO, TDK method, evaluation criterion, descriptor.

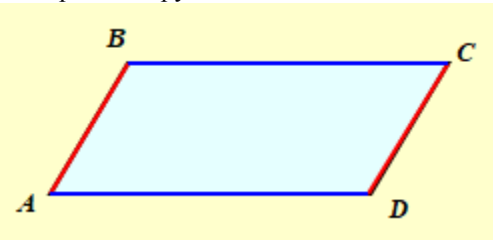
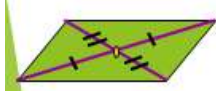

Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес,
ол жаңадан жаңаны табатын өнер.
Ж. Аймауытов.

Мектептегі білім мазмұнын құрылымына қойылатын қазіргі заман талаптарының бірі – дүние мен адам жөніндегі тұтас білімді жан-жақты қайта жасаумен сипатталады.

Білімге жаңа көзқарас, оның құнды мағынасын заманға лайықты түсінуден шығатын әлемдік тәрбиенің тұтас контекстімен арақатынасын белгілейді, білім мазмұны құрылымының нәтижесі ретінде білімнің жаңа формаларын жасауға бағыттайды. Бұл проблеманы шешудің тәсілдерінің бірі оқу материалының мазмұнын ұйымдастыру формасы ретіндегі интеграциясымен байланысты. Интеграция (латын тіліндегі қайта құру, толықтыру деген сөзден шыққан) кез келген элементтер мен бөліктерді тұтас біріктіруді көрсетеді. Интеграцияның диалектикалық аспектісі контексте оқу материалы мен ғылымның арақатынасын анықтау проблемасын қарастырады [1].

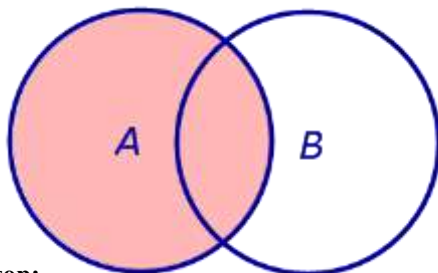
Кесте 1. 8-сыныптың геометрия пәніне арналған қысқа мерзімді жоспары

Ұзақ мерзімді жоспардың тарауы: Көпбұрыштар. Төртбұрыштарды зерттеу. Күні: Сынып: 8	Мектеп: Мұғалімнің аты-жөн Қатысқандар: Қатыспағандар:
Сабақтың тақырыбы	Параллелограмм, ромб, тіктөртбұрыш, шаршы және олардың қасиеттері мен белгілері.
Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары (оқу бағдарламасына сілтеме)	8.1.1.5 параллелограмм белгілерін қорытып шығару және қолдану
Сабақтың мақсаты	1. Параллелограмм белгілерін тұжырымдау 2. Параллелограмм белгілері мен қасиеттерін салыстыру. 3. Параллелограмм белгілерін есеп шығаруда қолдану .
Бағалау критерийі	– параллелограмм белгілерін тұжырымдайды; – параллелограмм қасиеттері мен белгілерін салыстырады; – параллелограмм белгілерін ескере отырып, есептер шығарады.
Тілдік мақсаттар	Оқытудың пәндік және тілдік мақсаты: Қарама-қарсы қабырғалары қос-қостан параллель болатын төртбұрыш ... деп атайды. Параллелограмм және оның қасиеттерімен танысады, дәлелдемелерді айталады. Параллелограммның қарама-қарсы қабырғаларының параллель екенін біледі. Лексика мен сөз тіркестері: «Параллель түзулер», «үшбұрыштар теңдігінің белгілері», «кері теорема түсінігі», «төртбұрыш», «перпендикуляр», «периметр», «диагональ айқыш бұрыш», «вертикаль». Диалогқа қажетті тіркестер: Міндетті шешу үшін біз пайдаландық. Деректерді бейнелі көрсету үшін қолдануға болады. Егер төртбұрыштың ... болса, параллелограмм болады.
Құндылықтарға баулу	Мәңгілік ел жалпыұлттық идеологиясына негізделіп шығармашылық сын тұрғысынан ойлайтын, дені сау, еңбекке қабілетті тұлға қалыптастыру.

Пәнаралық байланыс	Есеп шығаруда, топқа бөлуде математикамен, суреттерді көркем информатика, сызу, өмірмен байланыстыру.	
Алдыңғы білім	Тіктөртбұрыш, шаршы, периметр, параллелограмм, параллелограмның қасиеттері.	
Сабақ барысы		
Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы (7 мин)	<p>“Ыстық лебіз” оқушыларды бір-біріне жылы лебіз білдіріп, бүгінгі сабаққа сәттілік тілейді.</p> <p>«Түрлі-түсті таяқшалар» Таяқша таңдату арқылы топқа бөлу.</p> <p>«Құпия зат» (Параллелограмм туралы жалпы сипаттама). Параллелограмм анықтамасы мен қасиеттерін айта отырып, өткен сабақтағы білімдерін тексеру.</p> 	<p>түрлі-түсті таяқшалар</p> <p>«Құпия зат» слайды</p>
Сабақтың ортасы (20 мин)	<p>«ЖАДА» әдісі. Параллелограмның қасиеттерінің әрқайсысына кері сөйлемді өз беттерінше құрастырып, нәтижесінде параллелограмм белгілері деп аталатын теорема алады. Сұраққа топпен отырып жауап іздейді, талқылайды, жаңа тақырыпты бір-біріне түсіндіреді, дәлелдейді.</p> <p>1 белгі: (1 топ) Қарама–қарсы қабырғалары тең және қарама –қарсы бұрыштары тең болса, онда ол параллелограмм болады.</p> <p>2 белгі: (2 топ) Төртбұрыштың диагоналдары қиылысып, қиылысу нүктесінде қас бөлінсе, онда бұл төртбұрыш параллелограмм.</p> <p>3 белгі (3 топ) Төртбұрыштың екі қабырғасы тең және параллель болса, онда бұл төртбұрыш параллелограмм болады.</p> <p>1-тапсырма (Т) «Егер ... онда ...» белсенді әдісі арқылы төртбұрыш түрлерін анықтамаларымен сәйкестіндіріп, алдыңғы тақырыппен байланыстыра отырып, алған білімдерін тереңдету.</p> <p>Егер төртбұрыштың екі қабырғасы тең және параллель болса, онда ол-параллелограмм</p> <p>Егер төртбұрыштың қарама-қарсы қабырғалары қос-қосан тең болса, онда бұл төртбұрыш-параллелограмм.</p> <p>Егер төртбұрыштың диагональдары қиылысып, қиылысу нүктесінде тең екіге бөлінетін болса, онда ол-параллелограмм.</p> <p>Дескриптор:</p> <ul style="list-style-type: none"> – параллелограмм белгілерін біледі; – параллелограмм белгілерін сәйкестендіреді; 	<p>үлестірім е материал</p> <p>түрлі түсті кеспе қағаздар</p>

– параллелограмм белгілерін тұжырымдайды
ҚБ: «Екі жұлдыз, бір тілек» арқылы оқушылар бір-бірінің жұмысын бағалайды.
2-тапсырма (Т) «Эйлер-Венн» әдісі. Тиісті тақырып астына өзіңіз білетіннің барлығын жазыңыз. Параллелограмм белгілері мен қасиеттерін салыстыра отырып, ойлау қабілеттерін дамыту.

«Венн диаграммасы» слайды

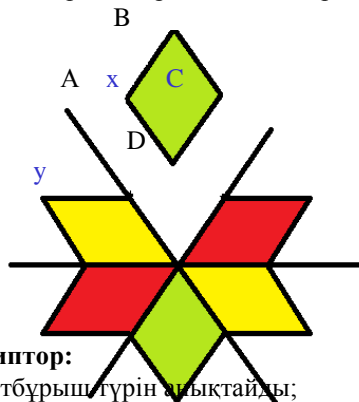

Дескриптор:

- параллелограмм қасиеттерін анықтайды;
- параллелограмм белгілерін анықтайды;
- параллелограмм қасиеттері мен белгілерін салыстырады;
- параллелограммның ортақ сипаттамаларын жазады.

ҚБ: Басбармақпен өзара бағалау [2].

3-тапсырма (Ж) «Дизайн» әдісі арқылы орындалады шебер айшықты гүл құрақ құрамақшы болып 6 параллелограмм тәріздес бейнелер қиып алды, құрау барысында бір нүктеде түйсетін параллелограммның сүйір, толық бұрыштары қандай болуы керек?, 6 параллелограмм тәріздес бейнелердің тең екендігін дәлелдеу.

Дескриптор:

- төртбұрыш түрін анықтайды;
- төртбұрыштың қасиеттерімен байланыстыра отырып, белгілерін дәлелдейді;
- сүйір бұрышын табады;
- толық бұрышын табады.

ҚБ: «ТӨДК» әдісі арқылы оқушылар бірін бірі бағалайды. Толықтырады, өзгертеді, дамытады, күрделендіреді.

үлестіріме материал, сурет

Сабақтың соңы (13 мин)

«Дамыту картасы» арқылы кері байланыс жасай отырып сабақты қорытындылаймын.

Не білемін?	Не білгім келеді?	Не білдім?

үлестіріме карточка

Рефлексия: «Бес саусақ» әдісі. Қағаз бетіне қолыңызды қойып, саусақтарыңызды айналдыра сызады. Әр саусақтың өзінің мәні бар, солар бойынша өз ойын білдіре отырып, жан-жақты қарастырады.

- 1. Бас бармақ – мен үшін маңызды және қызықты болды
- 2. Сұқ саусақ – мен бүгін түсіндім.

	<ul style="list-style-type: none"> • 3. Ортаңғы саусақ – мен үшін қиын болды. • 4. Төртінші саусақ – менің бағам , өйткені... • 5. Шынашақ – Мен білгім келеді. 	
Саралау – Сіз қандай тәсілмен көбірек қолдау көрсетпексіз? Сіз басқаларға қарағанда қабілетті оқушыларға қандай тапсырмалар бересіз?	Бағалау – Сіз оқушылардың материалды игеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау
<p>«Қарқын». Кейбір оқушылар басқаларына қарағанда жылдам жұмыс істейді.</p> <p>«Жіктеу». Оқытудың болжалды міндетіне қарай топ құрады. (Талаптары әртүрлі оқушылар)</p> <p>Қорытынды. Барлық оқушылар бір тапсырманы орындаса да олардың нәтижелері әртүрлі болады.</p>	<p>Бағалау кезінде қалыптастырушы бағалаудың мүмкіндіктерін пайдаланамын. Мен сабағымда «Екі жұлдыз, бір тілек» арқылы оқушылар бір-бірінің жұмысын бағалайды.</p> <p>Басбармақпен өзара бағалау. «ТӨДК» әдісі арқылы оқушылар бірін бірі бағалайды. Толықтырады, өзгертеді, дамытады, күрделендіреді.</p>	<p>Сабақта қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып, жұмыс атқарады [3].</p>

Қазіргі таңда білім беру жүйесі барлық пәндерді өзара байланыстыра, кіріктіре, сабақтастыра отырып оқыту арқылы білім беріп, жастарды шығармашылық іс-әрекетке үйрету, жекебас дербестігін дамыту, бойларына жауапкершілік, орнықтылық қалыптастыру т.б. мәселелерді шешу мақсатын көздеп отыр. Бүгінгі күні мектептегі оқу пәндерінің мазмұны мен мақсаты тәрбиелеу мен оқытудың жұмыс түрлерін ұштастыра отырып, одан әрі жетілдіруді, өмірмен байланыстыруды міндеттеп отыр. Теориялық білімді игерту мен жаңғырту және оны жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана оқушылардың алған білімі мен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақбаева Д. «Пәнаралық байланысты жүзеге асыру»// ИФМ журналы. -2017 ж. -97-№2. Б.69-71.
2. Б.Айтуллина, В.Павловская «Пәнаралық байланыс»//ИФМ журналы. -2016 ж.-94-№6. - Б.12-14.
3. Ошақбаева А.А., Ошақбаев Б.Ш., Кусманова Б.Б.//Математика сабағында саралап оқыту: әдістемелік құрал.-Астана. «Педагогикалық шеберлік орталығы» ЖМ типографиясында басылды, 2018 ж. -62 б.

ҒТАМР 27.01.09

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ГЕОМЕТРИЯСЫ

Е.С.АЙТАЛИЕВ, Ш.Г.МУЛДАШЕВ

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қаласы,
Қазақстан*

Аннотация. Мақалада әлемдік ғылымның дамуына өзінің іргелі еңбектерімен үлесін қосқан, Қазақстан тумасы, әл-Фарабидің математикалық мұраларын оқыту туралы айтылған. Әл-Фарабидің әлем ғылымының дамуына қосқан үлесі туралы айтылады. А.Көбесовтың еңбектеріне сүйене отырып әл-Фарабидің геометриялық салуларды, алгоритмдік тәсілдермен шешуі және оның қолданбалы бағыты, оның математикалық мұраларын қазіргі математика курсына ғана емес, жалпы білім беру жүйесіне еңгізу мүмкіншіліктері қарастырылады. Сонымен қатар мақалада әл-Фарабидің басылымға шыққан кейбір еңбектері көрсетілген, әл-Фарабидің математикалық трактатынан алынған кейбір есептер қарастырылған, есептерді шығарудың сызбалары мен түсініктемелері көрсетілген.

Түйінді сөздер: Әл-Фараби, математикалық мұра, математикалық трактаттар, салу есептер, алгоритм, алгоритмдік тәсіл, геометриялық салулар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются математическое наследие аль-Фараби, который оставил богатейшее научное наследие, оказавший огромное влияние на развития науки. С помощью работ А.Кубесова выявлена возможность внедрение геометрических построений аль-Фараби в современное образование, благодаря его использование алгоритмического подхода при решении задач, и его прикладной направленности. А также говорится некоторые исследование аль-Фараби которые были опубликованы, рассматривается некоторые задачи из математических трактатов, геометрические построение, и их решение.

Ключевые слова: Аль-Фараби, математическая наследия, математические трактаты, задачи на построения, алгоритм, алгоритмический подход, геометрические построения

Annotation. This article discusses the mathematical heritage of al-Farabi, who left a rich scientific legacy that had a huge impact on the development of science. Using the works of A. Kubesov, the possibility of introducing al-Farabi's geometric constructions into modern education was revealed, thanks to his use of the algorithmic approach to solving problems, and its applied orientation. It also states some research by al-Farabi that has been published. Some problems from mathematical treatises, geometric construction and their solution are considered.

Key words: Al-Farabi, mathematical heritage, mathematical treatises, construction problems, algorithm, algorithmic approach, geometric construction

Әл-Фараби (870-950) – ежелгі орта ғасырдың ойшыл, энциклопедист, ұлы ғұламалардың бірі. Қазақстан жерінде, қазіргі қазақ халқын құрған түрік тайпаларының тумасы. Ғылымның барлық саласындағы біліктілігінің арқасында, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз – «ал-муаллимас-сани» атағын берген Ортағасыр Шығыс ғалымдарының арасында алар орны ерекше.

Әл-Фараби – Ибн Сина, әл-Бируни, Омар Хайям, Наср ад-Дин ат-Туси және т.б. ғалымдар мен философтар шыққан орта Азия және Қазақстан, жалпы шығыс мұсылман елдерінде үдемелі әлеуметтік-философиялық ойлардың ірге-тасын қалаушылардың бірі болып саналады. Философиялық және логикалық шығармалардан басқа әл-Фараби көптеген жаратылыстану-математикалық және натурфилософиялық еңбектері бар. Ол артынан Шығыс пен Батыс ғылымының дамуына орасан зор үлес әкелген бай ғылыми мұралар қалдырды. Бұл ойшылдың мұраларын зерттеу, оның әлем ғылымына және өркениетке тигізген әсерін айқындау әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ.

Әл-Фарабидің ғылыми еңбектерінде физика-математика саласындағы зерттеулер айрықша орын алады. Шығыс ислам педагогикасы және математика тарихы саласындағы ірі ғалымдардың бірі, Ауданбек Көбесовтің (1932-2008) әл-Фарабидің математикалық мұраларын зерттеудегі үлесі мол. Оның «әл-Фарабидің математикалық мұралары», «Математикалық трактаттар» атты еңбектері, әл-Фарабидің мұраларын зерттеуші шетелдік ғалымдар жоғары бағалап, Мичиган университетінде (2007, 2010), ал «Птоломейдің «Алмагест» кітабына түсініктемелері» Калифорния университетінде (2008) цифрландырылады [3][4].

Әл-Фарабидің физика-математикалық шығармаларының, аудармаларының және жазбаларының негізгі мәліметтері Ауданбек Көбесовтың еңбектерінде келтіріледі. Ауданбек Көбесов өзіне дейін ашылмаған әл-Фараби-дің, «Табиғат сырын геометриялық фигуралар арқылы танытарлық рухани айла-әрекеттер» - атты геометриялық трактатын ашты. Бұл трактатта әл-Фараби қолданбалы геометрияға, геодезияға, архитектура және техникаға арнаған. Ол кіріспемен 10 кітаптан (мақалат) тұрады. Әл-Фараби бұл трактатында Шығыс орта ғасыр математикасының жалпы сипаттамасына сай келетін геометриялық құрылымдардың алгоритмдеріне басты назарын аударған.

Трактаттың бірінші кітабында сызғыш пен циркуль арқылы сызылатын қарапайым сызбалар қарастырылған. Екінші кітабында берілген кесіндіге сызылған көпбұрыштарға арналған, ал үшінші кітабы шеңберге іштей сызылған көпбұрыштарға арналған. Төртінші кітабында үшбұрыш пен дұрыс көпбұрыштың маңында сипатталған шеңберді сызуға арналған есептер шешілсе, бесінші кітабында үшбұрышқа іштей сызылған шеңберге қатысты есептер қарастырылады. Алтыншы кітабы дұрыс көпбұрышқа іштей сызылған дұрыс көпбұрыштар қарастырылады. Кейбір есептерінде үшбұрыштарды сызу гомотетия әдістеріне негізделген. Жетінші кітабында үшбұрышты тең бөлікке бөлу, оны бірнеше есе үлкейту және кішірейту, мұнда да гомотетия әдісі қолданылады. Сегізінші кітабында әр түрлі шарттарды қанағаттандыратын параллелограм мен трапецияны түзулермен бөлу қарастырылған. Бұнда да гомотетия әдісі қолданылған. Тоғызыншы кітабында шаршының n^2 шаршылардан

түрлендірулері, шаршыны $2n^2$ және n^2+m^2 шаршылардан құру және кері есептері, үш тең шаршыдан шаршыны құрудың әр түрлі жолдары қарастырылған. Осы кітабында әл-Фараби қолөнершілердің шаршыны үш есе көбейту жолдарына пікір жазған. Оныншы кітабы сферада сызылған әр түрлі сызбаларға арналған, оның ішінде сфераны дұрыс сфералық көпбұрыштарға бөлу, төбелері көпбұрыштың төбелері болатын іштей сызылған балама көпжақтыларға арналған.

Әл-Фарабидің геометриялық трактаты құрылымдық геометрияның дамуына үлкен рөл атқарды. Бұл еңбекте айтылған көп идеялар алдағы уақытта Шығыс Орта ғасыр және Еуропаның жаңару дәуіріндегі математиктерімен жетілдірілді.

Геометрияның салау есептеріне келер болсақ, ол қазіргі күнде геометрияны оқытудың ерекше орын алатын, мектеп геометрия курсына мазмұнды орыны бар, бөлінбес бір бөлігі болып табылады. Әл-Фарабидің трактатында көптеген геометриялық салу есептері және дәл сызуға мүмкін болмайтын сызбаларды, сызғыш пен циркуль арқылы сызуға арналған ерекше алгоритмдер ұсынылады. Әл-Фараби өзінің есепке деген ерекше көзқарасына сай, бұндай салу есептерін мейлінше дәл сызуға арналған алгоритмдер келтірген. Бұрыш трисекциясы, шеңберге іштей сызылған дұрыс көпбұрыштар және т.б. циркуль мен сызғыш арқылы дәл сызылмайтын классикалық ежелгі есептер ерекше назар аудартады. Ғалымдар, инженерлер мен архитекторлар және т.б. әрдайым дұрыс көпбұрышқа ерекше мән берген.

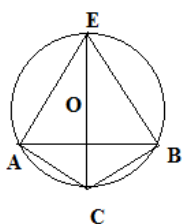
Мысал ретінде әл-Фарабидің математикалық трактатында келетін кейбір есептерді, «информатика» және «математика» пәндерінде АКТ құзырлылықты пайдалана отырып оқытуға болады. Бұған әл-Фарабидің зерттеулерінің бірегейлігі яғни математикалық проблемаларды алгоритмдік тәсілдермен шешуі және жасалған зерттеулерінің қолданбалы бағыты мүкіндік туғызады.

АКТ-ны қолдануда және информатика мен информатизация негізінде алгоритм ұғымы жатқандықтан, әл-Фарабидің жүргізген зерттеулерінің алгоритмдік тәсілдері және қолданбалы бағыты электрондық оқытуда дидактикалық құралдарды жасауға мүмкіндік береді. Егер қолданбалы бағытынан қарайтын болсақ, математиканы табиғи құбылыстар мен процесстер бағытында үйреніп зерттеу, және оны практика жүзінде қолдану әл-Фарабидің

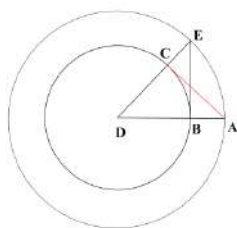
басты қағидаларының бірі болып табылады. Осыған байланысты «рухани айла-әрекеттер» математиканың бір бөлігі ретінде қарастыру (қазіргі қолданбалы математиканың прототипі ретінде) өте құнды.

Шеңбердің доғасы беріледі (доға сызылулы). Берілген доға бойынша шеңбердің центрімен радиусын тауып, доғаны шеңберге толықтыру керек (1 сурет)[2]. Доғаның екі шетінен сәйкесінше А және В

нүктелерін белгілеп аламыз. А және В нүктесін қосып хорда сызамыз. Сызылған хорданың

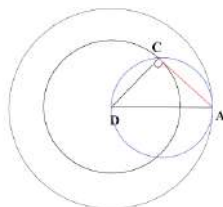

ортасына перпендикуляр жүргіземіз. Хордаға сызылған перпендикулярмен доғаның қиылысқан нүктесін С нүктесі деп алып, оны А және В нүктесімен қосамыз (*Теорема: Хорданың орта перпендикуляры шеңбердің центрінен өтеді.*). Хордаға сызылған перпендикулярмен доғаның қиылысқан нүктесін С нүктесі деп алып, оны А және В нүктесімен қосамыз. АС және ВС кесіндісіне сәйкесінше перпендикуляр болатын түзулер сызамыз, және хорданың центріне сызылған перпендикулярмен қиылысқан нүктесін Е деп алайық. Е және С кесіндісінің ортасы О нүктесі доғаның радиусы болады. О нүктесі СВЕ үш бұрышына сырттай сызылған шеңбердің центрі болады. Ол шеңбер АВ доғасын толықтыратын шеңбер болады. Бұл сызбаны әл-Фараби басқа сызбалары сияқты дәлелдеусіз келтірген.

2 сурет

Центрі D болатын шеңбер берілген. Шеңберден тыс жатқан (2 сурет)[2]. А нүктесінен жанама жүргізу керек. А және D арасына түзу жүргізіп, шеңбермен қиылысу В нүктесін белгілейміз. Радиусы DA-ға тең болатын шеңбер сызамыз. В нүктесінен перпендикуляр жүргізіп, оның радиусы DA-ға тең болатын шеңбермен қиылысатын Е нүктесін белгілейміз. ED кесіндісін жүргізіп оның шеңбермен қиылысатын С нүктесін белгілейміз. А және С нүктелерін қоссақ, ол берілген шеңбердің жанамасы болып табылады. Себебі, екі үшбұрыш $\triangle DCA = \triangle DBE$ болғандығынан $\angle ACD$ тік бұрыш болады. Сондықтан АС шеңберге А нүктесінен жүргізілген жанама болады.

3 сурет

Екінші шешімі, диаметрі DA кесіндісіне тең болатын шеңбер сызсақ, ол берілген шеңберді бір С нүктесінен қияды. D және C нүктелерін қоссақ ол берілген шеңбердің радиусы болады. СА және CD кесінділері соңғы сызылған шеңбердің диаметріне тірелгендіктен $\angle DCA$ тік бұрыш болады. Шеңбердің радиусына сызылған перпендикуляр сол шеңбердің жанамасы болатындығынан, АС берілген шеңберге жанама болады.

Осылайша геометриялық сызбаларға келтірілген есептер, оқушылардың геометриялық сызбаларды оқудағы үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндіктері болады. Математиканы оқушыларға, жоғарыда келтірілген сызбалар арқылы, электронды оқыту әдісімен, ал информатиканы геометриялық сызбаларды сызудағы алгоритмдік әлістерімен оқыту арқылы үйренуге болады.

Әл-Фараби-дің геометриялық салу есеперін сызудағы барлық әдіс тәсілдерді көрсететін, мультимедиялық білім алатын ресурстарға ерекше қызығушылық артуда. Әл-Фарабидің математикалық мұрасын зерттеу аясында, қазіргі таңда Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде осындай ресурстарды дайындау жұмыстары жүргізілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кубесов А.К. Математическое наследие аль-Фараби. Алма-Ата, «Наука», 1974. – 246 с.
2. Аль-Фараби, Математические трактаты. – Алма-Ата, 1972. -318 с.
3. Бидайбеков Е.Ы., Бостанов Б.Г., Камалова Г.Б. The mathematical heritage of Al-Farabi by A.Kubesov in modern conditions of educations // Матер. IX Межд. конгресса ISAAC. 5–9 августа 2013 г. Краков, 2013. -С. 33–34.
4. Carry J. Tee (University of Aucland), Kubesov A.K. The Mathematical Heritage of al-Farabi // Journal for the history of Arabic science. -1978. -№ 1. -Р. 150–153 (in Russian).
5. И.И.Ильясов, Ш.Г.Мулдашев. Әл-фарабидің кітабынан алынған кейбір есептерге түсініктеме./«Математикалық білім: жағдайы, мәселелері, болашағы» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2019. – Б.71-76.

МРНТИ 20.51.23

МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ОТ НЕСАНКЦИОНИРОВАННОГО ДОСТУПА К ИНФОРМАЦИИ

Ж.А.ТАСКАЛИЕВА, Л.Е.КАПАРОВА

Актюбинский государственный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

Аннотация. С развитием современных информационных технологий и всемирная компьютеризация привели к тому, что безопасность информации не только становится обязательной, она еще и одна из характеристик информационной системе.

Проектный метод получил в настоящее время очень широкое распространение в обучении. Его можно использовать в любой дисциплине, где решаются большие по объему задачи, желательно для заинтересованных исследователей.

Главной целью проекта является формирование творческого мышления. Существует множество классификаций методов обучения, но почти в каждой в них присутствует исследовательский метод, когда дается познавательная задача, которую они решают самостоятельно, подбирают для этого необходимые методы.

Ключевые слова: Шифрование, методами шифрования, криптографическая система, проектный метод, защита информации.

Аннотация. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың дамуы дүниежүзілік компьютерлендіруге әкелді және ақпараттың қауіпсіздік бұл ақпараттық жүйенің міндетті сипаттамаларының бірі болып табылады.

Жобалық әдіс қазіргі уақытта оқытуда өте кең таралған. Оны көлемі жағынан үлкен міндеттер шешілетін кез келген пәнде қолдануға болады.

Жобаның басты мақсаты-шығармашылық ойлауды қалыптастыру. Оқыту әдістерінің көптеген тәсілдері бар, бірақ олардың әрқайсысында да зерттеу әдістері бар, онда зерттеушіге өздері шешетін танымдық тапсырма беріледі, ол үшін қажетті әдістерді таңдалады

Кілттік сөздер: Шифрлау, шифрлау әдістері, криптографиялық жүйе, жобалық әдіс, ақпаратты қорғау.

Abstract. The development of modern information technologies has led to the worldwide information system mandatory computerization and this is one of the characteristics of information security.

The project method is currently very common in training. It can be used in any subject where large tasks are solved in terms of volume.

The main goal of the project is to form creative thinking. There are many ways of teaching, but each of them has research methods, in which the researcher is given a cognitive task, which they decide on, for which the necessary methods are chosen.

Keywords: encryption, encryption methods, cryptographic system, project method, information security.

В данное время существует очень обширный класс систем обработки информации, при разработке которых фактор безопасности играет первостепенную роль (к примеру - банковские информационные системы).

Шифрование в целом появилось примерно четыре тысячи лет тому назад. Самым первым известным применением шифра (кода) считается египетский текст, датированный примерно 1900 г. до н. э., автор которого использовал вместо обычных (для египтян) иероглифов не совпадающие с ними знаки. [1]

В давние времена шифрование называлось *тайнописью*.

Шифрование представляет собой процесс превращения открытого текста в зашифрованный, а дешифрование - процесс обратного преобразования, при котором восстанавливается исходный текст.

Шифрование — это тоже кодирование, но с засекреченным методом, известным только источнику и адресату. [2]

Методами шифрования занимается наука под названием криптография.

Криптографическая система представляет собой семейство T преобразований открытого текста. члены этого семейства индексируются, или обозначаются символом k ; параметр k является ключом. Пространство ключей K - это набор возможных значений ключа. Обычно ключ представляет собой последовательный ряд букв алфавита. [3]

На данное время можно сказать что рождается новая актуальная, технология –Кибер защита (Cyber security) защиты информации в компьютерных информационных системах и в сетях передачи данных. Для реализации этой технологии требуется увеличивающихся расходов и усилий. Однако все это позволяет избежать значительно превосходящих потерь и ущерба, которые могут возникнуть при реальном осуществлении угроз ИС и ИТ.

Проектный метод можно отнести к исследовательскому типу, при котором исследователи индивидуально занимаются какой-либо поставленной проблемой.

В основе учебного процесса оказывается сотрудничество и продуктивное общение студентов, направленное на совместное разрешение проблем преподавателями, формирование способности выделять важное, ставить цели, планировать деятельность, распределять функции и ответственность, критически мыслить, достигать значимые результаты.

В рамках реализации созданного проекта исследователи приобретут навыки самостоятельной исследовательской деятельности, понимание необходимости ответственного отношения к информации, избирательного отношения к полученной информации.

Работа над проектом стимулирует их познавательную активность и большую мотивацию.

Перед нами были поставлены задачи добавить к имеющим методам защиты от несанкционированного доступа к информации что то новое и составить проект.

В шифрование использовались:

- Таблица кодов ASCII
- Генератор случайных чисел RANDOM
- Время компьютера
- Функция MOD

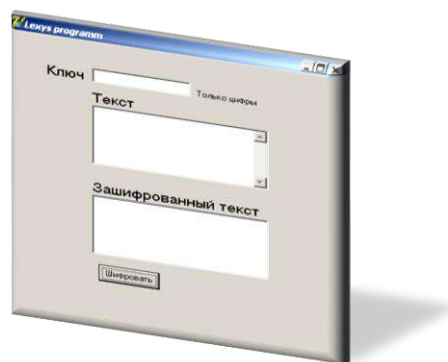

Рисунок 1. Вид программы

В данном методе шифрования используется ключ состоящий из набора цифр который пользователь вводит при шифровании данных. Так же учитывается в какое время время был зашифрован текст, можно сказать что время это второй ключ для шифрования текста.

Принцип работы шифрования данных: пользователь вводит ключ, набирает текст который нужно зашифровать и программа шифрует данные. Сначала она переводит каждый символ текста в числовое значение используя таблицу ANSI символов, после чего программа считывает время с компьютера и преобразует его в четырехзначное число.

Первоначальный ключ служит для размера выбора случайных чисел из функции random.

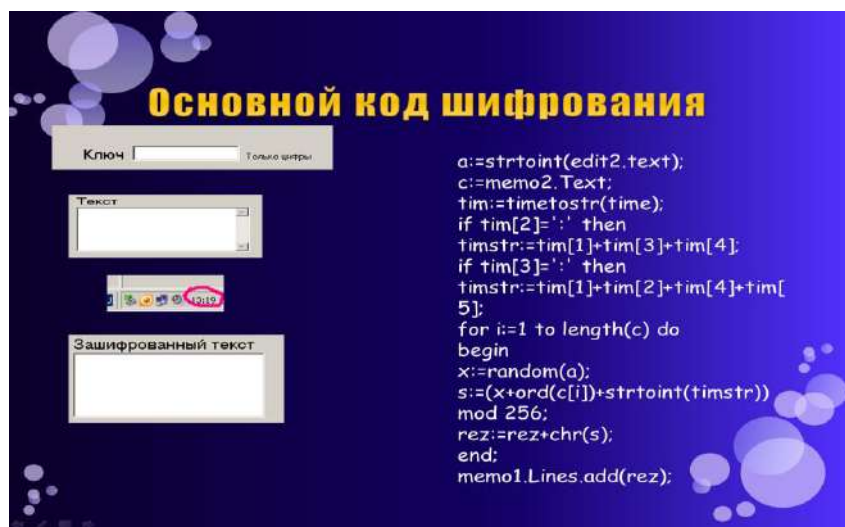

Рисунок 2. Основной код шифрования

По статистике, что во всех странах убытки от злонамеренных действий непрерывно возрастают. Причем, основные причины убытков связаны не столько с недостаточностью средств безопасности как таковых, сколько с отсутствием взаимосвязи между ними, т.е. с нереализованностью системного подхода.

Поэтому необходимо опережающими темпами совершенствовать комплексные средства защиты. Исходя из всего сказанного выше, какие бы методы шифрования не были, методы должны сочетать в себе как удобство, гибкость и оперативность использования, так и надежную защиту от злоумышленников циркулирующей в системе информации.

Список использованной литературы

1. Коростовцев М. А. Развитие иероглифической системы. Письмо греко-римского времени. Криптография /Введение в египетскую филологию. — М., 1963.
2. Семакин И. Г. Информатика и ИКТ. Базовый уровень/ И. Г. Семакин, Е. К. Хеннер. - 8-е изд. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012, стр. 13-15
3. Романец Ю.В., Тимофеев П.А., Шаньгин В.Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях / Под ред. В.Ф. Шаньгина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Радио и связь, 2001. – 376 с.
4. Крысин А.В. Информационная безопасность. Практическое руководство — М.: СПАРРК, К.:ВЕК+,2003.
5. Титоренко Г.А. Информационные технологии управления. М., Юнити: 2002.
6. Тарасюк М.В. Защищенные информационные технологии. Проектирование и применение — М.: СОЛОН-Пресс, 2004.

GTAMP: 20.51.19

ОЖСБ ТЕСТІЛЕУ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.А. ШАНГЫТБАЕВА, Ә.М. БЕКЕНОВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мобильді технологиялар – бұл кез келген өндіріс орындарының жаңа қызметі, тәжірбиелік біліктілік, келешек. Қазіргі заманда адамдар интернет желісіне ұялы телефондар және портативті компьютерлер көмегімен кіріп, керек ақпаратқа қол жеткізе алады. *Мақалада заманауи білім беру жүйесіндегі мобильді оқытуды қолдану аясы, білім беруге арналған мобильді қосымшалар құру және мобильді қосымшаларды құру арналған APPY PIE программасының мүмкіндіктері қарастырылды. Отандық білім беру жүйесіндегі мобильді оқытуды және аралас оқытуды енгізу мәселелері талқыланды. Мектеп оқушылары мен жастардың мобильді оқыту арқылы білім алуға қызығушылығын арттыру және мобильді құрылғылардың мүмкіндігін білім беруге тиімді пайдалану мақаланың түйіні болып табылады.*

Түйін сөздер: мобильді технологиялар, мобильді қосымшалар, APPY PIE программасы, HTML, Java, SQLite.

Аннотация: Мобильные технологии - это новое направление деятельности любой отрасли, практические навыки, перспективы. Сегодня люди могут получить доступ к Интернету с помощью мобильных телефонов и ноутбуков. В статье рассматриваются область применения мобильного обучения в современной системе образования, возможности программы APPY PIE для создания мобильных приложений для обучения и создания мобильных приложений. Были обсуждены вопросы внедрения мобильного обучения и смешанного обучения в отечественную систему образования. Суть статьи заключается в повышении интереса школьников и молодежи к образованию с помощью мобильного обучения и эффективного использования мобильных устройств в образовании.

Ключевые слова: мобильные технологии, мобильные приложения, программа APPY PIE, HTML Java SQLite.

Abstract: Mobile technologies are a new direction of activity of any industry, practical skills, prospects. Today, people can access the Internet using mobile phones and laptops. The article considers the scope of mobile learning in the modern education system, the capabilities of the APPY PIE program for creating mobile applications for training and creating mobile applications. The issues of introducing mobile learning and blended learning into the domestic education system were discussed. The essence of the article is to increase the interest of students and youth in education through mobile learning and the effective use of mobile devices in education.

Keywords: mobile technologies, mobile applications, program APPY PIE, HTML Java, SQLite.

Елбасы Н.А.Назарбаев айтқандай «Қазіргі заманда жастарға әлемдік стандарттарға сай мүдделі жаңа білім беру» деп атап кеткендей, жаңа заман талабы осы ұялы телефондардың қызметін жоғарылату мен қызметтер қосу міндеті тұр. Қазірде ұялы телефон білім беру жүйесінде де өз үлесін алуда.

Мобильді технологиялар тез арада адамдардың өмірінің кейбір салаларында таптырмас құрал болып еніп кеткенінде байқамай қалай оған байланып қалғанымызды да аңғармаған заман талабы. Оның ішінде білім беру саласы бірінші орында тұр десекте шатаспаймыз. Соның ішінде білім саласындағы онлайн-курстар, түрлі тілдер үйрену қосымшалары және математика, тарих, химия, биология, физика т.б. пәндерінен емтихандарға дайындық тренажерлер көптеп қолданылуы мобильді қосымшаларды құру мен пайдалану қарқынды дамуында.

Мобильді қосымшалар білім берудің барлық салаларын қамтиды және ғылымда да пайдалы, нәтижелі. Білім беру мақсаттарында мобильді қосымшаларды пайдалану ыңғайлы, тиімді және оң нәтижесін беріп жатыр. Әрине, бұндай қосымшалар толыққанды сабақтарды немесе университеттегі курсты алмастыра алмайды, бірақ қосымша пәнге байланысты жасалып, негізгі бөлімдер мен терминдер және тест жүйесіне дайындауға көмегі көп.

Білім саласындағы мобильді қосымшаларды құру ең тиімді инвестициялардың бірі болып табылады. Сондықтан мобильді қосымшалардың білімге арналған дүкендерінде білім беруде көптеген қызықты және пайдалы қосымшаларды табуға болады. Балалар мен ересектерге арналған білім беру қосымшалары: интерактивті алфавиттер, шет тілдерін үйтеру мен меңгерту, математика, химия және физика, жол ережелері, сурет және музыка сабақтары, тіпті мнемотехника және стереометрия курстары, әртүрлі пәндер бойынша тапсырмалар мен жаттығулар жинағы, интерактивті кітаптар және сөздіктерді құрайды. Білім алушыға көмекші құрал мен жаттығулар орындауға көмектесетін бағдарламалар да жиі емес. Математика, геометрия, химия, физика пәндерінде формулалар жиынтығынан тұратын мобильді қосымшалар бар.

Мобильді қосымшалармен оқытудың артықшылықтары:

1. *Қолайлығы* - қосымша оқулықтар, сөздіктер, дәптер және жазу кітапшаларының орынын ауыстырады.
2. *Пайдалылығы* - білім беруге арналған мобильді қосымшалар сізге кез келген уақытта және кез келген жерде оқу мен пайдалану мүмкіндігін береді.
3. *Жеделділігі* - смартфонды ашып - мәтінді оқып, видеокөріп, аудио тыңдап немесе тесттен аз уақытта өту.
4. *Қолжетімділігі* – көптеген бағдарламалар тегін, ал кейбір жағдайларда қосымшаны пайдалану біліміңізді жетілдіру немесе жақсартудың жалғыз жолы болып табылады.
5. *Үнемділігі* – бағдарлама ақылы болса да, ол оқулықтан, сөздіктен немесе курстардың құнынан арзанырақ болуында.

Осындай қосымшаларды APPY PIE программасының мүмкіндіктерін пайдаланып Java, Python, HTML, PHP, C++ бағдарламалау тілдеріне байланысты қосымшалар және тестілеу жүйесіне арналған мобильді қосымша құрылды.

APPY PIE - мобильді қосымшалардың бұлтты конструкторларын әзірлеудегі бағдарлама. Қолданушыға арналған қосымшаларды жасауға мүмкіндік беретін қызметтік орта. Ортада жұмыс жасау үшін кез келген жүктеу немесе орнату қажет емес - drag and drop функциясын қолданыңыз. APPY PIE бағдарламасына маңызды кіруге қажет - тіркелу және қолданба деректерін енгізу. APPY PIE бағдарламасында қолданбалы бірнеше қосымшалар даярлағыңыз келсе бағдарламаға тіркелуіңіз қажет. APPY PIE бағдарламасының интерфейсі үшін бірнеше парақтарды өңдеуге және қосуға болады. APPY PIE бағдарламасында қосымша құру үшін бірінші қадам бойынша құрылатын қосымшаның санатын анықтаймыз. Сіздің қосымшаңыздың атауы отыз таңбадан ұзын болмау қажет, сондай-ақ арнайы таңбалар болмайды тек ғана қарапайым таңбалар болады. APPY PIE бағдарламасында 24 санаттың түрлері бар: бизнес, ақпарат, сурет, денсаулық, білім және т.б.

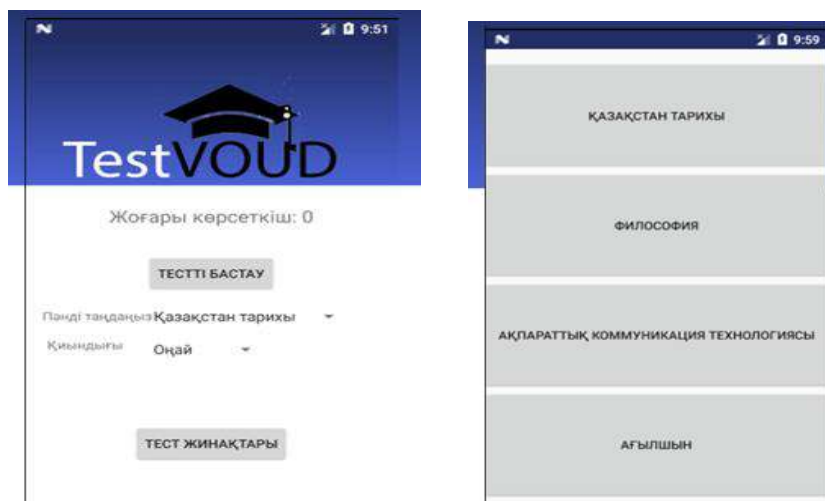
APPY PIE ортасының мүмкіндіктейін зерттей келе, ортаның тиімділігін ескере отырып, осы ортада тестілеу жүйесіне арналған мобильді қосымшасын дайындадық.

Білімді тексеру кезінде ақпараттық технологиялардың қарқында дамуда өзінің ерекше үлесін қосты. Ол білім жүйесінің негізгі аспектілеріне тигізген көмегі зор. Оқытудың ақпараттық технологиясының дамуымен компьютерлік басқару жиі қолданылуда. Білімді дәстүрлі бақылауда, баға қоюдағы субъективтілік маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Адам әрдайым өзіне қойылған белгімен келісе бермейді. Бұл проблема заманауи компьютерлік тестілеу арқылы шешілген жоқ. Сондықтан ақпараттық технологиялар жүйесінде бақылаудың қағидаларына сәйкес келетін компьютерлік тестілеу бағдарламалары жазылды (1-сурет).

1 сурет. Тестілеу бағдарламасын құруда қолданылған тілдер

APPY PIE программасының көмегімен дайындалған қосымшада «Қазақстан тарихы», «Философия», «Ақпараттық коммуникациялық технологиялар» және «Ағылшын тілі» пәндері бойынша тесттер мен оның жинақтары қарастырылды (2-сурет).

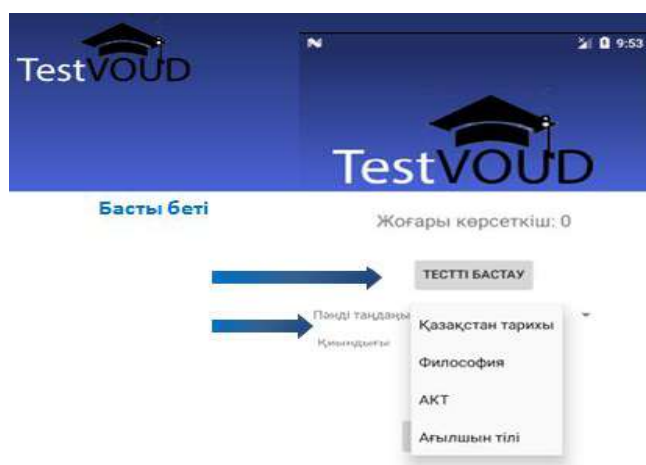

2 сурет. Тестілеу бағдарламасының басты беті

Негізгі терезеден пәнді және тесттің қиындық деңгейін таңдауға болады (3, 4 суреттер).

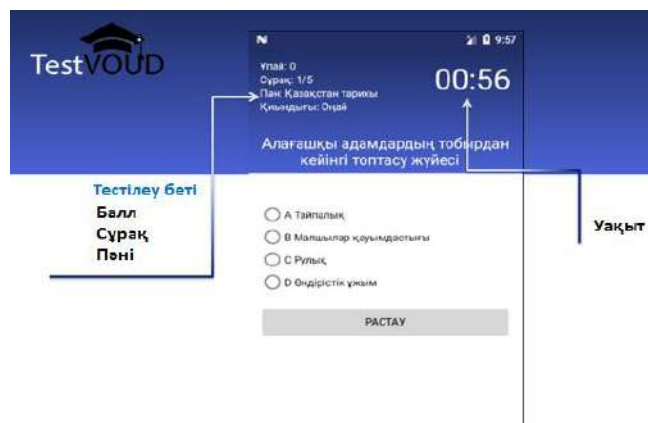

3 сурет. Тестілеуді бастау

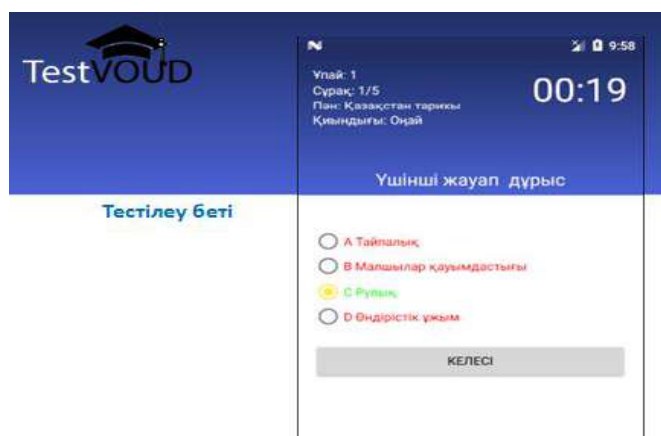
4 сурет. APPY PIE программа нәтижесі

5 суретте бейнеленгендей, тестілеу бағдарламасының негізгі тестілеу бетінде таңдалған пәні, сұрақтар мен жауаптары, тестілеуге кеткен уақыт, алған ұпайы көрсетіледі.

5 сурет. APPY PIE программа нәтижесі

6 суретте беріліп отырғандай, тестілеу бағдарламасының келесі қадамында жауаптың дұрыстығы тексеріліп, дұрас жауап жасыл түспен ерекшеленеді.

6 сурет. APPY PIE программа нәтижесі

Кез келген қолданушы тесттерді рет ретімен тапсырып, суретте көрсетілгендей әр бөлімдерді қарап орындауға және меңгерген білімдерін тексеруге көмегі көп тиетініне сенімдіміз.

Қорытындылай келе білім беру мақсатында мобильді қосымшалардың пайдасы өте зор, себебі, сіз ережелер мен мәтіндерді оқи аласыз, бейнежазбаларды көріп, аудио файдар тыңдап, интерактивті тест арқылы өтіп, нәтижеңізді көріп отырасыз аласыз. Бұндай мобильді қосымшалар жаттығулар мен тапсырмалар орындауға қосымша немесе негізгі құралдардың бірі болуы мүмкін

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Разработка приложений для Windows Phone 7 [Электронный ресурс]. - <http://msdn.microsoft.com/ru-ru/windowsphone/default.aspx>
2. <https://www.appypie.com>, <https://snappy.appypie.com/appbuilder/creator-software>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Appy_Pie
4. <https://ru.appypie.com/ebook-app-builder>
5. Пугачев С. В., Павлов С. И., Сошников Д. В. - Разработка приложений для Windows Phone 7.5. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 384 с.
6. Хашими С., Коматинени С., Маклин Д. Разработка приложений для Android. - СПб.: Питер, 2011. – 736 с.
7. Майер Р. Professional Android 2: Application Developmentecond EditionM.: Эксмо, 2011. – 672 с.

SRSTI 50.41.25

ADVANTAGES OF THE PLATFORM NODE.JS TO DEVELOP A CHATBOT

S.M.SARSIMBAYEVA

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Түйіндеме. Мақалада чат-бота сияқты бағдарламалық жүйелерді құру мәселелері қарастырылған. Пайдаланылатын бағдарламалық шешімдер мен платформаларға шолу жасалған, Node.js бағдарламалық платформасын пайдалану қажеттігі анықталып, негізделген, сондай-ақ Node.js веб сервердің рөлін орындайтыны анықталды. Node.js Telegram, Facebook Messenger және басқа платформалар үшін бағдарламалық жүйелерді – чат-боталарды құруға мүмкіндік береді. Node.js платформасының мүмкіндіктері қарастырылды, бағдарламалық жүйе ретінде чат-боталардың архитектурасы, чат-бота құру кезеңдері. Жүргізілген зерттеу негізінде тауарды жеткізу және тауарды жеткізетіндермен жеткізуге тапсырыс беретін клиенттердің өзара іс – қимыл процесін оңтайландыру мақсатында бағдарламалық қамтамасыз ету-бот чат-бота құрылды. Өзірленген қосымша менеджерлердің, компаниялардың бизнес-құрылымдарының жұмысын оңтайландыруға және жеке клиенттерге жеткізу қызметтерін атқару үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: чат-бота, бэкенд, фронтенд, вебхук, автоматты жауаптар, мессенджер, сайт.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы разработки таких программных систем, как чат-бота. Сделан обзор используемых программных решений и платформ, выявлена и обоснована необходимость использования программной платформы Node.js, для разработки чат-бота, выполняющая также и роль веб сервера. Node.js позволяет разрабатывать программные системы, в том числе и чат-боты для платформ Telegram, Facebook Messenger и других. Рассмотрены возможности платформы Node.js, архитектура чат-бота, как программной системы, этапы разработки чат-бота. На основе проведенного исследования разработано программное обеспечение – чат-бота с целью доставки товара и оптимизации процесса взаимодействия клиентов, заказывающих доставку, с теми кто доставляет товар. Разработанное приложение позволяет оптимизировать

работу менеджеров, бизнес-структур компаний и дает возможность индивидуальным клиентам воспользоваться услугами доставки.

Ключевые слова: чат-бота, бэкенд, фронтенд, вебхук, автоматические ответы, мессенджер, сайт.

Abstract. The article deals with the development of software systems such as chatbots. An overview of the software solutions and platforms used is made, and the need to use the Node software platform is identified and justified.js, for developing a chatbot that also serves as a web server. Node.js allows you to develop software systems, including chatbots for telegram, Facebook Messenger, and other platforms. The capabilities of the Node platform are considered.js, chatbot architecture as a software system, chatbot development stages. Based on the research, a chatbot software was developed for the purpose of delivering goods and optimizing the interaction of customers who order delivery with those who deliver the goods. The developed application allows you to optimize the work of managers and business structures of companies and allows individual customers to use delivery services.

Key words: chatbot, backend, frontend, webhook, automatic responses, messenger, website.

Introduction. One of the developing areas of information technology application in business are chatbots. Chatbots are applications that can conduct a dialogue with the user and send automatic responses to users in social networks, messengers and websites. They are used on platforms such as Telegram, Facebook Messenger, V Kontakte, and Viber.

Chatbots differ significantly depending on the tasks they are supposed to solve. The simplest option is an interactive form, the most complex is an artificial intelligence program that simulates an interlocutor who can maintain a conversation on any topic. Modern chatbots do not rely solely on text, but also know how to show all sorts of useful cards, pictures, links, and forms, creating an atmosphere of using the app. Chatbots also differ in their place of use □ they are used on websites, social networks, and messengers. On the websites of the bots in the chat more often play the role of online counselors. There are more entertainment chatbots in social networks, but there are also options that are useful for business, for example, to search for vacancies and staff, to book tickets, and others. Messengers use a variety of chatbots to solve various tasks. In addition to customer service, these bots can be used to inform or send breaking news, or articles from online publications, to get tips from a fitness trainer, and so on. Chatbots are often used by business structures: banks, mobile operators, tour operators, restaurants, and many other companies.

The article deals with the issues of software development of chatbots. The relevance of the topic, as noted above, is due to the fact that virtual communication is becoming increasingly important and is becoming one of the leading types of communication between people and through such communication, a variety of activities are carried out in the field of small, medium and large businesses, education and other areas. All this allows you to use chatbots for completely different purposes, such as shopping assistance, feedback service, news, games, and much more.

Chatbot development: methods and technologies

Today, there is a fairly large selection of various frameworks and services that can help you create a chatbot. However, to understand how they work, you need to study the architecture and mechanism of the chat bot.

Chatbots can be developed in any programming language that you can use to create a web API. For today, most of them will be either Node.js or PHP, but there are many libraries for creating chatbots written in Java or Python. The software and hardware part of the chatbot application – the backend receives the message, thinks what to answer, and returns the user a response.

Any messenger can act as a platform for the client part of the application-chat bot-frontend: from popular ones like Telegram, Facebook Messenger, V Kontakte, Viber to simple Realtime Chat With Node.js. You can not limit yourself to one platform: the same bot can work on multiple platforms.

You need to establish URL-based connections between the bot and the chat platform, so-called webhooks, which are installed by your web server. Webhooks allow you to securely send and receive messages via simple HTTP requests. All known messengers provide developers with detailed instructions on how to link their bot to their platform.

Currently, there are many chatbot constructors, such as Chatfuel, Botmother, Flow XO, BotKit, Claudia, Bottr, and Aimylogic. For example, BotKit is the most popular set of tools for creating bots. This is an open source product, well documented. Claudia is a chatbot constructor created for use directly in AWS Lambda. Bottr is a simple framework written in Node.js with a ready-made application for testing. To develop a chatbot, in addition to conventional programming technologies, artificial intelligence technologies are also used to understand natural language. There are platforms for developing conversational assistants, both text and voice. As a rule, such platforms have developed functionality for solving NLP problems: clustering logs, searching for semantically similar phrases and other functions, as well as their own development languages, such as Just AI DSL. Chatbot script codes, integration modules for communication with external systems, and autotests. An example of such a platform is the Aimylogic platform.

Development of a chatbot

Development of bots for customer support can include a large number of classified user intents, dozens of directories for extracting entities, and include integrations with several external services. Therefore, the development of a chatbot is a time-consuming task and can be carried out simultaneously by several developers, using version control systems and tools for load testing, with the involvement of copywriters and UX designers.

As an example, let's consider Node development.js chat bot for product delivery that connects customers who need to deliver the product with those who can do it. The chat bot can accept requests for product delivery and send them to the chat bot for processing.

The entire process can be divided into the following stages:

1. Creating a script for a chatbot dialog with the company's clients;
2. Configuration for collecting user requests;
3. Testing bot;
4. Publishing the bot in a Telegram.

The process of creating a script in a chatbot is reduced to adding blocks and setting transitions between them. The screenshot above shows that the bot script starts with the menu. The menu is intuitive, paying attention to the customer in advance so that he was attentive. Depending on the goal, the client selects the menu and fills in the data using a text block. You can also add an image.

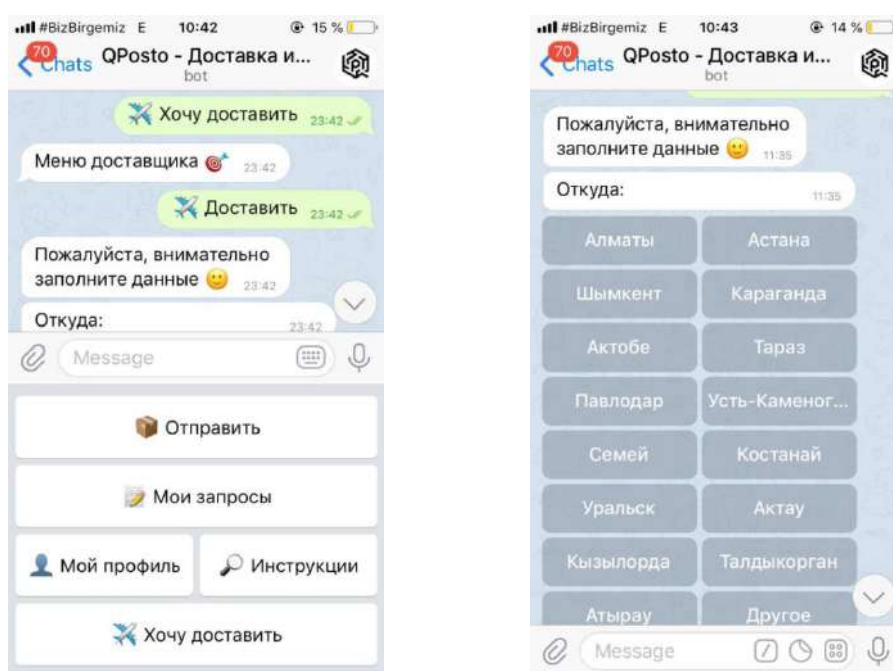

Figure 1. Blocks of chatbot

By selecting the menu item, the client fills in the data. The information entered by the user is saved in variables and becomes available for further use in the script. For example, to send this data to an external system on the server and process it. They search for matches that meet the request and provide a response to the client. To accept various types of data, such as text, numbers, and phone numbers, the system has corresponding blocks that automatically fail to enter the user.

```
public static function getResult($country,$name,$surname,$point,$phone)
{
    $check = "SELECT * FROM Information WHERE phone = :phone";
    $user = Db::getInstance()->select_($check,
        [
            'phone' => $phone,
        ],
        false);

    if(empty($user)) {
        $sql = "INSERT INTO information(country,name,surname,point,unique_id,phone)
VALUES(:country,:name,:surname,:point,:unique_id,:phone)";

        $unique_id = uniqid("U");
        $neworder = Db::getInstance()->Query($sql,
            [
                'country' => $country,
                'name' => $name,
                'surname' => $surname,
                'point' => $point,
                'unique_id' => $unique_id,
                'phone' => $phone,
            ]
        );
        return $neworder;
    }
}
```

Figure 2. Variables used in the chatbot program code

At the next stage, we set up the bot integration and determined how the collected requests from users will be saved and processed. Platform Node.js the site where the chatbot was developed provides an API for integration with its tools.

The app was tested in beta testing mode, creating dialog scenarios in different channels, and experimenting with connecting external systems. At this stage, the dialog was debugged and it was checked whether it is correct and understandable. And currently, the chatbot is used in business.

Conclusion

The software was developed in order to facilitate the business of transporting and delivering goods, which is now, in the age of prosperity of online stores and other factors, the dictates of the time. Using new software solutions – chatbots that preserve the basic functionality of software applications and ease of integration with external systems and channels – this is a new stage in the development of software products.

References

1. Dzhansarsam S. Razrabotka chat-botov i razgovornyih interfeysov. – M.: DMK-Press. – 340 s.
2. Paraskevov A.V., Kadentseva A.A., Moroz S.I. Perspektivyi i osobennosti razrabotki chat botov // Nauchnyiy zhurnal KubGAU – 2017. – №130(06), S. 45-51.
3. Matveeva N.Yu., Zolotoryuk A.V. Tehnologii sozdaniya primeneniya chat-botov // Nauchnyie zapiski molodyih issledovateley – 2018, № 1, S.28-30.
4. Galtsov V.P. Intellektualnyie chat-botyi, tehnologii ih sozdaniya i primeneniye // Vestnik nauki, – 2019. – T.5, № 6(15), S.178-182.

5. Messina Chris. 2016 will be the year of conversational commerce // A Medium Corporation. URL: <https://medium.com/chris-messina/2016-will-be-the-year-of-conversational-commerce1586e85e3991#.t8o4698iu> (data obrascheniya: 30.11.2019).
6. Zhigach A. Pochemu internet-messendzheryi snova stali populyarnymi. URL: http://www.dp.ru/a/2015/04/07/Tak_v_chem_zhe_messedzh (data obrascheniya: 30.11.2019).
7. Yaremenko M.M., Afanaseva I.V. Preimuschestva ispolzovaniya chat-botov pered prilozheniyami i veb-servisami. Obosnovanie vyibora Telegram kak platformyi dlya razrabotki chat-bota// Naukove mislennya, Materialyi XV Vseukrainskoy praktichno-poznovatelnoy internet-konferentsii, 2020 Harkov, Ukraina, <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/45-p-yatnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/292-preimushchestva-ispolzovaniya-chat-botov-pered-prilozheniyami-i-veb-servisami-obosnovanie-vybora-telegram-kak-platformy-dlya-razrabotki-chat-bota> (data obrascheniya 24.03.2020)

МРНТИ 14.35.07

ДИСТАНЦИОННЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ.

Г.А. БАЙДРАХМАНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г.Актөбе,
Казахстан.*

Аннотация: В статье рассматривается обучение кибербезопасности в условиях дистанционного образования. Формулируются цели, выделяются факторы, актуализирующие использование дистанционных образовательных технологий и электронного обучения в кибербезопасности. Наблюдаются сдвиг к оцифровке и визуализации результатов учебной деятельности, особенно это касается информационной безопасности. Выделены и обоснованы перспективы развития дистанционного образования в Казахстане. Описывается структура и содержание системы дистанционного обучения на основе использования среды Zoom и www.univer.arsu.ru. Определяются функции участников образовательного процесса в системе дистанционного обучения. Представленный в статье материал апробирован в ходе реализации дополнительных профессиональных программ на базе Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова.

Ключевые слова: Кибербезопасность, дистанционное образование, информационная безопасность, дистанционные технологии, цифровыми компетенции, цифровые образовательные ресурсы.

Аңдатпа: Мақалада қашықтықтан білім беру жағдайында киберқауіпсіздікті оқыту қарастырылады. Қашықтықтан білім беру технологиялары мен киберқауіпсіздікте электрондық оқытуды пайдалануды өзектілендіретін факторлар және мақсаттар қалыптасады. Оқу іс-әрекетінің нәтижелерін цифрлауға және визуализациялауға ауысуы байқалады, әсіресе бұл ақпараттық қауіпсіздікке қатысты. Қазақстанда қашықтықтан білім беруді дамыту перспективалары бөлініп, негізделген. Zoom және www.univer.arsu.ru орталарында пайдалану негізінде қашықтықтан оқыту жүйесінің құрылымы мен мазмұны сипатталады.

қашықтықтан оқыту жүйесінде білім беру процесіне қатысушылардың функциялары анықталады. Мақалада ұсынылған материалдар Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің базасында қосымша кәсіби бағдарламаларды жүзеге асыру барысында сынақтан өтті.

Түйін сөздер: Киберқауіпсіздік, қашықтықтан білім беру, ақпараттық қауіпсіздік, қашықтықтан оқыту технологиялары, цифрлық құзыреттіліктер, цифрлық білім беру ресурстары.

Annotation. The article discusses of training cybersecurity in the conditions of distance education. The goals are formulated, highlighted factors that actualize the use of distance education technologies and e-learning in cybersecurity. There is a shift towards digitization and visualization of learning outcomes, especially with regard to information security. The highlighted and substantiated by the prospects for the development of distance education in Kazakhstan. Describes the structure and content of a distance learning system based on the use environment of Zoom environment and www.univer.arsu.ru. The functions of participants in the educational process in the distance learning system are determined. The following material is tested in the course of additional vocational programs on the basis of Aktobe Regional State University im.K.Zhubanova.

Keywords: Cybersecurity, distance education, information security, distance technologies, digital competencies, digital educational resources.

Дистанционное обучение крайне актуально в настоящее время. В целях обеспечения качества образования при переходе на дистанционные образовательные технологии в период пандемии корона вирусной инфекции COVID-19, объявленной Всемирной организацией здравоохранения, на основании постановления Главного государственного санитарного врача Республики Казахстан необходимо организовать автоматизированные мероприятия по мониторингу процесса дистанционного обучения и организации контроля, на постоянной основе проводить мониторинг достижения обучающимися результатов обучения с использованием дистанционных образовательных технологий [1].

Задача сделать обучение непрерывным для всех является крайне важной. Охват дополнительной информации для изучения интересующимися и одарёнными студентами не всегда возможен в должной мере в рамках обычных занятий. Дистанционные технологии обучения позволяют реализовать поставленные задачи. Дистанционный урок- это не то занятие ВУЗа в пятьдесят минут. Здесь другие подходы, другие принципы, реализация в виде электронных курсов, видеоконференций, чатов, форумов будет интересна и полезна для студентов.

Наступило время, когда преподавателям привычную подготовку придется усилить и цифровыми компетенциями, перестроить работу в этом направлении. Спасает то, что у преподавателей ВУЗов есть системный опыт работы в дистанционном режиме. Вовремя занятия преподаватели работали с цифровыми образовательными ресурсами, с электронными учебниками, с системами электронных журналов www.univer.arsu.ru. Пожалуй, это весь перечень того, чем в обычное время преподаватели пользовались. Надо признать, что это тоже определенный опыт. Самое главное, ждуг от преподавателя

интересных занятия студенты. Только так мы сможем в это трудное время преодолеть сложности и организовать правильно учебный процесс, дать студентам необходимые знания и компетенции.

«Под дистанционными образовательными технологиями понимаются образовательные технологии, реализуемые в основном с применением информационных и цифровых технологий при опосредованном (на расстоянии) или не полностью опосредованном взаимодействии обучающегося и педагогического работника». Так же в законе говорится о том, что ВУЗ вправе использовать дистанционные образовательные технологии при всех формах получения образования. [2] Опираясь на вышесказанное, можно сделать вывод, что сейчас государство полностью поддерживает и разрешает использование ДОТ на всех этапах обучения.

Актуальность данной работы подкрепляется приоритетным проектом «Современная цифровая образовательная среда». Целью данной государственной программой является создание условий для непрерывного образования на базе цифровой платформы онлайн-образования. Программа реализуется в период с 2018 года. [3] Помимо государства, есть прямая необходимость сделать обучение непрерывным для учащихся в периоды карантина. Так же, дистанционное обучение позволит создать условия для расширения образовательной программы дополнительными курсами.

В последние годы, остро встаёт проблема, как изучить материал отсутствующим на занятиях. Так же, в кибербезопасности существует ряд интересных тем, которые не могут быть охвачены в основной образовательной программе, но могут быть интересны студентам.

Выход из именно таких ситуаций и предлагают нам дистанционные технологии обучения. Остаётся только определить какие именно формы дистанционного обучения и в каких ситуациях стоит применять:

1. Чат-занятия — учебные занятия, осуществляемые в режиме “on-line”, то есть все студенты имеют одновременный доступ к чату, в которой с помощью чат-кабинетов организуется деятельность дистанционных преподавателей и студентов. Возможна реализация дискуссий, обсуждений важных вопросов по «Информационной безопасности», «Кибербезопасности», «Криптографии». Так же чат-занятия могут позволить учащимся задать вопрос преподавателю и сразу же получить на него ответ по решению задач «Открытым ключом», «Шифрования» и т.д.

2. Веб-занятия — дистанционные уроки, семинары, деловые игры, лабораторные работы, практикумы и другие формы учебных занятий, проводимых с помощью средств телекоммуникаций и других возможностей сети Интернет.

Веб-занятия могут включать в себя материалы, оставленные для ознакомления преподавателем, форумы, тестовые задания, практические задания («Закрытым ключом», «Дешифрования»).

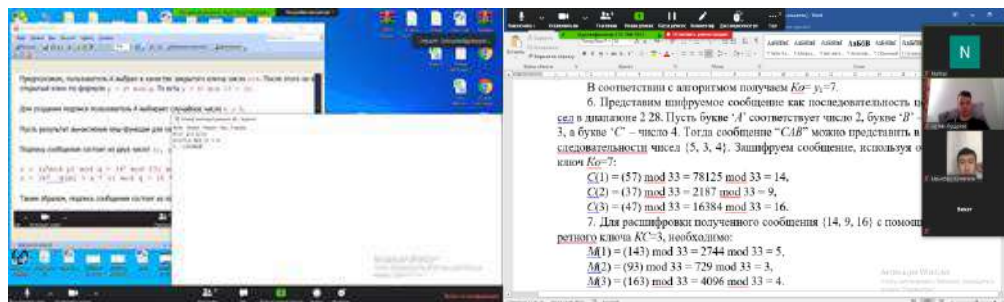

Рис.1 Чат- и Веб-занятия

3. Компьютерная телеконференция — это видеоконференция с применением ПК или мобильного устройства с возможностью быстрого Интернет-соединения, наличием микрофона и цифровой видеокамеры. Для учебных телеконференций характерно достижение образовательных задач.

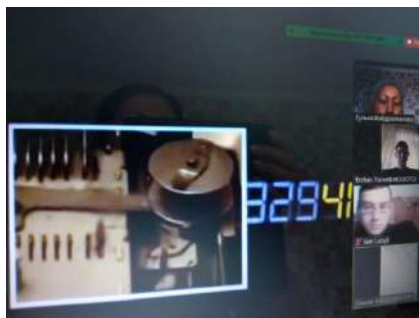

Рис. 2 Компьютерная телеконференция

Основные недостатки — высокие требования к скорости соединения, которая может быть технически недоступна в некоторых регионах, и наличие специального оборудования.

Дистанционное обучение — это демократичная простая и свободная система обучения. Сейчас активно используется жителями Европы для получения дополнительного образования. Студент, постоянно выполняя практические задания, приобретает устойчивые автоматизированные навыки. Теоретические знания усваиваются без дополнительных усилий, органично вплетаясь в тренировочные упражнения. Формирование теоретических и практических навыков достигается в процессе систематического изучения материалов.

Вышеописанные формы дистанционного обучения могут быть реализованы в рамках электронного курса.

4. Электронный учебный курс — это образовательное электронное издание или ресурс для поддержки учебного процесса в учреждениях общего, специального,

профессионального образования, а также для самообразования в рамках учебных программ, в том числе нацеленных на непрерывное образование.

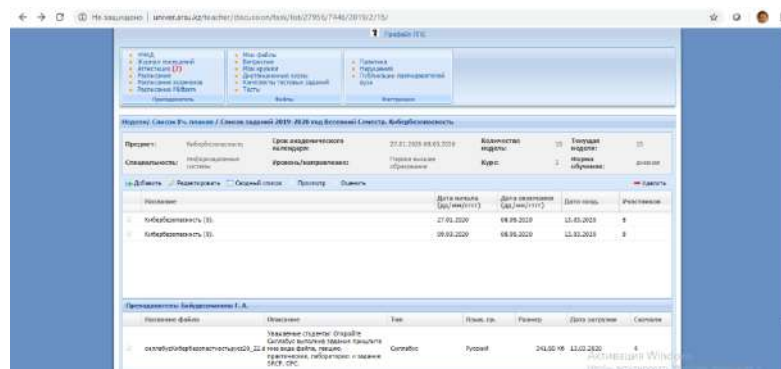

Рис.3 Электронный учебный курс

С точки зрения информационно-коммуникационных технологий электронный учебный курс (ЭУК) — это информационная система (программная реализация) комплексного назначения, обеспечивающая посредством единой компьютерной программы, без обращения к бумажным носителям информации, реализацию дидактических возможностей средств ИКТ во всех звеньях дидактического цикла процесса обучения: постановку познавательной задачи; предъявление содержания учебного материала; организацию применения первично полученных знаний (организацию деятельности по выполнению отдельных заданий, в результате которой происходит формирование научных знаний); рефлексию учащихся; организацию подготовки к дальнейшей учебной деятельности (задание ориентиров для самообразования, для чтения дополнительной литературы). При этом ЭУК, обеспечивает непрерывное обучение, предоставляет теоретический материал, организует тренировочную учебную деятельность и контроль уровня знаний, информационно-поисковую деятельность, решение проблем, поставленных задачами курса. Электронный учебный курс может иметь встроенные механизмы адаптации под нужды конкретного учащегося, делающие процесс обучения более индивидуальным, а значит и более эффективным [4].

Говоря о электронных курсах стоит упомянуть о технологиях, используемых при данном виде обучения. Таких технологий две:

1. Управляемое обучение; Управляемое обучение предполагает собой контроль со стороны преподавателя. Прямое участие в объяснении материала, в проведении и организации занятий. Такая технология даёт возможность полностью контролировать ход занятий. Но при использовании управляемого обучения в меньшей мере решается проблема

развития у учащихся навыка к самообучению, самостоятельному поиску решений к поставленным задачам, самостоятельному определению проблематики темы.

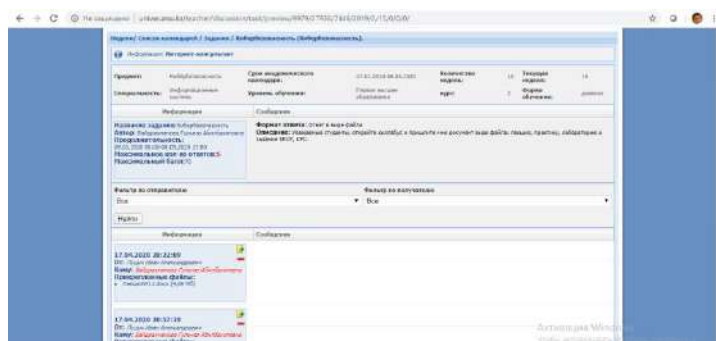

Рис. 4 Управляемое и самостоятельное обучение

2. В свою очередь самостоятельное обучение даёт большой простор для творческого подхода к изучению темы учащимся. Расходуется меньше времени преподавателя. Убирает рамки в нахождении пути реализации поставленных задач.

Задача выбора, управляемого или самостоятельного обучения решается, на мой взгляд, тематикой изучаемого материала и сложностью поставленных задач.

Как говорилось ранее, электронный курс – это программная реализация. Таким образом, можно сделать вывод что необходимо понять, какой программный продукт можно использовать для реализации электронных курсов и дистанционного обучения в целом.

Для реализации дистанционного обучения могут быть применены различные программные решения. Например, для организации телеконференции, чат-занятий, а также чат-комнат отлично справляется **Zoom**. Для создания электронных курсов, включающих в себя и компилирующих все формы дистанционного обучения, существует платформа www.univer.arsu.ru.

Использование Zoom, при изучении кибербезопасности, ограничивается лишь фантазией преподавателя. Возможности, представляемые данной средой практически безграничны. Решается проблема с изучением материала в период карантина, путём создания курсов по темам, изучаемым в данный период. При этом весь процесс может сопровождаться такими формами дистанционного обучения как чат, видеоконференции, форумы. Коммуникации между студентами и преподавателем не теряют своей значимости, и студент не остаётся оставленным в одиночку в «борьбе» с новыми знаниями.

Любая модель в процессе обучения с применением дистанционных образовательных технологий должна предусматривать: гибкое сочетание самостоятельной деятельности обучающихся с различными источниками информации; оперативное и систематическое

взаимодействие с преподавателем курса; групповую работу по типу обучения; совместные телекоммуникационные проекты; контроль учебной деятельности студентов и презентацию промежуточных и итоговых результатов обучения [5].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что дистанционное обучение решает множество стоящих перед преподавателем задач. Различные формы дистанционного обучения позволяют проводить разные виды занятий и иметь постоянную коммуникацию со студентами. Применение дистанционных форм обучения необходимо в реализации изучения предмета Кибербезопасности на всех уровнях.

Анализируя вышесказанное, следует подчеркнуть, что преподаватель должен свободно владеть персональным компьютером и мобильным устройством, интернетом и программами в области прикладной информатики и кибербезопасности. Кибербезопасности расширяет и ускоряет область возможного творческого процесса преподавателя в условиях дистанционного образования. Обучение кибербезопасности в рамках профессиональной подготовки студентов в условиях дистанционного образования обеспечит формирование и развитие творческих возможностей студентов, формированию профессионализма личности преподавателя.

Список использованной литературы

1. А. Аймағамбетов, Дистанционное обучение в вузах Республики Казахстан в условиях пандемии (COVID-19), Республика Казахстан, г. Нур-Султан, Материалы от 14.03.2020 года. <https://enic-kazakhstan.kz/ru/post/52>;
2. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 20 марта 2015 года № 137. Об утверждении Правил организации учебного процесса по дистанционным образовательным технологиям *(с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.04.2020 г.)* // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35586162#pos=5;-58;
3. Государственная программа «Цифровой Казахстан», утвержденная Постановлением Правительства РК №827 от 12.12.2017. // URL: https://primeminister.kz/ru/page/view/gosudarstvennaya_programma_digital_kazahstan (дата обращения 25.04.2020);
4. Порядок применения и реализации электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ в ФГБОУ ВПО «МГТУ им. Г. И. Носова» [Электронный ресурс]. РФ, Г.Москва. URL: <https://192.168.20.26/SitePages/home.aspx> (дата обращения: 15.04.2020)
5. Мовчан И.Н. Проблемы подготовки специалистов в области информационной безопасности / И.Н. Мовчан // РФ. Открытое образование. – 2013. – № 5. – С. 78-80.

ГТАМР 27.29.15

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАРДЫ ДӘРЕЖЕЛІК ҚАТАРМЕН ӨРНЕКТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Ж.А.САРТАБАНОВ, А.К.ШАУКЕНБАЕВА, М.Ж.ТАЛИПОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл жұмыста мектеп курсынан белгілі шешімдері негізгі тригонометриялық функциялар болып келетін дифференциалдық теңдеулер қарастырылып, оларды элементар жолмен дәрежелік қатар түрінде өрнектеудің әдісі көрсетілген. Демек, оқушы тригонометриялық функцияларды көпмүшеліктермен жуықтауға болатындығымен танысады. Сонымен қатар дифференциалдық теңдеудің шешімдері MatLab ортасында компьютерді қолдану арқылы көрсетілген.

Түйін сөздер: дифференциалдық теңдеулер, итерация, интеграл, элементар функция, тригонометриялық функция.

Аннотация. В данной работе рассматриваются дифференциальные уравнения из учебника школьной математики, решениями которого являются основные тригонометрические функции. Эти решения элементарным способом представляется в виде степенных рядов. Следовательно, школьник имеет возможность ознакомиться приближениями тригонометрических функций с помощью многочленов. А также, показаны решения дифференциального уравнения с помощью компьютера в среде MatLab.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, итерация, интеграл, элементарная функция, тригонометрическая функция.

Annotation. This work provides a differential equation in modern school textbooks, the solution of which is a trigonometric function, and shows a method for determining it in the form of degrees. These elementary solutions are represented in the form of ranks. Consequently, a student has the ability to get acquainted with the application of trigonometric functions with the help of multiplexes. There is also a way to find the solution of the differential equation by computer in MatLab environment.

Key words: differential equations, iteration, integral, elementary function, trigonometric function.

Мақаланың басты мақсаты мектеп оқушыларына дифференциалдық теңдеулер арқылы негізгі тригонометриялық функциялар мен дәрежелік қатарлардың арасындағы байланысты көрсету және оны мектеп курсы аясындағы элементар әдістермен баяндау тәсілін ұсыну болып табылады. Демек, орта мектеп оқушыларына тригонометриялық функцияларды көпмүшеліктермен жуықтау жолымен танысуға мүмкіндік жасаймыз. Сонымен қатар қазіргі таңда компьютерлік программаларды қолдана отырып кез-келген есептерді шығаруға болады. Солардың бірі MatLab ортасында жай дифференциалдық теңдеулерді шешудің қарапайым жолын қарастыратын боламыз.

Тригонометриялық функциялар. Мектеп курсында қарастырылып жүрген дифференциалдық теңдеудің бір түрі

$$\frac{d^2 y}{dx^2} + \mathcal{G}^2 y = 0, \mathcal{G} = const > 0 \quad (1)$$

теңдеуі болып табылады. Бұл жерде $y(x), y'(x), y''(x)$ функциялары үзіліссіз функциялар класында өзгереді деп есептейміз [1].

Әдетте, бұл теңдеудің

$$y(0)=1, \quad y'(0)=0 \quad (1')$$

немесе

$$y(0)=0, \quad y'(0)=1 \quad (1'')$$

шарттарымен берілген шешімдерін тауып, ал оның қалған шешімдерін осы екі шешімнің сызықты комбинациясы түрінде іздейміз [2].

Сонымен, (1) теңдеудің (1') шартын қанағаттандыратын шешімін (1) –(1') – есебінің шешімі деп атап, оның интегралдық теңдеуін анықтайық. Берілген (1) теңдеуді $\mathcal{G} = 1$ болған жағдайда қарастырып, оны

$$y''(x) = -y(x) \quad (2)$$

түрінде жазып, теңдеудің екі жағын интегралдаймыз. Сонда

$$y'(x) - y'(0) = -\int_0^x y(t) dt \quad (3)$$

теңдігін аламыз. Егер (1') шартын ескерсек, (3) теңдік,

$$y'(x) = -\int_0^x y(t) dt \quad (4)$$

түрінде жазылады. Тағы да (4) теңдеудің екі жағын $[0, x]$ аралығында интегралдап,

$$y(x) - y(0) = -\int_0^x dt \int_0^t y(s) ds \quad (5)$$

өрнегін аламыз. Осы (5) теңдеуді (1') шартын ескеріп,

$$y(x) = 1 - \int_0^x dt \int_0^t y(s) ds \quad (6)$$

теңдеуін аламыз.

Енді $f(x)$ және $\varphi(x)$ функцияларын

$$f(x) = \int_0^x dt \int_0^t y(s) ds, \quad \varphi(x) = \int_0^x (x-t)y(t) dt \quad (7)$$

теңдіктерімен анықтап, олардың туындыларын табайық:

$$f'(x) = \int_0^x y(t) dt, \quad \varphi'(x) = \int_0^x (x-t)' \cdot y(t) dt + (x-x)y(x) = \int_0^x y(t) dt \quad (7')$$

Осы (7') өрнектерінен (7) функциялардың туындылары тең екенін көреміз. Ендеше, (7) функциялардың айырмасы тұрақты сандар ғана болады. Олай болса, c тұрақтысы арқылы

$$f(x) = \varphi(x) + C$$

өрнегін аламыз. Егер $x = 0$ болса, онда (7) өрнектен $f(0) = \varphi(0) = 0$ екенін ескерсек, $c = 0$ болатындығы шығады.

Демек, $f(x) = \varphi(0)$ теңдігі шығады, яғни

$$\int_0^x dt \int_0^t y(s) ds = \int_0^x (x-t)y(t) dt \quad (8)$$

теңдігін аламыз.

Осы (8) теңдіктің негізінде (6) теңдеу

$$y(x) = 1 - \int_0^x (x-t)y(t) dt \quad (9)$$

теңдеу түріне келтіріледі.

Одан әрі, (9) өрнектің оң жағындағы $y(x)$ мәнін интеграл астындағы $y(t)$ функциясының орнына қойып, яғни итерациялау амалын жасап,

$$\begin{aligned} y(x) &= 1 - \int_0^x (x-t_1) \cdot \left[1 - \int_0^{t_1} (t_1-t_2)y(t_2) dt_2 \right] dt_1 = \\ &= 1 - \int_0^x (x-t_1) dt_1 + \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2)y(t_2) dt_2 = \\ &= 1 + \frac{(x-t_1)^2}{2!} \Big|_0^x + \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2)y(t_2) dt_2 = \\ &= 1 - \frac{x^2}{2!} + \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2)y(t_2) dt_2 \end{aligned} \quad (9_1)$$

өрнегін аламыз.

Осы (9₁) өрнектегі интеграл астындағы $y(t_2)$ функциясының орнына (9) теңдеудің оң жағына қойсақ, онда (9₁) өрнек

$$y(x) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 (t_2-t_3) dt_3 \quad (9_2)$$

түрінде болар еді.

Осы процесті жалғастырып, n – ші қадамда

$$y(x) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots + (-1)^n \cdot \frac{x^{2n}}{2n!} + (-1)^{n+1} \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 \dots \int_0^{t_n} (t_n-t_{n+1}) y(t_{n+1}) dt_{n+1} \quad (9_n)$$

өрнегін аламыз, мұндағы

$$R_n(x) = (-1)^{n+1} \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 \dots \int_0^{t_n} (t_n-t_{n+1}) y(t_{n+1}) dt_{n+1} \quad (10_n)$$

қосылғышы n өскен сайын $|x| \leq r$ аралығында нөлге ұмтылатынын көрсетуге болады.

Шынында да, кез-келген $r > 0$ үшін $|y(x)| \leq M_r$ шексіздігі орындалады деп есептеп, $x \geq 0$ жағдайда

$$\begin{aligned} |r_n(x)| &\leq \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 \dots \int_0^{t_n} (t_n-t_{n+1}) dt_{n+1} \cdot M_r = \\ &= M_r \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 \dots \int_0^{t_{n-1}} (t_{n-1}-t_n) \frac{t_n^2}{2!} dt_n = \\ &= M_r \int_0^x (x-t_1) dt_1 \int_0^{t_1} (t_1-t_2) dt_2 \dots \int_0^{t_{n-2}} (t_{n-2}-t_{n-1}) \frac{t_{n-1}^4}{4!} dt_{n-1} = \dots = \\ &= M_r \int_0^x (x-t_1) \frac{t_1^{2n}}{2n!} dt_1 = \frac{M_r}{2n!} \left(\frac{xt_1^{2n+1}}{2n+1} - \frac{t_1^{2n+2}}{2n+2} \right) \Big|_0^x = \\ &= M_r \frac{x^{2n+2}}{(2n+2)!} \leq M_r \frac{r^{2n+2}}{(2n+2)!} \rightarrow 0, n \rightarrow \infty \end{aligned} \quad (11)$$

Сонымен (9_n) өрнегін

$$y(x) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{n!} + r_n(x) \quad (12)$$

түрінде жазып, осы (12) өрнекте шекке көшсек, (11) өрнек бойынша $y(x)$ шешімі шектеусіз мүшелі дәрежелік қатар түрінде, яғни

$$y(x) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{n!} + \dots \quad (13)$$

түрде өрнектелетінін көреміз. Бұл функцияның анықталу облысы $R = (-\infty, +\infty)$ болады. Себебі (11) шегі кез-келген $r > 0$ үшін орындалады.

Дәл осылайша (1) теңдеуді (1'') шартымен қарастырып, $\mathcal{G} = 1$ жағдайда, осы тәсілмен

$$y(x) = \frac{x}{1!} - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \dots \quad (14)$$

шешімін анықтаймыз.

Сонымен (13) өрнекпен анықталған шешімді $y_1(x)$, ал (14) өрнекпен анықталған шешімді $y_2(x)$ деп белгілесек,

$$y_1(x) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \frac{x^6}{6!} + \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{2n!} + \dots, \quad (n = 0, 1, 2, \dots) \quad (15)$$

$$y_2(x) = \frac{x}{1!} - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \dots, \quad (n = 0, 1, 2, \dots) \quad (16)$$

функцияларын аламыз.

Енді $y_1(x)$ функциясының туындыларын анықтасақ

$$\begin{aligned} y_1'(x) &= -\frac{x}{1!} + \frac{x^3}{3!} - \frac{x^5}{5!} + \dots - (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \dots = \\ &= -\left(\frac{x}{1!} - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \dots \right) = -y_2(x), \end{aligned} \quad (17)$$

$$y_1''(x) = -\left(1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{2n!} + \dots \right) = -y_1(x) \quad (18)$$

болатынын көреміз.

Осылайша,

$$y_2'(x) = y_1(x), \quad y_2''(x) = -y_2(x) \quad (19)$$

формулаларын аламыз.

Осы (15)–(19) формулалардан қорытылған (15) және (16) функциялардың шынында да (1) теңдеуді $\mathcal{G} = 1$ болған жағдайда қанағаттандыратынын және (1'), (1'') шарттары орындалатынын көреміз.

Егер (1)-(1') және (1)-(1'') есептерінің шешімдері $y_1(x) = \cos(x)$ және $y_2(x) = \sin(x)$ функциялары екендігін ескерсек, онда

$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{2n!} + \dots, \quad (20)$$

$$\sin x = \frac{x}{1!} - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \dots \quad (21)$$

екенін көреміз.

Сонымен мынандай теорема дәлелденді.

Теорема 1. Дифференциалдық (2) теңдеуінің (1') және (1'') шарттарын қанағаттандыратын шешімдері дәрежелік қатармен өрнектелетін (20) және (21) тригонометриялық функциялары болып табылады.

Енді осы табылған шешімді компьютердің көмегімен шығарып көрелік. Жалпы қазіргі таңда математикалық есептеулерді жүзеге асыратын көптеген компьютерлік бағдарламалар бар. Солардың бірі – MatLab ортасы.

Matlab - бүгінгі таңдағы кең таралған, автоматтандырылған математикалық есептеулер жүйесі. Онда көптеген математикалық есептеулер тек дайын функцияларды пайдалану жолымен шешіледі. Matlab бүкіл адамзат тарихындағы математикалық есептеулер саласындағы барлық әдістерді қамтиды және күшті есептеу жүйесі болып табылады. Бұл жүйенің артықшылығы, яғни құрамына енетін функцияларды (мәтін түрінде жазылған М-файлдар және С түрінде жазылған бағдарламалар арқылы) өзгертуге, қосымшалар енгізуге болады. Сондай-ақ сандық есептеулерден басқа графикалық функциялармен (екі өлшемді, үш өлшемді) орындауға болады [3].

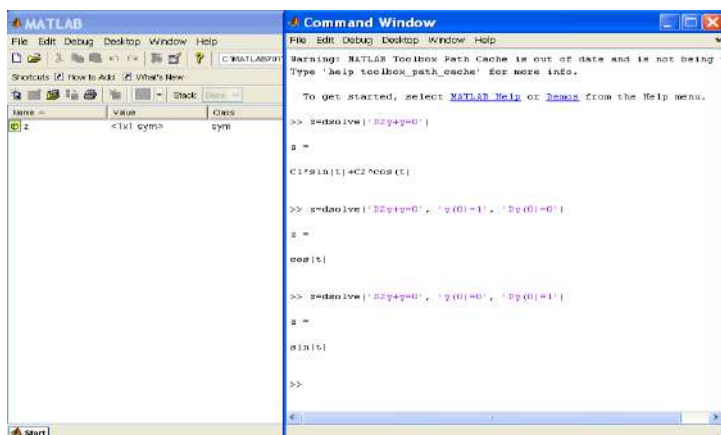
Жай дифференциалдық теңдеуді MatLab ортасында шығару үшін *dsolve* функциясы қолданылады. Оны шақырудың қарапайым форматы:

`dsolve('equation')` немесе `var = dsolve('equation')`, мұндағы 'equation' – берілген теңдеуді жазатын символдар жолы. Олай болса (2) теңдеуді (1') және (1'') шарттарымен мына түрде жазуға болады:

```
dsolve('D2y+y=0', 'y(0)=1', 'Dy(0)=0')
```

```
dsolve('D2y+y=0', 'y(0)=0', 'Dy(0)=1').
```

Сонымен мектеп оқушыларына (2) дифференциалдық теңдеудің (1') және (1'') шарттарын қанағаттандыратын шешімдерін арнайы MatLab бағдарламалық пакетін қолданып шығарған кезде де шешім (20) және (21) тригонометриялық функциялары болып табылатынын 1-суреттен көрсетуге болады.

1-сурет. Дифференциалдық теңдеудің MatLab ортасындағы шешімі

Қорыта келгенде, мектеп курсына қарастырылатын дифференциалдық теңдеудің шешімі дәрежелік қатарлар арқылы анықталған тригонометриялық функциялармен анықталатынын көреміз. Бұл зерттеу нәтижесін математиканы тереңірек оқытатын мектеп

оқушылары, колледждің білім алушылары өз бетімен оқып, әр түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдануларына болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Колмогоров А.Н. и др. Алгебра и начала анализа, 10-11 класс/ А.Н. Колмогоров и др. – Алматы: Рауан, 1992, -352 с.
2. Эльсгольц А.Э. Дифференциальные уравнения и вариационное исчисление/ - М.: Наука, 1965, -424 с.
3. <https://uniface.kz/index.php>

ҒТАМР: 20.23.25

САБАҚ КЕСТЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ

Г.А. ШАНГЫТБАЕВА, Б.Ж. БИСЕНҒАЛИ

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан*

Аңдатпа. Ақпараттық жүйелер – ақпаратты арнайы ұйымдастырылған түрде сақтауға арналған және онымен түрлі әрекеттер жасауға және оны еңгізуді қамтамасыз етуші, сонымен бірге түрлі белгілері бойынша іздеу салушы, отчет жасаушы жүйелер. Мақалада автоматтандырылған ақпараттық жүйені құру принциптері қарастырылған. Кез келген өнірістің жұмыс орнын автоматтандыру үшін көптеген автоматтандырылған бағдарламалық жүйелер мен құрылғылар қолданылатындығы туралы айтылады. ЖШС «Волна» дүкені қоймасында жұмыс істейтін жұмысшылар, ондағы тауарлар туралы мәліметтерді, яғни тауарлардың кірісі мен шығысы, қалдығы және пайда т.б. мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер. ақпараттық жүйе, автоматтандырылған жұмыс орны, мәліметтер қоры, қойма, авторизация.

Аннотация. Информационные системы - это системы, предназначенные для хранения информации в специально организованном виде, а также для выполнения и взаимодействия с ней различными способами, а также для поиска и составления отчетов о различных функциях. В статье рассматриваются принципы создания автоматизированной информационной системы. Многие автоматизированные программные системы и устройства используются для автоматизации рабочих мест в любой отрасли. А также рассматриваются особенности склада ТОО «Волна», где хранят информацию о сотрудниках, о товарах, т.е. о доходах и расходах товаров, остатках и прибыли и т.д.

Ключевые слова: информационная система, автоматизированное рабочее место, база данных, склад, авторизация.

Abstract. Information systems are systems designed to store information in a specially organized way and to perform and interact with it in various ways, as well as to search and report on various features. The article discusses the principles of creating an automated information system. Many automated software systems and devices are used to

automate jobs in any industry. It also considers the features of the warehouse of Volna LLP, where they store information about employees, about goods, i.e. on income and expenses of goods, balances and profits, etc.

Keywords: information system, automated workstation, database, warehouse, authorization.

Соңғы жылдары адам өмірінің барлық: экономикалық, қаржылық, саясаттық, рухтық салаларында ақпараттың ағымы мен көлемі өсуде. Өнеркәсіптерде, мемлекеттік және жеке шаруашылық мекемелерде, оқу орындарында және басқа да салаларда ақпараттандыру жүйесін кеңейту және жұмыс орнын автоматтандыру мәселелері алға қойылып отыр. Автоматтандырылған жұмыс орны деп мамандардың жұмыс орнында орналасқан және олардың жұмыстарын автоматтандыру үшін қолданылатын кәсіптік-бағытталған кішігірім есептеу жүйесін айтуға болады.

Оқу үрдісін ұйымдастыру деңгейі білім беру сапасына және ғылыми-педагогикалық әлеуетті пайдалану тиімділігіне байланысты. Жақсы маман сапа кестесін жасай алады, бірақ әрдайым тез емес. Жоспарлаудың сапасына субъективті факторлар ықпал етеді, сондай-ақ мүмкіндігінше елемеу (немесе әрекетсіздік) онтайлы шешімдерге әкеледі. Автоматтандырылған компиляция - ұқсас проблемаларды шешу тәсілі. Бұл жүйе сарапшының тиісті тәжірибесі жоқ кесте жасаушылары үшін қажет, сондай-ақ бұл жүйені пайдалану жылдамдығын арттырады және жоспарлау тиімділігін арттырады [1,2].

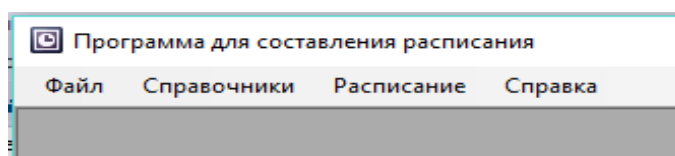
Сабақ кестесін автоматтандыру бағдарламасы диспетчерлерді жоспарлау арқылы пайдалануға арналған. Бұл бағдарламамен тек қана кестені автоматты түрде жасай алмайсыз, сонымен қатар аудитория ерекшелігін, мұғалімдердің тілектерін, сабақ уақытын ескере отырып алдын-ала кесте жасай аласыз, сондай-ақ жасалған кестені редакциялауға болады.

Жоспарлау бағдарламасы екі режимде жұмыс істейді:

- Кестелер мен оқу жоспарларын қарау;
- Жоспарлау диспетчері.

Сабақ кестесі мен оқу жоспарын қараудың тәртібі мұғалімдерге, деканатқа және басқару операторына арналған. Декан кабинеті мен мұғалімдер кестені көре алады, содан кейін диспетчерге хабарласып, оны онтайландыруға болады. Басқарушы оператор енгізілген оқу жоспарын оның сәйкестігі үшін тексереді және қажет болған жағдайда диспетчерге жіберілген қателіктер туралы хабарлайды [3].

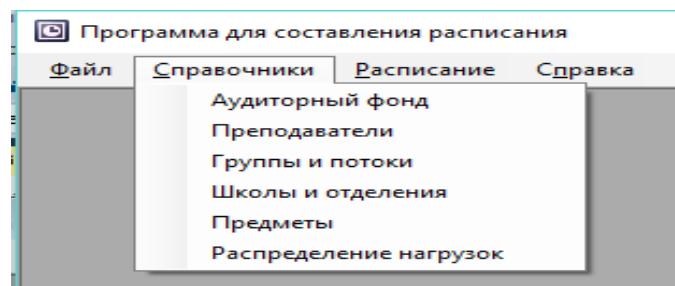
Автоматтандырылған жоспарлауға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету, негізінен, графикті құрайтын диспетчерлерге арналған, сондықтан интерфейс жұмыстың ыңғайлылығына және қажетті ақпаратты толық көлемде қамтамасыз етуге бағытталған. Бағдарламаның барлық элементтеріне негізгі мәзірден қол жеткізуге болады (1-сурет).

1 сурет. Бағдарлама мәзірі

Файл мәзірі- бұл бағдарламаны басқаруға арналған элементтер;

Анықтамалар мәзірі (2-сурет) – бұл мәзірде кіріс деректері енгізілген және өңделетін терезелерді шақыруға арналған элементтер бар, мысалы, жүктемелер, мұғалімдер, топтар, сыныптар және т.б.

2 сурет. «Анықтамалар» мәзірі

Класстық қор терезесі - аудиторияның ерекшеліктері мен аудитория туралы ақпаратты қамтиды (3-сурет). Ол аудитория мен аудитория ерекшеліктері туралы деректерді енгізу, өңдеу және жоюға арналған .

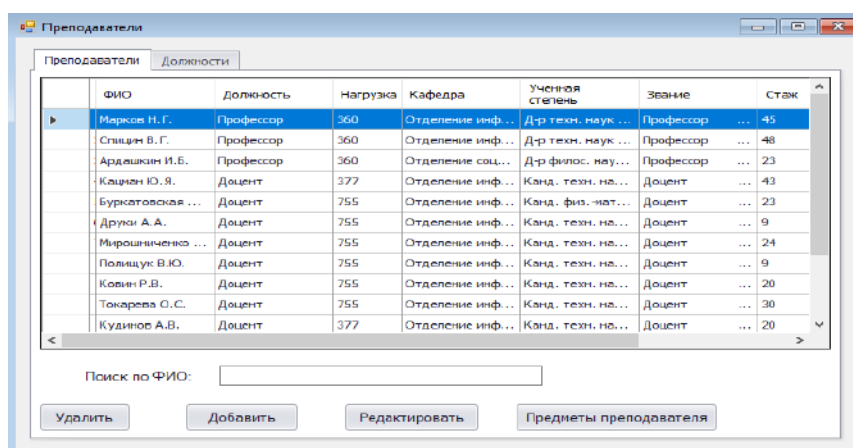
The image shows a window titled "Аудиторный фонд" (Auditorium fund). It has two tabs: "Аудитории" (Auditoriums) and "Специфика аудиторий" (Auditorium specifics). The "Аудитории" tab is active, displaying a table with the following data:

	Код	Аудитория	Вместимость	Специфика
▶	90	1/401	20	Лабораторная
	3	1/402	20	Лабораторная
	5	1/403	20	Лабораторная
	91	1/404	20	Лабораторная
	6	1/406	12	Лекционная
	7	1/409	50	Лекционная
	8	1/410	30	Лекционная

At the bottom of the window, there are four buttons: "Удалить" (Delete), "Добавить" (Add), "Редактировать" (Edit), and "Выход" (Exit).

3 сурет. Класстық қор

Мұғалімдер терезесі - оқытушылар туралы, олардың позициясы мен пәні туралы мәліметтерді қамтиды (4-сурет). Оқытушылар туралы мәліметтерді, олардың позицияларын, сондай-ақ мұғалімнің пәндері туралы мәліметтерді енгізу үшін әзірленген.

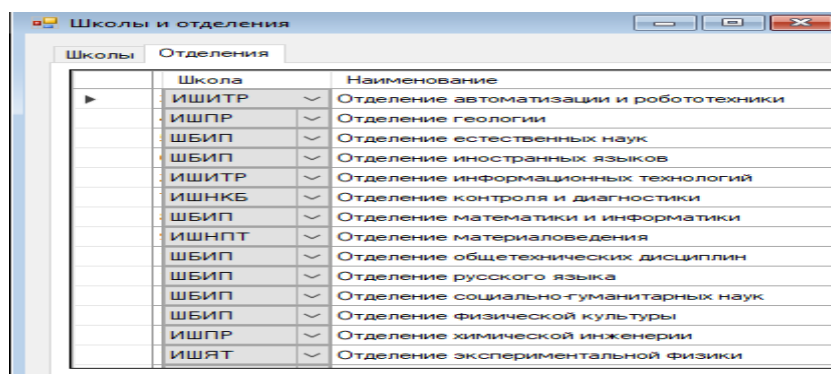

ФИО	Должность	Нагрузка	Кафедра	Ученая степень	Звание	Стаж
Марков Н.Г.	Профессор	360	Отделение инф...	Д-р техн. наук ...	Профессор ...	45
Степан В.Г.	Профессор	360	Отделение инф...	Д-р техн. наук ...	Профессор ...	48
Ардашкін И.Б.	Профессор	360	Отделение соц...	Д-р филос. нау...	Профессор ...	23
Кашин Ю.Я.	Доцент	377	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	43
Буркатовская ...	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. физ. мат...	Доцент ...	23
Друж А.А.	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	9
Мирошниченко ...	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	24
Поляцук В.Ю.	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	9
Ковин Р.В.	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	20
Токарева С.С.	Доцент	755	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	30
Кудинов А.В.	Доцент	377	Отделение инф...	Канд. техн. на...	Доцент ...	20

4 сурет. Мұғалімдер терезесі

Топтар мен ағымдар - университеттің топтары мен ағындары туралы ақпарат бар. Топтар мен ағындар туралы деректерді енгізу, өңдеу және қарау үшін әзірленген.

Мектептер мен бөлімдер терезесі - мектептер мен оның бөлімдері туралы ақпаратты қамтиды (5-сурет). Мектептер мен бөлімдер туралы деректерді енгізу, өңдеу және қарау үшін әзірленген.

Школа	Наименование
ИШИТР	Отделение автоматизации и робототехники
ИШПР	Отделение геологии
ШБИП	Отделение естественных наук
ШБИП	Отделение иностранных языков
ИШИТР	Отделение информационных технологий
ИШНКБ	Отделение контроля и диагностики
ШБИП	Отделение математики и информатики
ИШНПТ	Отделение материаловедения
ШБИП	Отделение общетехнических дисциплин
ШБИП	Отделение русского языка
ШБИП	Отделение социально-гуманитарных наук
ШБИП	Отделение физической культуры
ИШПР	Отделение химической инженерии
ИШЯТ	Отделение экспериментальной физики

5 сурет. Мектептер мен бөлімдер терезесі

Пәндер терезесі - оқытылатын пәндер туралы ақпаратты қамтиды (6-сурет). Нысандар бойынша деректерді енгізу, өңдеу және қарау үшін әзірленген.

Раздел	Предмет	Сокращ. назв.	Всего аудиторных	Лекции	Лаборат	Практика	Самостоятельны	Специальность	Отделение
Философия	Философия и м...	ФМПНТ	32	16	0	16	76	Информационн...	Отделение с
Язык иностран...	Профессиональ...	Проф. англ.	32	0	0	32	76	Информационн...	Отделение и
Информатика	Методы исслед...	Методы иссл. и ...	80	16	48	16	136	Информационн...	Отделение и
Математика	Теория графов	ТГ	48	16	0	32	60	Информационн...	Отделение и
Информатика	Современные п...	Совр. пр. ИСИТ	32	16	0	16	76	Информационн...	Отделение и
Менеджмент	Научный фандр...	Н. фандр.	32	16	0	16	40	Информационн...	Отделение с
Менеджмент	Производствен...	Произ. мен.	32	16	0	16	40	Информационн...	Отделение с
Педагогика	Педагогическая...	Пед. практика	16	8	0	8	20	Информационн...	Отделение с
Информатика	Нейроэволюцио...	Нейро	32	16	16	0	76	Информационн...	Отделение и
Информатика	Управление про...	УП	32	16	16	0	76	Информационн...	Отделение и
Информатика	Статистические...	Стат. метод.	48	16	24	8	60	Информационн...	Отделение и
Информатика	Системная инж...	СИ	80	16	40	24	136	Информационн...	Отделение и

6 сурет. Пәндер терезесі

Жүктемелерді бөлу терезесі - жүктемелер туралы толық ақпаратты қамтиды, сонымен бірге оқу жоспарын қамтиды. Ол оқу жоспарын және сонымен қатар жүктемені бөлу үшін арналған (7-сурет). Формаға қолайлы болу үшін топ немесе ағын бойынша мәтінді іздеу жүзеге асырылады.

Группа	Предмет	Отделение	Преподаватель	Вид работ	Часы	Специфика
ВИМ5А	Нейроэволюционные вычисления	Отделение информационных технологий	Друки А.А.	Лаборат.	16	Лабораторная
ВИМ5А	Методы исследования и моделирования информац...	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Практика	16	Лабораторная
ВИМ5Б	Методы исследования и моделирования информац...	Отделение информационных технологий	Калиновский И.А.	Лаборат.	48	Лабораторная
ВИМ5А	Профессиональная подготовка на английском язы...	Отделение информационных технологий	Токарева О.С.	Практика	32	Лабораторная
ВИМ5	Управление проектами разработки программного ...	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Лекции	16	Лекционная
ВИМ5А	Управление проектами разработки программного ...	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Лаборат.	16	Лабораторная
ВИМ5	Статистические методы обработки данных	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Лекции	16	Лекционная
ВИМ5А	Статистические методы обработки данных	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Практика	8	Лабораторная
ВИМ5А	Статистические методы обработки данных	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Лаборат.	24	Лабораторная
ВИМ5	Системная инженерия	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Лекции	16	Лекционная
ВИМ5А	Системная инженерия	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Практика	24	Лабораторная
ВИМ5А	Системная инженерия	Отделение информационных технологий	Полищук В.Ю.	Лаборат.	40	Лабораторная
ВИМ5Б	Философия и методологические проблемы науки ...	Отделение социально-гуманитарных наук	Вторушин Н.А.	Практика	16	-----
ВИМ5Б	Профессиональная подготовка на английском язы...	Отделение информационных технологий	Токарева О.С.	Практика	32	Лабораторная
ВИМ5Б	Методы исследования и моделирования информац...	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Практика	16	Лабораторная
ВИМ5А	Методы исследования и моделирования информац...	Отделение информационных технологий	Кашман Ю.Я.	Лаборат.	48	Лабораторная
ВИМ5Б	Теория графов	Отделение информационных технологий	Буркатовская Ю.	Практика	32	-----
ВИМ5Б	Современные проблемы информационных систем ...	Отделение информационных технологий	Марков Н.Г.	Практика	16	-----
ВИМ5Б	Нейроэволюционные вычисления	Отделение информационных технологий	Друки А.А.	Лаборат.	16	Лабораторная
ВИМ5Б	Управление проектами разработки программного ...	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Лаборат.	16	Лабораторная
ВИМ5Б	Системная инженерия	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Практика	24	Лабораторная
ВИМ5Б	Системная инженерия	Отделение информационных технологий	Мирошниченко ...	Лаборат.	40	Лабораторная

7 сурет. Жүктемені бөлу терезесі

Сонымен қатар автоматтандырылған жүйеде «Кестелер», «Мұғалімдер», «Жоспарлау», «Анықтама» сияқты бөлімдер қарастырылған.

Автоматтандырылған жоспарлауға арналған әзірленген бағдарламалық қамтамасыз ету - жұмысын автоматтандырудың ыңғайлы құралы, жоспарлау менеджері. Бұл бағдарламаны пайдалану кестені жасау үшін әлдеқайда жылдам әрі ыңғайлы [4,5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дьяченко Е.Г. Управление складом в торговой сети. – 2011. – 107 с.

2. Артюхова Г.А., Воробьев С.В. Автоматизация торговых операций и складского учета: Учебно-методическое пособие. - Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина, 2006. – 55 с.
3. Грекул В.И., Денищенко Г.Н., Коровкина Н.Л. Проектирование информационных систем. - ИНТУИТ, 2005. – 240 с.
4. Самойлова И.А., Устинова Л.В. Автоматизация составления расписания учебных занятий. // Сборник материалов с конференции "Наука и образование - 2014", Астана, 2014.
5. Калджанов Б.Б. Автоматизация составления расписания учебных занятий с применением нейронных сетей // Научное сообщество студентов XXI столетия. Международная студенческая научно-практическая конференция. Россия, Новосибирск, 2017.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

МРНТИ 34.01.45

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНОГО МЕТОДА
ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ-БИОЛОГОВ**

К.Ш. БАКИРОВА¹, АМАНЖОЛОВ Р.А.¹, КЕҢШЛІК А.Т.²

¹*Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г.Алматы*

²*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы*

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования метода интерактивного обучения "кейс-стади" на занятиях по биологии на английском языке в педагогическом вузе. В статье рассматриваются проблемы и положительные сдвиги полиязычия. Естественное двуязычие исторически всегда было неоспоримой и существенной характеристикой языковой ситуации в Казахстане. В статье приводятся этапы решения кейсов; обосновывается эффективность применения данного метода в учебном процессе. "Кейс-стади" направлен на формирование у студентов-биологов интереса к учебе и позитивной мотивации, стимулирует самостоятельное приобретение знаний и опыта профессиональной деятельности.

Ключевые слова: английский язык; стимулирование, метод конкретных ситуаций; профессиональная компетенция; коммуникативная направленность в обучении иностранным языкам; метод кейс-стади; воспитывающее обучение; региональные кейсы.

Annotation. In article possibilities of use of a method of interactive training "case-stadi" on classes in biology in English in pedagogical higher education institution is considered. In article problems and positive shifts of a multilingualism are considered. The natural bilingualism historically always was indisputable and essential characteristic of a language situation in Kazakhstan. Stages of the solution of cases are given in article; the efficiency of application of this method is proved in educational process. Keyes-stadi is directed to formation at students biologists of interest in study and positive motivation, stimulates independent acquisition of knowledge and experience of professional activity.

Keywords: English; stimulation, method of concrete situations; professional competence; communicative orientation in training in foreign languages; method case-study; the bringing-up training; regional cases.

Аннотация. Мақалада педагогикалық ЖОО-да ағылшын тілінде биология сабақтарында "кейс-стади" интерактивті оқыту әдісін қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Мақалада көптілділіктің мәселелері мен оң ілгерілеуі қарастырылады. Табиғи қостілділік Тарихи әрдайым Қазақстандағы тілдік ахуалдың даусыз және маңызды сипаттамасы болды. Мақалада кейстерді шешу кезеңдері келтірілген; оқу процесінде осы әдісті қолдану тиімділігі негізделді. "Кейс-стади" студент-биологтардың оқуға деген қызығушылығы мен позитивті уәждемесін қалыптастыруға бағытталған, өз бетінше білім алуға және кәсіби қызмет тәжірибесін алуға ынталандырады.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі; ынталандыру, нақты жағдайлар әдісі; кәсіби құзыреттілік; шет тілдерін оқытудағы коммуникативтік бағыт; кейс-стади әдісі; тәрбиелеуші оқыту; аймақтық кейстер.

Введение. Инновационная образовательная политика Республики Казахстан (РК) заключается в том, что с 2004 года активно реализуется программа полиязычного образования. Законодательная база полиязычного образования (ПЯО) отражена в следующих документах: Конституция РК, в Законах «Об образовании» (Конституция РК, 1995; Законах «Об образовании», 2017) и «О языках в РК» (Закон о языках, 2005), «Государственной программе функционирования и развития языков на 2011-2020 гг.» [2]. Указом главы страны в 2007 году началась работа по внедрению в Казахстане культурного проекта «Триединство языков» [3].

По темпу внедрения инноваций в области образования РК находится в числе передовых. Флагманом данных нововведений является опыт АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» по использованию базы британской учебной литературы.

В условиях взаимозависимого мира одним из компонентов общей системы республиканского образования, основным и эффективным инструментом подготовки молодого поколения является ПЯО. Устойчивое развитие РК стимулирует поступательный процесс во внедрении полиязычия в образовательную деятельность. Примечательно, что в этом направлении произошли позитивные изменения. В мировой практике Казахстан — единственное государство, обеспечивающее финансирование академической мобильности преподавателей, повысивших свою квалификацию в зарубежных университетах [1].

В этой связи в вузах РК, начата дифференцированно-специализированная подготовка полиязычных педагогических кадров для средних школ. В вузах РК вводится все большее количество профессиональных дисциплин, проводимых на английском языке.

В нашем университете (КазНПУ им. Абая) начата целенаправленная работа по реализации и выработке взвешенной политики полиязычной образовательной среды. Большинство профессорско-преподавательского (ППС) состава прошли дифференцированные курсы английского языка. Что позволило ППС с углубленным знанием английского языка внедрить в учебные программы авторские дисциплины на английском языке, которые они ранее читали на русском и казахском языках [12]. Так, например, по биологическим специальностям на английском языке ведутся следующие дисциплины: «Профессионально ориентированный иностранный язык», «Введение в биологию» (автор статьи – Аманжолов Р.А. для студентов 1 курса), «Ботаника», «Систематика растений», «Основы экологии», «Биохимия», «Теория эволюции», «Генетика и селекция», «Биогеография», «Прикладная биология с основами почвоведения», «Биологические ресурсы

Казахстана и их защита», «Зоология беспозвоночных», «Зоология позвоночных», «Физиология человека и животных», «Организация планирования НИР по биологии» и др.

В перечень базовых дисциплин типовых учебных планов внедрены «Профессионально-ориентированный иностранный язык», «Профессиональный казахский/русский языки». Следует отметить, что вначале ППС университета не сразу приняли однозначно и положительно такую политику. Так как это связано с дополнительными трудностями в учебном процессе.

Активизация познавательной деятельности учащихся была и остается одной из вечных проблем педагогики. Еще К.Д.Ушинский в своих трудах подчеркивал, что "не с курьезами и диковинками науки должно в школе занимать дитя, а, напротив - приучить его находить занимательное в том, что его беспрестанно и повсюду окружает".

Как отмечает В.В. Пасечник: «...важно определить психолого- педагогические условия, позволяющие учителю организовывать и управлять познавательной деятельностью учащихся, добиваясь при этом высокой эффективности учебного процесса при обучении биологии» [16]. По результату познавательной деятельности учащихся, мы можем судить о правильности выбранной методики организации этой деятельности.

Цель статьи- рассмотрение вопросов совершенного знания языков самим преподавателем и студентов (казахского, русского и английского) и контролировать качества полиязычного образования (выявление индикаторов, инструментов, подходов, системы контроля и т.д).

О росте числа обучающихся в полиязычных группах свидетельствует увеличивающееся с каждым годом количество поступающих по госзаказу на программы последиplomного образования, где претенденты сдают вступительные экзамены по английскому языку и биологии. Иностранный язык стоит в цикле базовых дисциплин в модульных образовательных программах бакалавриата, магистратуры и PhD-докторантуры, каждый год вносятся изменения в типовые учебные программы для подготовки педагогических кадров по преподаванию на трех языках [13]. Все эти меры проводятся с целью соответствия мировым стандартам качества образования; развитию программ магистратуры и PhD-докторантуры в рамках «DoubleDegree» (двойной диплом); внутренней и внешней академической мобильности, стажировок для студентов, магистрантов и PhD-докторантов по обучению в ведущих европейских вузах, а также в странах ближнего зарубежья. Международное сотрудничество с университетами и ведущими образовательными центрами позволяет нам перенимать богатый опыт в этой области [6].

Для успешного и эффективного развития полиязычия в вузе необходимо и важно учитывать некоторые моменты, которые могут возникнуть в процессе организации ПЯО. Таковыми являются: недостаток знаний преподавателя по специально ориентированному английскому языку; разный уровень знания языка студентов; отсутствие или слабая материально-техническая база вузов, неспособная обеспечить полноценную учебно-методическую деятельность; отсутствие четкой программы; произвольное использование учебными заведениями зарубежных обучающих программ и дидактических материалов. Одной из главных является проблема отсутствия взаимодействия преподавателей-предметников и преподавателей языка, что обусловлено в первую очередь не скоординированными программами обучения [9].

Успешность ПЯО связана с созданием системы стимулов для преподавателей и студентов, побуждающих к повышению знаний и навыков. Развитие академической мобильности является одним из целевых индикаторов, как реализация одного из принципов Болонской декларации [8]. Вхождение Казахстана в Болонский процесс делает необходимость практического владения иностранными языками в сфере профессиональной деятельности особенно актуальной.

Предмет исследования. Основным предметом исследования было изучение осуществления ПЯО в Казахстане, нельзя не отметить и положительные сдвиги. Реализуется уровневая методика обучения иностранному языку, разработана методологическая база ПЯО (учебно-методический комплекс дисциплин на казахско-русско-английском языках, модули, силлабусы, рабочие программы). Министерство образования и науки РК постоянно привлекает известных зарубежных ученых и преподавателей для работы в вузах. Осуществляется международное сотрудничество для подготовки полиязычных кадров. В рамках празднования 90-летия университета лекции в университете читали профессора, преподаватели и специалисты из Италии, Германии, Нидерландов, Польши, Турции и Франции.

Идет масштабное финансирование программ внешней академической мобильности студентов вузов РК, интенсификация развития научных и культурных обменов, интернационализация учебного процесса [4].

Естественное двуязычие исторически всегда было неоспоримой и существенной характеристикой языковой ситуации в РК. Формирование такой положительной мотивации к изучению английского языка говорит о стремлении общества к сохранению интеграционного пространства со странами мирового сообщества. Молодежь с большим желанием изучает английский язык, зона активного использования которого стремительно расширяется. В некоторых государствах накоплен огромный опыт в области ПЯО, в частности, в странах с

естественной двуязычной средой (Канада, Бельгия, Швейцария и др.), а также там, где происходит большой приток иммигрантов (США, Германия и др.) [11]. Для РК необходимо изучение опыта вышеуказанных стран для создания дальнейшей эффективной программы ПЯО.

Материалы и методы исследования. В последнее время, как показывает практика, одним из самых активных эффективных методов обучения студентов–биологов является метод кейс-стади. Главным преимуществом биологических кейсов является возможность оптимально сочетать теорию и практику, что представляется достаточно важным при подготовке специалистов биологов [7]. Сокольская Л. В. так пишет о методе: «Сегодня желательно внедрять в систему высшего образования, так называемые кейс-методы – современные образовательные технологии ситуационного обучения, основанные на использовании конкретных ситуаций» [5].

Использование кейсов в учебном процессе возможно во многих направлениях современной науки: в педагогике, психологии, медицине, юриспруденции, биологии. Отмечено, что наиболее широкое применение метода в обучении экономическим наукам. Важно отметить, что применение метода в обучении естественнонаучным и техническим дисциплинам, в том числе и информатике, вызывает некоторые сложности и затруднения, т.к. требует создания специфических разновидностей кейсов [15].

Результаты исследования и дискуссия. Большинство преподавателей не применяют кейс-технологии в своей практике преподавания биологии по английскому языку в силу ряда трудностей:

- 1) при создании определенной ситуации в содержании профессионального «кейса» могут возникнуть множество различных побочных вопросов у студентов, на которые преподаватель не сможет сразу ответить
- 2) меняется функция преподавателя, он выступает больше в роли координатора, нежели доминирующей роли преподавателя, как ведущего занятия [14].

И все-таки, ряд важных преимуществ, которыми обладает «кейс-стади» обусловили нас их применение. В частности, нами выявлено, что использование профессиональных кейсов:

- совершенствует организаторские умения у студентов (поскольку «кейсы» нередко содержат большой объем информации, которую нужно сжать в логические фрагменты ситуаций и представить четкую проблему);
- развивает критическое и креативное мышление;
- формирует и развивает коммуникативные умения, так как использование «кейсов» способствует их улучшению в устном и письменном общении;

–формирует и развивает управленческие умения (проведение переговоров, деловых совещаний, презентаций и т.д. и т.п.).

–вводит студентов в реальные жизненные ситуации, требуя от них участия в профессиональном (биологическом) общении;

–стимулирует коллективную деятельность и умения работать в команде в полиязычной среде [10].

Особенности применения Кейс-технологии в обучении биологии можно увидеть в методике, предлагаемой ниже.

Тема урока: Фотосинтез. Дыхание.

Цель урока: Ознакомить с особенностями дыхания растений. Объяснение процесса фотосинтеза.

Метод урока: Технология кейса.

Интегрированные дисциплины: Английский язык. Химия.

Материалы, используемые на уроке: РРР, плакаты, книга. Видео проектор.

Кейс-задание по биологии. «Фотосинтез. Дыхания».

Давным давно очень богатая женщина (rich lady), услышав, что растительный воздух очищает, приказывает сотрудникам привезти в спальню, которая не обветрена от зимнего сада, пять больших ванн с тропическими растениями.

Утром дама проснулась с головной болью. После этого она начала говорить о том, что растения не очищают воздух, а, наоборот, разрушают его.

Задание: объяснить ситуацию. Что такое фотосинтез и какие условия необходимы для этого? Можно ли считать фотосинтез прекрасным изобретением природы? Как на самом деле доказывать, что процесс фотосинтеза происходит в зеленых листьях растений? Какое значение имеет дыхание? Что происходит в растениях при дыхании? Сравните фотосинтез и дыхательные процессы.

В ходе выполнения задания, дополнительные фото (<https://www.youtube.com/watch?v=tSHmwIZ9FNw>) и фото (супер1) указываются материалы.

После выполнения студентами задания учитель подводит итоги и оценивает. Существует определенная последовательность при решении задач кейс-стади и выполняются они поэтапно: обязательный и первичный этап – глубокое и вдумчивое знакомство, всесторонний анализ и реальное погружение в прогнозируемую ситуацию.

Следующий этап – выявление доминирующей проблемы (ключевых проблем), выделение главных факторов, которые реально влияют на жизненную ситуацию.

Третий этап – предложение альтернативного выхода из ситуации. Выявление главных тем для «мозгового штурма».

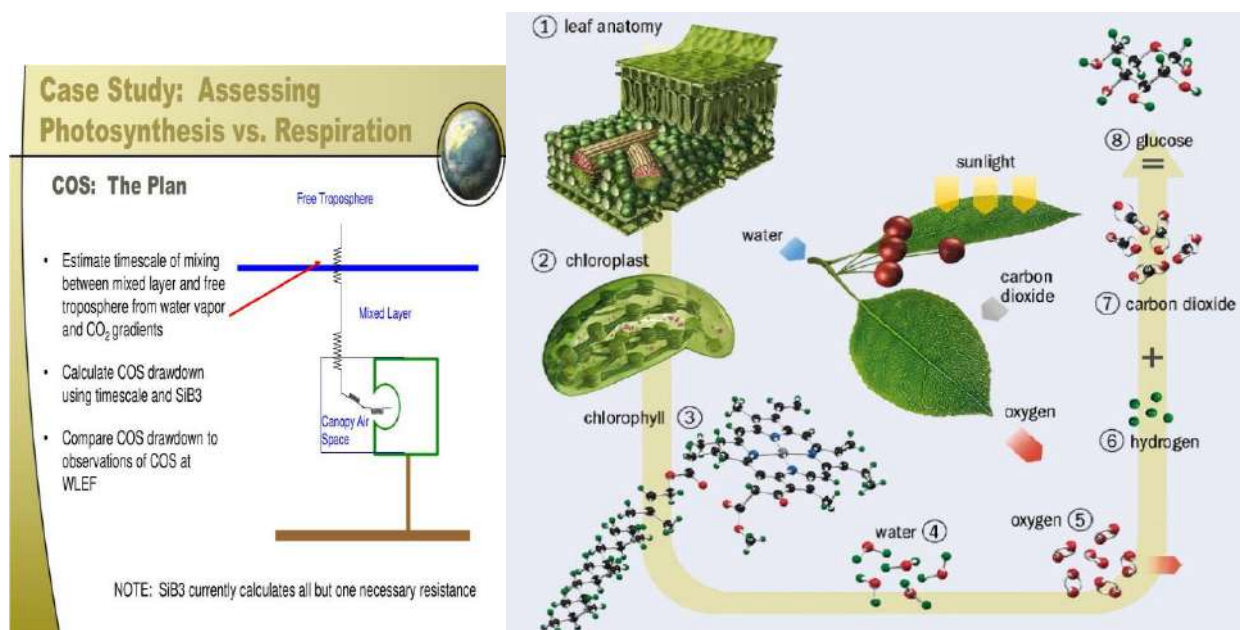

Рисунок 1. Особенности изучения темы фотосинтеза методом кейса

Четвертый этап – анализ возможных последствий, потенциальных отклонений, принятие объективного или субъективного другого решения.

Пятый этап – заключительный – предложение последовательных шагов решения кейса или других вариантов решения или действий, прогнозирование возможных проблем и последствий, механизмы их предотвращения и решения.

Технология кейс-стади в изучении иностранного языка:

- повышает уровень знания иностранного языка в целом. Использование терминов и их понимание более эффективно, чем простое их заучивание, так как требует умения их использовать;

- развивает творческое мышление, заставляя думать на языке;

- развивает навыки проведения презентации (умение публично представить свою работу на иностранном языке);

- учит формулировать различные типы вопросов;

- развивает умение вести дискуссию, аргументировать ответы, что способствует развитию речи без опоры на готовый текст;

- совершенствует навыки профессионального чтения на иностранном языке и обработки информации;

- учит работать в команде и выработать коллективное решение;

- позволяет полноценно решить индивидуальную и групповую самостоятельную работу студентов.

Разбирая кейс, студенты фактически получают на руки готовое решение, которое можно применить в аналогичных обстоятельствах. Увеличение в «багаже» студента проанализированных кейсов, увеличивает вероятность использования готовой схемы решений к сложившейся ситуации, формирует навыки решения более серьезных проблем.

Заключение. Таким образом, "Кейс-стади" направлено на формирование у студентов-биологов интереса к учебе и позитивной мотивации, стимулирует самостоятельное приобретение знаний и опыта профессиональной деятельности. Практика использования кейс-стади для студентов –биологов в полиязычной среде показала, что это сложный процесс всестороннего анализа определенной заданной ситуации. Сам процесс подразумевает активное и всестороннее изучение основополагающих вопросов кейса с последующим обсуждением, оценки и прогнозировать результаты и итоги решения. Решение кейса представляет собой мониторинг действий студентов по конкретной биологической проблеме.

«Кейс-стади» является интерактивным методом обучения и предполагает активное общение между участниками образовательного процесса, что способствует развитию коммуникативных навыков. Как показывают наблюдения из жизни основной трудностью при изучении иностранных языков, у большинства обучающихся является стеснение при попытках разговаривать. Значит, «кейс-стади» может стать одним из эффективных методов при полиязычном обучении студентов, будет способствовать изучению не только своей профессии, но и иностранного языка: преодоление «языкового барьера», овладение профессиональной терминологией, запоминание устойчивых языковых конструкций, умение находить корректную информацию на иностранном языке.

Таким образом студенты в будущем станут компетентными специалистами в своей профессиональной области с хорошим уровнем владения иностранным языком, что и является целью системы полиязычного образования.

Список использованной литературы

1. Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Караганда, 2009. – 46 с.
2. Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан»: принят 11 июля 1997 г., Основные законодательные акты о языках. – Алматы: Юрист, 2005. – С. 5-12.
3. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта.– № 33 (25278).
4. Раимов А. Триединство языков в Казахстане: мечты и реальность, 2008-08-04 [Электронный ресурс] / А. Раимов. – Режим доступа: <http://centralasiaonline.com/ru/articles/caii/features/2008/08/04/feature-03>; Однозначного решения языкового вопроса в Казахстане

- нет <http://www.alternativakz.com/index.php?nid=66>; Ана тілі: Модернизация – главный вызов для казахов в XXI веке <http://www.businesswomen.kz/archive/2008/5/895.html>
5. Сокольская Л.В. Проблемы высшего юридического образования в контексте социокультурных изменений общества // Юридическое образование и наука. -2013.-№ 3. С. 15-17.
 6. Sarybai M.S. On the role of the English language and the interpreter position in a Modern Kazakhstani organization: Issues and challenges // 2nd Annual CA ABC conference. – 2004, 23-24 of January. – P 130-135.
 7. Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case-Study //Инновации в российском образовании: СПб.,М.: ВПО, 2000.
 8. Chomsky N. On Nature and Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
 9. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
 10. [Электронный ресурс] / Храмова Ю.Н., Хайруллин Р.Д. Применение метода «кейс-стади» в обучении иностранному языку студентов-юристов неязыкового вуза // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. № 2(56): в 2-х ч., Ч. 2. С. 204-207. ISSN 1997-2911.www.gramota.net/materials/2/2016/2-2/59.html
 11. Borg S. The distinctive characteristics of foreign language teachers // Language teaching research, 2006. – №10(1). – Pp. 3-31.
 12. Моисеев Н. Кризис современного образования // Наука и жизнь, 1998. – №6 – С. 2-8
 13. Булатбаева А.А. Формирование адаптивной образовательной среды подготовки магистров // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки» / Хабаршы «Педагогикалық ғылымдар сериясы». – 2017. – 4(53)
 14. Kottler, Jeffrey A-Zehm, Stanley J. On being a Teacher – The Human Dimension (2nd edition). – 2000
 15. Маклаков О.А. Общая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 592 с.
 16. Пасечник В.В. Компьютерная поддержка урока биологии // Биология в школе. - 2002. - №2. - 30-34с.

ҒТАМР 34.01.45

ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ДАМЫТУДА ЗООЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНАЖЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

А.М. АБДУКАРИМОВ

Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада үздіксіз инновациялық оқыту технологиясын дамыту бағытында зоология сабағында қолданылатын зоологиялық тренажердың өзіндік ерекшелігі мен оның студенттердің ой-өрісін дамытуда алатын орны туралы сөз болады. Күнделікті тест тапсырмалар сұрағы мен жауабын пайдаланғанда бір ғана жауап дұрыс болып, қалған жауаптары дұрыс емес болуы, студенттер дұрыс емес жауапқа көңіл аудармауы, сондай-ақ, бұл тапсырмалар бір ғана рет қолданылуы айтылады.

Зоологиялық тренажермен жұмыс жасаған кезде тест жауаптарының барлығы белгілі бір жануарға тән белгі екендігі айтылады. Оны әуелі бір жануар бойынша өз білімін тексеруге пайдаланса, келесіде екінші жануар ерекшелігі бойынша, одан соң үшінші жануар ерекшелігі бойынша қолданады. Кейін бұл тестілерді қорытынды сабақта қолданып, алған білімін пысықтауға көмектесетіні сөз болады.

Түйін сөздер: Зоологиялық тренажер, буынаяқтылар, фасетті көз, хелицер, трахея, гемолимфа, схизоцель, целом.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности зоологического тренажера, применяемого на уроках зоологии, используемого в направлении развития технологии непрерывного инновационного обучения и в развитии кругозора студентов. При использовании ежедневных тестовых заданий и ответов, один ответ был правильным, остальные ответы были неправильными, студенты не обращали внимания на неправильный ответ, а также эти задания использовались только один раз.

При работе на зоологическом тренажере, все тестовые ответы являются характерными для конкретного животного. Его используют в начале по одному животному для проверки своих знаний, в последующем по специфике второго животного, а затем по специфике третьего животного. Затем речь идет о том, что эти тесты будут использованы на итоговом занятии и помогут отрабатывать полученные знания.

Ключевые слова: Зоологический тренажер, членистоногие, фасеточные глаза, хелицер, трахея, гемолимфа, схизоцель, целом.

Abstract. This article discusses the features of the zoological simulator used in the lessons of zoology, used in the direction of the development of technology of continuous innovative learning and in the development of students' horizons. When using daily test tasks and answers, one answer was correct, the other answers were incorrect, students did not pay attention to incorrect answer, and also these tasks were used only once.

When working on a zoological simulator, all test responses are specific to a particular animal. It is used at the beginning on one animal to test their knowledge, subsequently on the specifics of the second animal, and then on the specifics of the third animal. Then it comes to the fact that these tests will be used in the final lesson and will help to work out the acquired knowledge.

Keywords: Zoological simulator, arthropods, oculus, chelicerae, trachea, hemolymph, schizocoel, denterocoel.

Елімізде білім беру жүйесінің заман талабына сай өзгерісі үздіксіз инновациялық оқыту технологиясын жетілдіруді талап етеді. Қазіргі әлемдік жаһандану кезінде оқу орындарының материалдық-техникалық базасы озық техникалармен жабдықталуда. Солардың бірі - интерактивтік тақталарды пайдалану кең көлемде дамуда. Студенттердің интерактивтік тақталар бойынша сұқбаттасу бағыты оқу процесін жетілдіруде үлкен мүмкіндіктерді аша отыра, студенттердің қызығушылығын арттырады. Осы

бағытта инновациялық оқыту технологиясын жетілдіруде зоологиялық тренажерларды пайдаланудың орны ерекше.

Әдістемелік әдебиеттерде «Зоология» курсының кейбір тақырыптарына тест тапсырмалары құрылған. Дегенмен, біздің ойымызша, бағдарламалық тест тапсырмалар сұрағы мен жауабын пайдаланғанда бір ғана жауап дұрыс болып, қалған жауаптары дұрыс емес немесе жартылай дұрыс болуы, студенттер дұрыс емес жауап таңдауда қандай да объект, құбылыс немесе жануарлардың жүйелік тобы жөнінде теріс көзқарас қалыптасуы мүмкін. Сондай-ақ, бұл тапсырмалар бір ғана рет қолданады [1].

Бұл жағдайдағы қолайлы әдіс қадамдық ақпарат болу тиіс, себебі студент әрбір жауап дұрыстығына сәйкес келесі сұраққа жауап бере алады. Әрбір қадам белгілі бір ақпараттан (мыс: дене пішіні немесе қозғалу әдісі және тағы басқа) тұрады. Студент бұл ақпараттан белгілі бір жануар тобына немесе түріне сәйкесін таңдау керек, сонан соң ғана келесі қадамға көшеді. Құрылған бағдарлама бойынша студент бірнеше қайтара жұмыс жасауына болады, әуелі бір түр бойынша мәлімет таңдайды, сонан соң екінші түрге көшеді.

Бағдарламаны бірнеше қайтара қолдануы студенттердің білім дәрежесінің кеңейіп және жоғары деңгейде бекінуіне көмектеседі. Зоологиялық тренажерлар әртүрлі сабақтарда, жаңа өздік сабақ түсінуде, студенттердің білім деңгейін жалпылама және жеке тексеруге, оқу материалдарын қортындылағанда, сондай-ақ үй тапсырмасын орындағанда қолдануға болады. Жаңа өздік сабақ оқуда оқулық, көрнекі құралдар, лекция қолдануға болады. Зоологиялық тренажер қолдану-сабақ түсіндіруде және білімді тексеруде студенттердің танымдық іс-әрекетін арттырады, сондай-ақ тренажерді жазбаша түрде қолданып, карточка арқылы тексеруге болады. Үлгі ретінде белгілі тақырып бойынша зоологиялық тренажерді ұсынамыз.

№ 1 Тренажер «Буынаяқтылар (Arthropoda) типі» тақырыбы бойынша тестілік тапсырмалар.

Төмендегі ақпаратты компьютер арқылы немесе жазбаша қолданған кезде «Буынаяқтылар» типінің әрбір өкіліне тән ерекшеліктері тауып, жауаптарды екі цифрлі шифр (біріншісі түрге тән қадам номері, екіншісі берілген түрге тән белгілі ерекшелікке сәйкес номері) көмегімен бейнеленеді [2,3].

1. Өкілі:

1.1. Өзен шаяны.

1.2. Шаршылы-өрмекші.

1.3. Зауза қоңызы.

2. Дененің бөлімдерге бөлінуі:

- 2.1. Денесі бас, көкірек, құрсаққа бөлінуі.
- 2.2. Денесі баскөкірек, құрсаққа бөлінуі.
- 3.Басында мұртшасы болуы:
 - 3.1. Екі жұп мұртша бар: ұзын және қысқа.
 - 3.2. Бір жұп мұртшасы бар.
 - 3.3. Мұртшасы жоқ.
- 4.Аяқ саны:
 - 4.1. 4 жұп аяқ бар.
 - 4.2. 10 және одан көп жұп аяқ бар.
 - 4.3. 3 жұп аяқ бар.
5. Ауыз мүшесі:
 - 5.1. Ауыз мүшесі бар, ол иек, екі жұп жақ пен еріннен тұрады.
 - 5.2. Ауыз мүшесі бар, жұп күйіс аяқ пен қармалауыш аяқтан тұрады.
 - 5.3. Ауыз мүшесі бар, қорегін үгітуге бейім -жұп жоғарғы жағы, екі жұп төменгі жағы мен үш жұп жақаяқтан тұрады.
6. Қоректенуі:
 - 6.1. Көпқоректі.Өлексемен де, тірі жемтікпен де қоректенеді.
 - 6.2. Өсімдікпен де қоректенеді.
 - 6.3. Жыртқыш. Тек тірі жемтікпен қоректенеді.
7. Асқорыту жүйесі ерекшелігі:
 - 7.1. Қорегінің алдын-ала қорытылуы ағзадан тыс өтеді.
 - 7.2. Қорегі хитинді тісшесі арқылы, қарында майдаланады.
 - 7.3. Қорегі екі бөлімнен тұратын қарында майдаланады.Үлкенінде қорек үгітіледі,ал кішісінде талшықты пластинка арқылы сүзіледі.
- 8.Қанайналым жүйесі:
 - 8.1. Қанайналым жүйесі ашық, гемолимфа дене қуысында жүреді.Жүрегі түтік тәрізді, көпкамералы болады.
 - 8.2. Қанайналым жүйесі ашық, гемолимфа дене қуысында жүреді.Жүрегі бір камералы бесбұрышты қапшық тәрізді болады.
 - 8.3. Қанайналым жүйесі ашық, гемолимфа дене қуысында жүреді.Жүрегі түтік тәрізді, біркамералы, ромба тәрізді болады.
- 9.Тыныс алу мүшесі:
 - 9.1. Желбезек көмегімен судағы еріген оттегімен тыныс алады.
 - 9.2. Трахея(демтүтік) көмегімен атмосфера ауасымен тыныс алады.
 - 9.3. Өкпе қапшығы мен демтүтік арқылы атмосфера ауасымен тыныс алады.

10. Сипап сезу мүшесі:

10.1. Қармалауыш аяқтағы қылтанағы.

10.2. Ұзын мұртшасы.

10.3. Басындағы жұп өсіндісі.

11. Көру мүшесі:

11.1. Жұп мозайкалы күрделі(фасетті) көзі бар.

11.2. Бірнеше жұп жай көзі бар.

12. Зәр шығару мүшесі:

12.1. Жасыл без.

12.2. Мальпигий түтігі.

13. Тәуліктік белсенділігі:

13.1. Тәуліктің жарық кезінде белсенді.

13.2. Кешкілік сағатта белсенді.

13.3. Түнгі тіршілік образы тән.

14. Жұмыртқа салуы:

14.1. Жұмыртқаны құрсақ аяқтарына бекітіп, аналықтары оны шыққанға дейін алып жүреді.

14.2. Аналығы жұмыртқадан кокон салып, жапырақ немесе ағаш қабығына тастайды.

14.3. Аналығы топыраққа жұмыртқа салады.

15. Даму типтері:

15.1. Дамуы түрлену арқылы емес, тіке өтеді.

15.2. Дамуы тіке емес, түрленіп даму арқылы өтеді.

16. Табиғаттағы маңызы:

16.1. Жапырақ жеп, ағаштарды жарақаттайды.

16.2. Шыбын, маса және басқа бунақденелілердің санының реттелуіне әсер етеді.

16.3. Өлексені жойып, санитарлық қызмет атқарады.

17. Систематикалық орны(тип тармағы):

17.1. Хелицерлер(Chelicerata).

17.2. Трахеялылар(Tracheata).

17.3. Желбезектыныстылар(Branchiata).

Кесте 1. №1 Тренажер бойынша жауаптар.

Қадам	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Түр аты мен кодтар																	

Өзен шаяны	1	2	1	2	3	1	3	2	1	2	1	1	3	1	1	3	3
Шаршылы өрмекші	2	2	3	1	2	3	1	3	3	1	2	2	1	2	1	2	1
Зауза қоңызы	3	1	2	3	1	2	2	1	2	3	1	2	2	3	2	1	2

№ 2 Тренажер **Омыртқасыз жануарлар топтары бойынша тестілік тапсырмалар**
Омыртқасыз жануарлардың негізгі кластарына салыстырмалы сипаттама беру арқылы
құрылыс ерекшелігі қарастырылады [4,5].

А. Дене қуысы:

1. схизоцель
2. целом
3. жоқ

В. Негізгі өкілдері:

1. ішексорғы
2. шұбалшаң
3. сиыр цепені
4. жалаңаш шырыш

С. Паразит өкілдері:

1. глохидий
2. шошқа цепені
3. үшкіркұрт
4. сүліктер

Д. Тері бұлшықет қапшығы:

1. жоқ
2. тек ұзын бұлшықет немесе жоқ
3. ұзын және сақиналы бұлшықет
4. тек түйістіргіш бұлшықет

Е. Ас қорыту жүйесінің ерекшеліктері:

1. жоқ
2. артқы ішек –түтікшелі, қозғалмалы басы арқылы қорегін ұстай алады.
3. артқы ішек алғаш рет пайда болды
4. бауыры және жұтқыншақта үккіші бар.

Ғ. Қан айналым жүйесі:

1. жоқ.

2. тұйық емес, жүрегі 2 кейде 3 камералы

3. тұйық, қанқұрсақ және арқа тамыр арқылы ағады.

G. Тыныс алу жүйесі:

1. желбезегі және дене беті арқылы өтеді.

2. жоқ.

3. желбезегі және өкпе

H. Зәр шығару жүйесі:

1. протонефридтер

2. метанефридтер

3. бүйректер

I. Жүйке жүйесі:

1. жұтқыншақ маңы сақинасы мен құрсақжүйке тізбегі

2. ми түйіні және одан таралған бағандар

3. шашыранды - түйінді жүйке жүйесі

4. жүйке бағаны

J. Жыныс жүйесі:

1. даражыныстылар және гермофродиттер

2. даражыныстылар

3. гермофродиттер

K. Дамуы:

1. тура немесе метаморфоздармен

2. метаморфоздармен

3. негізінен тура

M. Негізгі кластары:

1. Cestoda

2. Nematoda

3. Gastropoda

4. Polychaeta

Кесте 2. 2 Тренажер бойынша жауаптар.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	M
Жұмыр құрттар	1	1	3	2	3	1	2	1	2	1	3	2
Таспа құрттар	3	3	2	1	1	1	2	1	4	3	2	1

Буылтық құрттар	2	2	4	3	2	3	1	2	1	1	1	4
Бауыраяқты ұлулар	2	4	1	4	4	2	3	3	3	1	1	3

Практика көрсеткендегідей, зоологиялық тренажерларды қолдану студенттер игеруге тиісті мәліметтерді жоғары деңгейде меңгеруіне жағдай жасап, танымдық іс-әрекетіне қозғау сала отыра тапсырмаларды жарыса және тез орындауына әсер етеді, сабақтың қарқындылығы артады, сондай-ақ олардың белгілі бір тақырыпты қандай деңгейде меңгергендігін жүйелі бақылауға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, тренажерлерді қолдана оқыту студенттердің үй тапсырмасын жүйелі дайындалуына, рейтингтік әдіс бойынша білім беруде олардың білім деңгейін жоғары дәлдікте бағалауға және оны тексеруге уақытты үнемді пайдалануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Родионов Б.У., Татур А.О. Стандарты и тесты в образовании. -М., 1995.-126 с.
2. Дәуітбаева К.Ә. I-кітап. Омыртқасыздар зоологиясы. Оқулық. -А., 2004.-212 б.
3. Шарова И.Х. Зоология беспозвоночных. -М.: Владос, 2002.-305 б.
4. Голубкина Н.А. Лабораторный практикум по зоологии: Учебное пособие/ Н.А. Голубкина. - испр. и доп. - М.: Форум, 2012.-150 с.
5. Божбанов А.Ж., Сағидолдина Ж.Е. Зоология пәнінен практикум (оқу құралы) Абай атындағы Қаз ҰПУ, Алматы №-2010.-165 б.

УДК 87.51

БИОРАЗНООБРАЗИЕ И ДИНАМИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОРМОВОЙ БАЗЫ РЫБ ОЗЕР ИРГИЗ ТУРГАЙСКОЙ СИСТЕМЫ

Ж.Ж. КУКЕНОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан, Ақтөбе

Аннотация. В статье рассмотрено гидрофильный комплекс птиц резервата, являющийся вместе с сайгаком основным объектом охраны этого ООПТ. Этим обусловлена актуальность исследования. Основная масса гидрофильных птиц в резервате сосредоточена, соответственно, в обширной озерной сети водно-болотного угодья. Особенностью Иргиз-Тургайского водно-болотного угодья является уникальный состав ихтиофауны и богатый запас кормовой базы рыб. Для анализа состояния кормовой базы был взят отбор проб зоопланктона для определения видового состава, численности и биомассы основных видов кормовых организмов. В связи с этим, это комплексная проблема сохранения водно-болотных угодий, содержащихся в

них озер. То есть, проблема водоснабжения и соблюдения гидрологического режима при осеннем и весеннем заездах птиц. Поэтому вопросы изучения ихтиофауны Иргиз-Тургайского водно-болотного угодья, разработки мер по сохранению его ресурсов, поддержания экологического состояния полезных земель, охраны фауны и флоры и развития экологического туризма с привлечением местных жителей на сегодняшний день являются актуальными [15].

Кілт сөздер: водно болотное угодья, зоопланктон, биоразнообразие, ихтиофауна, гидробионты, биоиндикаторы, экосистема, пресноводные водоёмы, биомасса.

Аңдатпа. Бұл мақалада Ырғыз-Торғай көлдерінің биоресурстарының жағдайы көрсетілген. Олардың гидрологиялық жағдайларының сипаттамасы берілген. Кәсіптік ихтиофаунасы және жемшөп базасының жай-күйі бойынша деректер берілген. Торғай, Ырғыз және Өлкейік өзендерінің су ағынының қысқаруы көлдердің сулануының нашарлауына әкеп соғады. Су режимін оңтайландыру жолымен гидрологиялық жағдайларды жақсарту, балықтандыру және мелиорациялық балықтандыруға қарсы іс-шараларды жүргізу Ырғыз-Торғай көлдерінде кәсіпшілік көлемін едәуір арттыруы мүмкін. Ырғыз көлдеріндегі балықтардың жемдік базасы биомассаның төмен және орташа мәндерімен сипатталады. Планктофауна организмдердің 4 тобына жататын – Rotifera, Cladocera, Copepoda кең таралған. Зоопланктонның жаппай түрлерінің құрамына коловраткалар- Keratella quadrata, Brachionus quadridentatus, Collotheca mutabilis. Зоопланктонның орташа биомассасы 1310,5 мг/м³ құрайды, орташа саны 117752 дана/м³. Жалпы сан мен биомассаның негізі бұтақты шаяндармен қалыптасады, олардың үлесіне тиісінше 62,5 және 90% келеді. Ырғыз-Торғай сулы-батпақты алқаптың ихтиофаунасын зерттеу, оның ресурстарын сақтау үшін шара әзірлеу, пайдалы жерлердің экологиялық жағдайын бір қалыпта ұстау, фауна мен флораны қорғау және жергілікті тұрғындарды қатыстырып, экологиялық туризмді дамыту сұрақтары бүгінгі таңда өзекті болып табылады [15].

Ключевые слова: сулы батпақты аймақ, зоопланктон, биоәртүрлілік, ихтиофауна, гидробионттар, биоиндикаторлар, эокожүйелер, тұщы су қоймалары, биомасса.

Abstract. This article reflects the state of biological resources of the Irgiz-Turgay lakes. The characteristic of their hydrological conditions is given. Data on the professional ichthyofauna and the state of the forage base are presented. The reduction of the water flow of the Turgay, Irgiz and Olkeik rivers leads to a deterioration in the water supply of the lakes. Improving the hydrological conditions by optimizing the water regime, carrying out measures for stocking and reclamation can significantly increase the fishing volumes on the Irgiz-Torgay lakes. The fish forage base on the Irgiz lakes is characterized by low and medium biomass values. Planktotauna is widely distributed in 4 groups of organisms-Rotifera, Cladocera, Copepoda. The composition of mass species of zooplankton includes rotifers-Keratella quadrata, Brachionus quadridentatus, Collotheca mutabilis. The average zooplankton biomass is 1310.5 mg / m³, the average number is 117752 pieces/m³. The total number and basis of biomass are formed with Bush crayfish, accounting for 62.5 and 90%, respectively. The issues of studying the ichthofauna of the Irgiz-Turgay wetland, developing measures to preserve its resources, maintaining the ecological state of useful lands, protecting fauna and flora, and developing eco-tourism with the involvement of local residents are currently relevant [15].

Keywords: wetlands, zooplankton, biodiversity, fish fauna, aquatic organisms, bio-indicators, ecosystem, freshwater, biomass.

Иргиз - Тургайский государственный природный резерват расположен в Актыбинской области. Создан он в 2007 г. в основном для охраны обитания и гнездовой водоплавающих и околоводных птиц, сохранения и умножения бетпақдалинской популяции сайгаков

Казахстана и сохранения биологического разнообразия водно-болотного угодья в низовьях рек Тургай, Иргиз, Улкайяк [14].

Почти все озера Иргиз - Тургайской системы входят в водно-болотные угодья международную рамсарскую конвенцию. Иргиз-Тургайская озерно-речная система расположена в югозападной части Тургайского плато, на территории Иргизского района Актюбинской области. Водно-болотные угодья располагаются в зоне северных пустынь и полупустынь с типичной растительностью. Дополнены и обновлены данные по видовому составу, промысловому статусу видов рыб и побиоразнообразию, показателей кормовой базы рыб Иргиз- Тургайского водно-болотного угодья [7].

Промысловая ихтиофауна водоемов, по данным научных ловов 2018-2019 гг. представлена 9 видами. Видовой состав отражен в таблице 1.

Таблица 1. Видовой состав промысловой ихтиофауны Иргиз-Тургайских озер

Название вида	Статус вида
Сазан – <i>Cyprinus carpio aralensis</i> Spitchakov	промысловый, акклиматизант
Карась серебряный – <i>Carassius auratus</i> Linne	промысловый, абориген
Карась золотой – <i>Carassius carassius</i> (Linne)	промысловый, абориген
Окунь обыкновенный – <i>Perca fluviatilis</i> Linne	промысловый, абориген
Линь – <i>Tinca tinca</i> (Linne)	промысловый, акклиматизант
Щука – <i>Esox lucius</i> Linne	промысловый, абориген
Лещ – <i>Abramis brama</i> (Linne)	промысловый, акклиматизант
Плотва – <i>Rutilus rutilus</i> (Linne)	промысловый, абориген
Язь – <i>Leuciscus idus</i> Linne	промысловый, абориген

Эти виды присутствуют в той или иной мере во всех водоемах. Исключением является язь, который ни разу не встречался в научном лове на озерах Жарколь и Бокенколь. На других озерах язь широко распространен и является одним из основных объектов промысла.

Интересным представляется наличие здесь переходной формы между язём обыкновенным и язём туркестанским [15].

Наиболее многочисленным промысловым видом является карась серебряный, что обусловлено его высокой жизнестойкостью к неблагоприятным гидрологическим условиям. В тоже время его ближайшие биологические конкуренты - карась золотой и акклиматизированный линь малочисленны настолько, что не имеют промыслового значения. Еще один акклиматизированный вид – сазан, характеризуется стабильной численностью популяции и является ценным объектом промысла [14].

Цель исследования. Целью работы явилось изучение видового состава и структуры зоопланктонных сообществ в разнотипных водоемах бассейнаозер Тургайской и Иргизской системы.

Материалы и методика исследований. Для анализа состояния кормовой базы был проведен отбор проб зоопланктона и макрозообентоса для определения видового состава, численности и биомассы основных видов кормовых организмов. Отбор материала осуществлялся по стандартным методикам (Шарапова Л.И., Фаломеева А.П.) [1, 2]. Зоопланктон отлавливался путем процеживания 100 л воды через сеть Апштейна, с последующей фиксацией формалином. Полученные пробы изучали в камере Богорова, учитывая качественные и количественные показатели планктонных животных. Определение различных групп организмов вели по соответствующим определителям (Цалолихина С.Я., Крупа Е.Г.) [8]. Для отбора проб макрозообентоса использовался дночерпатель Петерсена. Добытый материал отмывался от остатков грунта и фиксировался этиловым спиртом. После камеральной обработки в лаборатории фиксатор заменялся для постоянного хранения. Определение гидробионтов проводилось по общему определителю Кутиковой и частным определителям для каждой найденной таксономической группы гидробионтов [3, 4].

Основные результаты исследований. В сообществах зоопланктона реки Улькайяк зарегистрировано всего 8 видов зоопланктеров (коловратки – 3, клadoцеры – 3, копеподы – 2 вида). В результате изучения количественных показателей зоопланктона реки Улькайяк установлено, что по численности (40,0 %) и биомассе (57,4 %) преимущество было у ветвистоусых (таблица 2).

Таблица 2 – Количественные показатели зоопланктона реки Улькайяк, 2019 г.

Группы	Численность, тыс. экз./м ³	Биомасса, мг/м ³
Rotifera	1,74	2,10
Cladocera	3,28	16,37
Copepoda	3,16	10,05
Всего:	8,18	28,52

Всего численность зоопланктона реки Улькайяк составила 8,18 тыс. экз./м³. Значение биомассы 28,52 мг/м³ указывает на очень низкую продуктивность зоопланктона в исследованный период. В соответствии с рыбохозяйственной классификацией М.Л. Пидгайко [6] исследованный водоем по биомассе зоопланктона можно отнести к малокормным типам водоемов для молоди рыб и рыб-планктофагов.

Таким образом, все обследованные в 2016 году реки Актыбинской области

характеризовались очень низкой продуктивностью по уровню развития кормовой базы молоди рыб и рыб-планктофагов. Биомасса беспозвоночных животных в этих водоемах находилась в пределах 16,26-36,40 г/м³, численность – 7,38-12,23 тыс. экз./м³. В соответствии с рыбохозяйственной классификацией М.Л. Пидгайко [7] по биомассе зоопланктона исследуемые водоемы можно отнести к малокормным типам водоемов.

Озера Иргизской системы. В сообществах зоопланктона озер Иргизской системы отмечено 17 видов зоопланктеров, среди которых преобладали коловратки (коловратки – 7, клadoцеры – 6, копеподы – 4 вида). Озера Иргизской системы имели схожий видовой состав зоопланктонных организмов, с преобладанием озер копеподно-клагоцерного типа по составу основных групп зоопланктона. Так в озерах Малайдар, Асаубайколь, Сорколь по численности и биомассе преобладают представители групп копепод и клadoцер (таблица 3).

Таблица 3 – Средние численность и биомасса основных групп зоопланктона озер Иргизской системы в 2019 г.

Наименование озер	Rotifera		Cladocera		Copepoda		Всего	
	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³
Сорколь	9,16	10,63	11,67	360,63	34,98	1011,01	55,81	1382,27
Тайпакколь	5,64	6,26	3,91	121,98	8,72	516,22	18,27	644,46
Малайдар	8,03	10,52	39,25	1248,36	9,44	397,50	56,72	1656,32
Асаубайколь	8,65	8,82	14,16	169,92	11,62	93,42	34,43	272,16
Б. и М. Жаланаш	8,64	16,93	5,67	77,11	6,21	114,26	20,52	208,30

И только в озерах Большой и Малый Жаланаш по численности преобладали коловратки (42,1 %), но по биомассе значительно уступающие остальным организмам основных групп зоопланктона в пробах. При анализе показателей биомассы установлено, что в озерах Сорколь и Тайпакколь значительную долю биомассы зоопланктонных организмов формировали веслоногие (73,1 и 80,1 % соответственно).

Биомасса зоопланктонных организмов озер Асаубайколь, Тайпакколь, Большой и Малый Жаланаш находилась в пределах 208,30-644,46 г/м³, что позволяет характеризовать изучаемые озера как низкокормные. Значение итоговой биомассы на озерах Сорколь (1382,27 мг/м³) и Малайдар (1656,32 мг/м³) указывает на среднюю продуктивность зоопланктона и в соответствии с рыбохозяйственной классификацией М.Л. Пидгайко [13, 14] озера относятся к среднекормным типам водоемов для молоди рыб и рыб-планктофагов.

Озера Тургайской системы. В данных водоемах отмечено высокое видовое разнообразие, по

сравнению с остальными обследованными озерами в 2019 году. Всего зарегистрировано 18 таксонов, из них коловраток – 8, кладоцеры – 6, копеподы – 4. Во всех озерах кроме оз. Байтакколь по численности лидировали ветвистоусые, что соответственно отразилось и на показателях биомассы (таблица 4). Среди кладоцер доминировали крупные особи *Daphnia longispina*, они и составляли основу биомассы зоопланктона.

Таблица 4 – Средние численность и биомасса основных групп зоопланктона озер Тургайской системы в 2019 г.

Наименование озер	Rotifera		Cladocera		Copepoda		Всего	
	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³	Числ., тыс. экз./м ³	Б-са, мг/м ³
Байтакколь	12,46	7,62	10,91	147,37	24,17	352,88	47,54	507,87
Бокенколь	6,91	7,89	28,31	1033,54	19,57	549,95	54,79	1591,38
Б. Жарколь	9,56	20,65	35,87	756,87	13,67	466,42	59,10	1243,94
М. Жарколь	8,42	9,94	33,21	1066,29	12,76	312,74	54,40	1388,97

Уровень количественных показателей состояния зоопланктона на период исследований позволяет классифицировать озера Тургайской системы как средnekормные для молоди рыб и рыб-планктофагов, кроме озера Байтакколь где значения биомассы 507,87 мг/м³ соответствовали низкокормному водоему по шкале кормности М.Л. Пидгайко [7, 12]. В результате определения качественной и количественной характеристик зоопланктона обследованных в 2019 году водоемов Актюбинской области выявлено доминирование, почти во всех водоемах, представителей копепод *Mesocyclops leuckarti* и *Cyclops vicinus*. Биомасса зоопланктонных организмов в этих водоемах находилась в пределах 16,26-1656,32 г/м³, численность – 7,18-59,10 тыс. экз./м³. В соответствии со шкалой кормности М.Л. Пидгайко по биомассе зоопланктона исследуемые водоемы можно отнести к малокормным, что свидетельствует о низкой продуктивности кормовой базы молоди рыб и рыб-планктофагов. Исключение составляют лишь озера Иргиз-Тургайской системы (оз. Сорколь, Малайдар, Бокенколь, Б. и М. Жарколь), где кормность водоемов достигает среднего уровня.

Обсуждение полученных данных. В результате определения качественной и количественной характеристик зоопланктона обследованных в 2019 году водоемов Актюбинской области выявлено доминирование, почти во всех водоемах, представителей копепод *Mesocyclops leuckarti* и *Cyclops vicinus*. Биомасса зоопланктонных организмов в этих водоемах находилась в пределах 16,26-1656,32 г/м³, численность – 7,18-59,10 тыс. экз./м³. В соответствии со шкалой кормности М.Л. Пидгайко по биомассе зоопланктона исследуемые

водоемы можно отнести к малокормным, что свидетельствует о низкой продуктивности кормовой базы молоди рыб и рыб-планктофагов. Исключение составляют лишь озера Иргиз-Тургайской системы (оз. Сорколь, Малайдар, Бокенколь, Б. и М. Жарколь), где кормность водоемов достигает среднего уровня.

Кормовая база рыб в исследованных водоемах Актюбинской области, основу кормового бентоса подавляющего большинства водоёмов представляют личинки гетеротопных насекомых, и на протяжении летнего периода, когда плотность кормовых организмов имеет решающее значение в нагуле, наблюдается ряд «провалов». Поэтому большинство обследованных водоёмов могут быть оценены как малокормные для бентосоядных видов рыб. Исключениями из общего правила по результатам обследования 2016 года были следующие водоёмы: водохранилище Кызылсу (средний уровень кормности), Ащибекское водохранилище (кормность выше средней), пруд Облздравотдел (средний уровень кормности), пруд Яблуновский (кормность выше средней), озёра Малайдарской системы (в Тайпакколе – высокая, в озере Асаубай - средняя), озеро Сорколь в концевой части реки Иргиз. В качестве рекомендаций следует отметить, что большинство водоёмов Актюбинской области должны стать предметом специальных исследований о возможности вселения гомотопных кормовых организмов – многощетинковых червей, двустворчатых моллюсков и ракообразных. Без этих мер повысить природную естественную рыбопродуктивность будет невозможно [9, 11].

Промысловая ихтиофауна обследованных водоемов Актюбинской области в 2019 г. Представлена следующими видами рыб: карась, сазан, плотва, лещ, линь, язь, окунь, судак, щука, сом.

Заключение. Сезонная динамика численности и биомассы зоопланктона в большинстве водоёмов характеризуется максимумом в июле-августе и закономерно снижается к концу лета. В октябре биомасса не превышает 0,1 г/м³. В зимний период в озерных водах встречается 1-3 вида планктонных организмов с минимальной численностью. Максимальная средняя многолетняя численность зоопланктона в реках отмечается в июне, а биомасса – в августе.

Кормовая база рыб в исследованных водоемах соответствует средней и слабой кормности. Однако в условиях невысокой концентрации рыб, кормовые ресурсы не являются лимитирующим фактором. Тем не менее, ввиду тенденции к увеличению объемов зарыбления водоемов ценными рыбами (каarp, сазан) необходимо улучшение состояния кормовой базы, в соответствии с пищевыми потребностями вселяемых рыб.

Изменение видового разнообразия зоопланктонных сообществ связано с уровнем, химизмом и температурным режимом воды в разных типах водоёмов. При минимальном

уровне этих факторов во всех типах водоемов отмечается наименьшее количество видов всех групп зоопланктона.

Список использованной литературы

1. Шарапова Л.И., Фаломеева А.П. Методическое пособие при гидробиологических рыбохозяйственных исследованиях водоемов Казахстана (планктон, зообентос). – Алматы, 2006. – 27 с.
2. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Зообентос и его продукция. – Л.: ГосНИОХ, ЗИН АН СССР, 1983. 52 с.
3. Крупа Е. Г., Доброхотова О. В., Стуге Т. С. Фауна Calanoida (Crustacea: Copepoda) Казахстана и сопредельных территорий – Алматы: Etalon Print, 2016. – 208 с.
4. Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР /Отв. ред. Л.А.Кутикова, Я.И.Старобогатов. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512 с.
5. Атлас беспозвоночных Каспийского моря. – М.: Пищевая промышленность, 1968. – 416 с.
6. Определитель пресноводных беспозвоночных России / под общ. ред. С.Я. Цалолихина. – Т.2. Ракообразные – СПб.: Наука, 1995. – 629 с.
7. Биологическое обоснование на акклиматизацию и зарыбление водоёмов реки Тургай, Каргалы, Илек, Темир и в/х Аулие Актыбинской области, с определением методов, видов и объёмов зарыбления и рекомендациями по развитию аквакультуры. – Уральск: ЗКФКазНИИРХ, 2012. – 56 с.
8. Определитель пресноводных беспозвоночных России / под общ. ред. С.Я.Цалолихина. – Т.6. Моллюски, Полихеты, Немертины– СПб.: Наука, 2004. – 528 с.
9. Shannon, L. J.; Coll, M.; Neira, S. Exploring the dynamics of ecological indicators using food web models fitted to time series of abundance and catch data Ecological indicators. Volume: 9 Issue: 6 Pages: 1078-1095 Published: NOV 2009
10. Benedetti, Fabio; Jalabert, Laetitia; Sourisseau, Marc. The Seasonal and Inter-Annual Fluctuations of Plankton Abundance and Community Structure in a North Atlantic Marine Protected Area. Frontiers in marine science Volume: 6 article Number: UNSP 214 Published: APR 24 2019
11. Шарапова Л.И., Фаломеева А.П. Методическое пособие при гидробиологических рыбохозяйственных исследованиях водоемов Казахстана. – Алматы, 2006. – С. 10-23
12. Об утверждении Правил подготовки биологического обоснования на пользование рыбными ресурсами и другими видами водных животных: Утв. Предс. Ком. рыб.

хоз. МСХ РК 08.11.2004 г. № 106-п – Астана, 2004. – 5 с.

13. Ермаханов З.К. Озера Западного Казахстана //Ихтиологические исследования водоемов Казахстана // Рыбохозяйственные исследования в Республике Казахстан: история и современное состояние. Алматы, 2005. С. 24-25

14. Серов Н.П. Опыт разделения Балхашской ихтиологической провинции//Тр. конф. Порыбн. хоз-ву респ. Ср.Азии и Казахстана. – Фрунзе, 1961. – С. 201-211

15. Рыбохозяйственные исследования в Республике Казахстан: история и современное состояние. – Алматы: Бастау, 2005. – С.24-25.

ҒТАМР 87.26.25

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ АҒАШТАРЫ МЕН БҰТАЛАРЫНЫҢ САҢЫРАУҚҰЛАҚ АУРУЛАРЫН ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАУ

Н.А. УТАРБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Мақалада Ақтөбе қаласының ағаштары мен бұталарының саңырауқұлақ ауруларын идентификациялаудың нәтижелері берілген. Ең жиі кездесетін аурулар-ақ ұнтақ ауруы, тат ауруы, әртүрлі теңбілдер, жапырақтар деформациясы. Саңырауқұлақ ауруларының 3 түрі *Ulmus*, 2 түрі –үйеңкі (*Acer*), 4 түрі - терек (*Populus*), 2 түрі – шаған (*Fraxinus*) және бір түрден *Salix, Rosa, Malus, Padus, Crataegus* туыстарында анықталды. Зерттеу нәтижесінде анықталған саңырауқұлақтардың объектілерде біркелкі емес таралғаны байқалды. Бақтар мен саябақтарда қаланың шетіне қарағанда саңырауқұлақ түрлерінің аз екендігі анықталды. Бұл қала ортасының әсері ұлғайған сайын жапырақтардағы ақ ұнтақ, тат ауруларын туғызатын түрлер санының азаюын көрсетті. Жапырақтарда дамиды саңырауқұлақ түрлерінің қала орталығына қарай азаю заңдылығы байқалды.

Кілт сөздер: Саңырауқұлақ аурулары, ақ ұнтақ ауруы, тат ауруы, әртүрлі теңбілдер, жапырақтар деформациясы.

Аннотация. В статье даны результаты идентификации грибных заболеваний деревьев и кустарников г.Актобе. Наиболее часто встречающиеся заболевания – мучнистая роса, ржавчина, пятнистости, деформация листьев. 3 вида грибных заболеваний выявлены в роде *Ulmus*, 2 вида –в роде клен (*Acer*), 4 вида - у тополя (*Populus*), 2 вида – в роде ясень (*Fraxinus*) и по одному- в родах *Salix, Rosa, Malus, Padus, Crataegus*. В результате исследования обнаружено неравномерное распределение выявленных грибных заболеваний на объектах. В садах и парках было меньше видов грибных болезней, чем в пригороде. Это привело к уменьшению количества белых пятен и ржавчины на листьях по мере увеличения городской среды. Обнаружена закономерность уменьшения числа видов грибных заболеваний к центру города.

Ключевые слова: грибные заболевания, мучнистая роса, ржавчина, пятнистости, деформация листьев.

Annotation. The article presents the results of the identification of fungal diseases of trees and shrubs of the dendroflora of Aktobe. The most common diseases are powdery mildew, rust, spotting, leaf deformation. 3 types of fungal diseases were identified in the genus *Ulmus*, 2 species in the genus maple (*Acer*), 4 species in the poplar

(*Populus*), 2 species in the genus ash (*Fraxinus*), and one each in the genera *Salix*, *Rosa*, *Malus*, *Padus*, *Crataegus*. As a result of the study, an uneven distribution of detected fungi was detected at the objects. There were fewer species of mushrooms in gardens and parks than in the suburbs. This has led to a decrease in the number of white spots and rust on the leaves as the urban environment increases. A pattern was found to reduce the number of types of fungal diseases to the city center.

Key words: fungal diseases, powdery mildew, rust, spotting, leaf deformation.

Кіріспе. ХХІ ғасыр басында адамзат ағаш өсімдіктерінің маңыздылығын мойындап, оны адамзаттың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін экологиялық қауіпсіздік факторы ретінде қарастыра бастады [1]. Ағаш өсімдіктерінің маңызды функцияларын іске қосу өсірілген көшеттердің өсу қарқындылығына байланысты [2], ал ол өз кезегінде көптеген биотикалық және биотикалық себептерге байланысты. Биотикалық факторлар ішінде басты рөлді кең таралған және мезо-, микроэволюциялар барысында өздерінің патогендік қасиеттерін белсендендіріп келе жатқан ағаштар мен бұталардың ауру қоздырғыштары - саңырауқұлақтар алады [3, 4].

Антропогендік әсерді бағалау кезінде антропогендік ауытқуларға ұқсас симптомдар туғызатын кейбір табиғи факторларын ескеру қажет. Сол себептен саңырауқұлақ ауруларының, зиянкестердің болу мүмкіншілігін, өткен жылғы ауа-райы жағдайларын, ластаушылардың құрамын ескерген жөн [5, 6].

Зерттеу әдістемесі: Саңырауқұлақтарды идентификациялауда микроскопиялық әдіс қолданды.

Өсімдіктің зақымданған ұлпасын, қоздырғыштың спорасын микроскоппен қарап, зерттеу үшін қоздырғыштың түрін, патогеннің өсімдік тканінде бар екендігін дәлелдеу керек. Тек микроскоптық анықтау ғана осындай белгілердің болуын дәлелдейді (саңырауқұлақтарда спорасының түсі, пішіні, жемісті денелерінің болуы). Анықтағыштардың көмегімен қоздырғыштың жүйелік орналасуын анықталады.

Кейбір жағдайда өсімдіктің ұлпасындағы қоздырғышты анықтауға ғана мүмкіндік туады. Ол үшін микроскоптың астында зақымданған ұлпаны, клетканы, клеткааралық кеңістіктегі мицелиді қарап, аурудың түрі анықталады.

Түссіз немесе әлсіз боялған жемісті денесін тауып дифференцияланған бояуды қолданады, жұқпалы немесе жұқпалы емес ауру екендігі анықталады. Осы мақсатпен микроскоптың астында тірі ұлпалардан жасалған қышқыл калиймен боялған препаратты зерттеп қарайды. Жұқпалы емес болса клеткада дәне тәрізді плазманы көруге болады. Ұлпаларды дифференцияланған бояуды ағаштектес өсімдіктердің ұлпаларын микроскоппен зерттегенде қолданылады.

Зерттеу нәтижелері: Анықталған саңырауқұлақ ауруларының 3 түрі қарағаш (*Ulmus*),

2 түрі үйеңкі (*Acer*), 4 түрі терек (*Populus*), 2 түрі шаған (*Fraxinus*) туыстарында және бір-бірден *Salix*, *Rosa*, *Malus*, *Padus*, *Crataegus* туыстарында кездесті (кесте 1).

Кесте 1 – Ақтөбе қаласы ағаштары мен бұталарының саңырауқұлақ ауруларымен зақымдалуы

Түр	Ақ ұнтақ ауруы	Тат ауруы	Жапырақ теңбілдері	Септориоз	Жапырақ деформациясы
<i>Ulmus scabra</i>	+	-	-	-	-
<i>Ulmus laevis</i>	+	-	-	-	-
<i>Ulmus pinnato-ramosa</i>	-	-	-	-	+
<i>Acer negundo</i>	+	-	+	-	-
<i>Salix acutifolia</i>	+	-	-	-	-
<i>Malus kirghisorum</i>	-	+	-	-	-
<i>Rosa glabrifolia</i>	-	+	-	-	-
<i>Crataegus altaica</i>	-	-	-	+	-
<i>Fraxinus pennsylvanica</i>	+	-	+	-	-
<i>Populus nigra</i>	+	+	+	-	-
<i>Populus laurifolia</i>	-	+	-	-	-
<i>Padus avium</i>	-	-	+	-	-

Зерттеу өсімдіктерінде анықталған аурулардың сипаттамасы:

Ақ ұнтақ ауруы: Ауруға шалдыққан жапырақтардың бетінде бозғылт ақ ұнтақ өңез пайда болады. Дерт шалған ағаштың жас өркендерінің бетін ақ немесе бозғылттау, ұнтақты өңез басады. Дерт шалған гүл шанақтары мен гүл тостағаншаларын, күлте жапырақшалары мен гүл сағақтарын да ұнтақты өңез басады. Аурудың таралуына өсу кезеңінің екінші жартысында өсімдіктердегі тургорлық қысымның төмендеуі, жоғары температура және орташа ауа ылғалдылығы қолайлы жағдай туғызады (сурет 1, 2).

а)

б)

Сурет 1 – Қаратерек ағашы жапырағындағы (а) ақ ұнтақ ауруы және оның аскоспораларының (б) (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

Бұл аурудың типі ақ ұнтақ саңырауқұлақтары арқылы беріледі. Олардың ерекшелігі патогеннің мицелиі өсімдіктің үстіңгі жағында орналасады, өте тығыз ақ түсті дене түзеді. Саңырауқұлақтың спорасы жаппай қалыптасқанда сеуіп тастаған ақ ұнға ұқсайды

а)

б)

Сурет 2 – Қызылтал ағашы жапырағындағы (а) ақ ұнтақ ауруы және оның аскоспораларының (б) (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

Тат ауруы: Тат ауруын тат саңырауқұлақтары туғызады. Көбінесе жапырақтары, сирек діңдері, гүлтабандары зақымданады. Аурудың бұл түріне тән белгісі-зақымдалған жабын тіндерінің жыртылуынан сары, қызғылт сары немесе қою қоңыр түсті саңырауқұлақ споралары шашылады (сурет 3, 4).

а)

б)

Сурет 3 - Қырғыз алмасы жапырағындағы (а) тат ауруы және урениоспораларының (б) (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

а)

б)

Сурет 4 – Жалаңжапырақ раушан жапырағындағы (а) тат ауруы және урениоспораларының (б) (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

Жапырақ теңбілі ауруы: Бұл табиғатта кең таралған өсімдіктердің аурулары. Теңбілдену саңырауқұлақтармен, бактериялармен, вирустармен және қолайсыз абиотикалық факторлармен беріледі. Негізінен теңбілденумен көбінесе жапырақтар зақымдалады, кейбір ағдайларда жемістері, жас бұршіктерінде кездеседі. Бұл аурудың типі тканьдердің өлуіне, түсінің, құрылысының өзгеруіне, саңырауқұлақпен берілсе, патогеннің спорасы пайда болады. Теңбілдену түсіне, пішініне, теңбілдің құрылымына қарай әртүрлі. Олар қара, ақ, қоңыр, ұсақ, дөңгеленген, бұрыштанған, нүктелі, тесік болып келуі мүмкін (сурет 5, 6).

а)

б)

Сурет 5 – Қаратерек(а) пен шаған жапырақты үйеңкінің (б) жапырақ теңбілдері

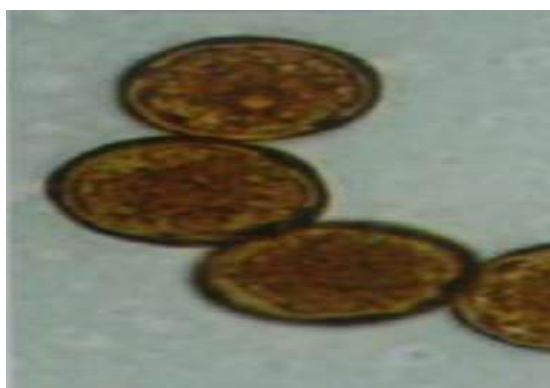
а)

б)

Сурет 6– Кәдімгі мойылдың жапырақ теңбілі және ауру қоздырғыш спораларының (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

Септориоз ауруы: Септориоз ауруының белгілері әр түрлі формадағы және әр түрлі мөлшердегі тозанды-сұр, сұр-қоңыр, күңгірт қоңыр және хлорланған дақтармен сипатталады. Аурудың дамуына салқын, ылғалды ауа райы ықпал етеді. Ауру ассимиляциялық жапырақ бетін азайтып, өсімдіктің транспирациясын күшейтеді. Нәтижесінде су балансы бұзылып, жапырақ уақытынан бұрын солып, құрғап қалады (сурет 7).

Сурет 7- Алтай доланасындағы септериоздың жапырақтағы және ауру қоздырғыш спораларының (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

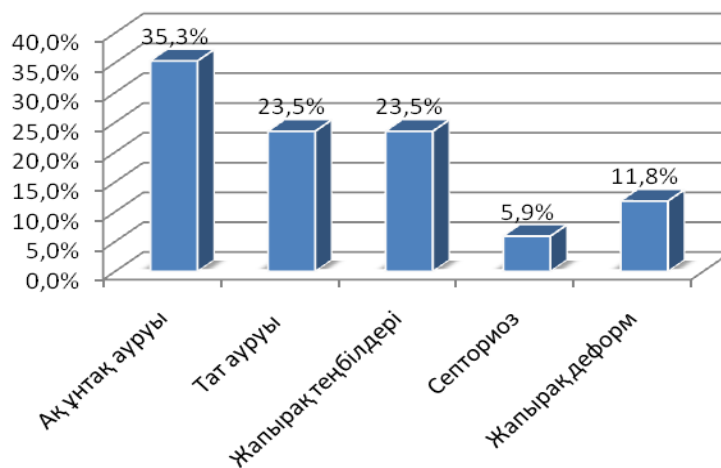
Жапырақ деформациясы (қисаюы): Әртүрлі факторлардың әсерінен немесе саңырауқұлақтар мен вирустар арқылы берілуі, өсімдіктердің мүшелердің қисаюына әкеп соғуы мүмкін. Деформацияның типі әртүрлі. Жапырақтардың деформациясы олардың оралуына, әжімденуіне, көпіршікті томпашықтардың пайда болуына әкеп соғады. Қап тәрізді немесе жапырақ тәрізді зақымдалған тканьдердің өсімдіктердің жемістері мен

тұқымдарының деформациясын туғызады. Гүлдердің деформациясы кезінде генеративтік мүшелердің вегетативтік мүшелеріне айналуы немесе гүлдің дамымауы. Сонымен қатар бүршіктер мен сабақтардың қисаюы және жуандауы кездеседі (сурет 8).

Сурет 8 – Кәдімгі қарағаштағы жапырақ деформациясы және ауру қоздырғышының спораларының (750 есе ұлғайтылған) көрінісі

Қала ағаштарының ауруларын фитопатологиялық тұрғыда зерттеу жұмыстары онда зиянды микоздық аурулардың көбейіп келе жатқанын көрсетті [7]. Ақтөбе қаласында өсетін ағаш - бұта жапырақтарының зақымдалуын зерттегенде, оларда ақ ұнтақ, тат және әртүрлі дақтар туғызатын аурулардың жиі кездесетіндігі анықталды (сурет 9).

Сурет 9 – Ақтөбе дендрофлорасында анықталған саңырауқұлақ аурулары

Ақ ұнтақ ағаш жапырақтарында жаздың бірінші жартысында пайда болып, өсімдіктің декоративтік қасиетін төмендетеді. Саңырауқұлақтың жазғы спораларының (конидиялар) түзілуінің басы – маусым айының II-III-ші декадасына келсе, жаппай түзілуі шілденің I-ші онкүндігіне келеді. Аурудың дамуының жоғары деңгейі жазда ауаның орта тәуліктік температурасы +21-23°C көтерілгенде байқалады. Ауа-райының жағдайына қарай саңырауқұлақтың дамуы 40-46 күнге созылады. Ақ ұнтақ ауруын қала ағаштарында

саңырауқұлақтың бірнеше түрлері туғызады: шегіршінде - *Uncinula clandestina* Biv – Bern., үйеңкіде - *Sawadaea bicornis* = *U. bicornis*; талда - *Phyllactinia guttata*, шағанда - *Phyllactinia suffula* u *Unculina fraxinini*, теректе - *Uncinula adunca*.

Тат саңырауқұлақтарының дамуы ылғалы мол, жылы жылдары қарқынды жүреді. Жазғы урединиоспораларының жаппай дамуы жаздың екінші жартысында болады. Ақтөбе қаласының ағаштары мен бұталарында ауру туғызатын тат саңырауқұлақтарының келесідей түрлері кездесті: алмада – *Gymnosporangium tremelloides* Hartig., теректе - *Melampsora populina* Auct., итмұрында - *Phragmidium tuberculatum* J. Muehll.

Қала ағаштарында дақтық аурулардың бірнеше түрлері кездесті. Жапырақтағы дақтар жаз басында пайда болып, өсімдіктің вегетация кезеңінің соңына қарай аурудың дамуы күшейе түседі. Саңырауқұлақ спораларының түзілуіне ұзақ жауған жаңбыр, немесе таңғы шық көп септігін тигізеді. Көптеген саңырауқұлақ түрлерінің дамуына қолайлы ауа температурасы 13-20°C шамасында. Ағаштар көп зақымданған жағдайда жапырақтардың ерте түсуі байқалып, олардың қысқа төзімділік, қорғаныш және декоративтік қасиеттері төмендейді. Ақтөбе қаласы ағаштарында келесідей дақтық ауру түрлері анықталды. Олардың қоздырғыштары келесідей: шегіршінде *Mycosphaerella linicola* (*Septogloeum ulmicolum*) - жапырақтың қоңыр дағын қоздырады; үйеңкіде *Phyllostista negundinis* - өзгермелі дақтардың қоздырғышы; шағанда *Cercospora fraxini* - жапырақтың қоңыр дақтылығын туындатады; теректе *Gloeosporium tremulae* - жапырақтың сұр дақтылығын; мойылда *Polystigma rubrum* - жапырақтың қызыл дақтылығын туғызады.

Қылқан жапырақты ағаштарда шютте мен тат аурулары кездеседі. Аурудың бұл түрлері қылқанның көптеп бір мезгілде түсуіне әкеледі, ал ол ағаштың декоративтік қасиетінің және жағымсыз әртүрлі факторлардың әсеріне төзімділігінің төмендеуіне әкеледі. Қарағайда кәдімгі шютте ауруының қоздырғышы - *Lophodermium pinastri* Chev. (саңырауқұлақтың қалташалық кезеңі) және *Leptostroma pinastri* Desm. (конидийлік кезеңі) саңырауқұлағы. Саябақтардағы жас қарағайларды шайыр обыры ауруын туындататын *Peridermium pini* Kleb. саңырауқұлағы зақымдайды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау: Ағаштар мен бұталарда саңырауқұлақтық ауруларға тұрақтылығы әртүрлі. Ақ ұнтақ ауруына салыстырмалы берік *Betula pendula*, *Populus nigra*, *Salix triandra* u *S.pentandra*, ауру түрлеріне әлсіз – *Caragana arborescens*, *Crataegus sanguinea*, *Populus tremula*, *Rosa glabrifolia*; тат ауруына салыстырмалы берік *Populus nigra*, *P.balsamifera*, әлсіз түрлер – *Betula pendula*, *Caragana arborescens*, *Crataegus sanguinea*, *Sorbus sibirica*; дақ ауруына төзімсіз - *Populus nigra*, *Salix viminalis*, *Crataegus sanguinea* мен *Sorbus sibirica* болды.

Ағаштарды отырғызу кезінде әртүрлі ағаш түрлерінің бір ауру қоздырғыш түрімен және керісінше бір ағаш түрінің ауру қоздырғыштардың бірнеше түрлерімен зақымдалуы мүмкін екенін естен шығармаған жөн. Мұндай түрлер бірге отырғызылған жағдайда ауруларын бір-біріне жұқтыруы әбден ықтимал. Сондықтан ондай өсімдіктерді бірге отырғызуға болмайды. Мысалы, кайың мен балқарағайды (екеуінде де *Melampsordium betulae* (Schum.) Artur - тат ауруының қоздырғышы), көктерек пен қарағайды (екеуінде де *Melampsora pinitorgua* (A.Br.) Rostrup тат ауруын туғызады), терек пен талды (екеуінде де *Uncinula adunca* ақ ұнтақ ауруын тудырады) жақын отырғызуға болмайды.

Тұжырым: Зерттеу жұмысының нәтижесінде ағаштар мен бұталардың фитопатологиялық күйі зерттеліп, ауру қоздырғыштары анықталды. Анықталған саңырауқұлақтардың аурулардың нысандарда біркелкі емес таралғаны анықталды. Ақтөбе қаласының шетінде бақтар мен саябақтарда саңырауқұлақтық ауру түрлерінің азайғандығы байқалды. Ақ ұнтақ, тат ауруларының қаланың орталығында аз екендігі зерттелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сухих В.И. Информационно-инвентаризационные проблемы лесного фонда России в связи с экологизацией лесного хозяйства // Лесоведение. – 2003. – №1. – С. 3-15.
2. Купревич В.Ф. О происхождении и эволюции паразитизма у грибов // Советская Ботаника. – 1940. – № 5-6. – С. 272-287.
3. Дьяков Ю.Т. Эволюция паразитизма у грибов // Эволюция и систематика грибов. Теоретические и прикладные аспекты: сб. науч. тр. – Л.: Наука, 1984. – С. 37-46.
4. Минкевич И.И. География распространения и вредоносность болезней лесных пород: учебное пособие. – Л.: ЛТА, 1982. – 48 с.
5. Чернышенко О.В., Николаевский В.С. Поглощительная способность и газоустойчивость древесных растений // Денроэкология, техногенез, вопросы охраны природы: сб. науч. тр. – Уфа: БФАН СССР, 1987. – 124 с.
6. Писаренко А.И. Лесовосстановление и лесоразведение основа решения глобальных проблем изменения климата // Лесн. хоз-во России: начало третьего тысячелетия: сб. междунар конф. – М.:ВНИИЛМ, 2003. – С. 31-47.
7. Писарева Н.Ф. Микофлора Актюбинской области: автореф. ... канд. биол. наук: 03.00.00. – Алма-Ата, 1969. – 12 с.
8. Семенкова И.Г., Соколова Э.С. Фитопатология. – М.: Академия, 2003. – 480 с.

ГТАМР 34.35.51

МУҒАЛЖАР ТАУЫНЫҢ ӨСІМДІКТЕР ЖАМЫЛҒЫСЫНА АНТРОПОГЕНДІ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ.

А.Т. КАИРОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада экономиканың қарыштап дамуының салдарынан Мұғалжар тауының өсімдіктері зардап шегуде, яғни табиғаттың берген сыйына жауапсыздық танытып, зиян келтіруде екенін баяндаған. Бұл мәселені дер кезінде қолға алмасақ, болашақта табиғат өзіне тән сұлулығы мен өсімдік қорларынан зардап шексе, оны орнына қайта келтіру оңайға соқпайтыны баршамызға белгілі. Зерттелген аймақта эколого-фитоценотикалық талдау бойынша далалы өсімдіктер түрлері басым, бірақ орманды өсімдіктердің түрлері де жақсы сақталған. Бүлінген табиғатты қайта қалпына келтіру мүмкін емес. Алдағы уақытта осы жіберген қателіктерді түсініп, қорғау шаралары ұйымдастырылып, биоалуантүрлілігі сақталуын қамтамасыз ету, Мұғалжар тауларының етегінде ұсақ тас өндірумен айналысатын бірнеше шағын кәсіпорындардың экологиялық нормаларды орындауын қадағалу қажет.

Кілт сөздер: ареал, флора, эволюциялық даму, экология, антропогенді фактор, полигон.

Аннотация. В статье излагается нынешнее состояние растительности Мугалжарских гор, в результате бурного развития экономики и безответственного действия людей. Если на проблему вовремя не обратить внимание, последствия могут быть бесповоротными. В исследуемой зоне по эколого-фитоценотическому анализу преобладают виды степных растений, но хорошо сохранились и виды лесных растений. Восстановление нарушенной природы невозможно, поэтому впредь не повторяя ошибок необходимо организовывать защитные мероприятия по обеспечению сохранения биоразнообразия, следить за выполнением экологических норм нескольких малых *предприятий, занимающихся производством мелкого камня в предгорьях Мугалжар.*

Ключевые слова: ареал, флора, эволюционное развитие, экология, антропогенный фактор, полигон.

Annotation. The article describes the current state of vegetation in the Mugaljar mountains, as a result of rapid economic development and irresponsible actions of people. If you do not pay attention to the problem in time, the consequences can be irrevocable. According to ecological and phytocenotic analysis, steppe plant species predominate in the study area, but forest plant species are also well preserved. Restoration of the disturbed nature is impossible, so from now on, without repeating mistakes, it is necessary to organize protective measures to ensure the conservation of biodiversity, to monitor the implementation of environmental standards of several small enterprises engaged in the production of small stone in the foothills of Mugalzhar.

Keywords: area, flora, evolutionary development, ecology, anthropogenic factor, landfill.

Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексінің №229 бабына сәйкес қоршаған ортаны қорғау және биоалуантүрлілікті сақтау, қазіргі және болашақ ұрпақтардың сұранысын әділ қанағаттандыру басты мәселе болуда. [1] Сол себепті орман қауымдастықтарын зерттеп қарастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде Ақтөбе облысы, Шалқар ауданында орналасқан орташа биіктігі 250-300 метрдей аласа тау жоталары, ал биік жері – Боктыбай(657м) тауы алынған болатын. Бұл нысан – орман өсімдіктерінің оңтүстік таралу аймағы болып табылады. Мұғалжар тауларының аумағы ботаникалық-географиялық жағынан аз зерттелген аумақтарға жатады, өйткені бұрынғы ірі ғылыми зерттеу экспедицияларының тек қана жекелеген нысаны ретінде қарастырылып келген. Қазіргі экономиканың қарыштап дамуының салдарынан Мұғалжар тауының өсімдіктері зардап шегуде, яғни табиғаттың берген сыйына жауапсыздық танытып, зиян келтіруде. Бұл мәселені дер кезінде алмасақ, болашақта табиғат өзіне тән сұлулығы мен өсімдік қорларынан зардап шексе, оны орнына қайта келтіру оңайға соқпайтыны баршамызға белгілі.

Мұғалжар тауының оңтүстік аймағының өсімдіктер жамылғысына зерттеу жұмыстары жүргізілгенде 49 тұқымдас, 130 туысқа бірігетін, 195 түрлері көрсетілген. Қоршаған ортаны қорғау және биоалуантүрлілікті сақтау, қазіргі және болашақ ұрпақтардың сұранысын әділ қанағаттандыру басты мәселе болғандықтан туған жердің табиғатын қорғау әрбір адамзаттың міндеті және парызы деп санаймын. Бұл зерттелген аймақта эколого-фитоценодикалық талдау бойынша далалы өсімдіктер түрлері басым, бірақ орманды өсімдіктердің түрлері де жақсы сақталған.

Кесте 1. Эколого-фитоценодикалық анализі

Фитоценотип түрлері	Саны	Пайызы
Далалы	109	55,8%
Далалы	72	
Орманды- далалы	18	
Шөлді -далалы	10	
Шалғынды- далалы	3	
Таулы – далалы	5	
Тас-далалы	1	
Орманды	40	20,5%
Орманды	28	
Шалғынды –орман	8	
Батпақты –орманды	2	
Бореальды орман	1	
Таулы орман	1	
Шалғынды	21	10,7%
Арам шөпті	16	8,2%
Шөлді	3	1,5%
Су жағасында	1	0,5%
Мәдени	2	1,0%
Батпақты	3	1,5%

Далалы өсімдіктер ғана емес, орманды, шалғынды, орманды-далалы, шөлді- далалы өсімдіктер түрлері де кездеседі, Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енген 9 түрі, ал сирек кездесетін өсімдіктердің 17 түрін анықтадық. Төменде зерттеу нысаны жүргізілген аймақтың суреттері берілген.

Сурет 1. Боктыбай тауынан төмен қарағанда орман өсімдіктерінің көрінісі мен қайыңды –көк теректі орманы

Зерттеу аймағының биоалуантүрлілігін сақтау барысында, ең алдымен өсімдік жамылғысына әсерін тигізіп жатқан антропогенді факторларды қарастырдық. Соның бірі Мұғалжар тауында елді мекендердің орналасуы. Мұғалжар тауының оңтүстік аймағында орналасқан Боктыбай тауы екі елді мекеннің ортасында орналасқан. Оның біреуі Мұғалжар ауданына қарасты Мұғалжар елді мекені. Тарихи деректерге сүйенсек 1903-1904 жылдары Орынбор-Ташкент теміржол құрылысы салынуына байланысты Мұғалжар бекеті орналасқан. Осы құрылысты жүргізу кезінде ғимараттарды, көпірлерді негізгі құрылыс материалдары есебінде Мұғалжар кварцит тасы қолданған. Жиырмамыншы жылдардың бас жағында «Столыпин реакциясы» деген атпен тарихта қалған реформа кезінде жерімізге орыс қоныстанушылары көшіп келіп, шұрайлы аймақтарға егін еге бастаған. Сонымен қатар қуаттылығы 1 млн 400 мың текшеметр сұрыпталған қиыршық тас шығаратын ірі зауыттың ірге тасы қаланып, 1972 жылы іске қосылады. XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап елімізде химия дамыту екпінді түрде қолға алына бастады. Осыған орай Республиканың батыс өңірінде ірі – ірі құрылыстар салу жоспарланды. Үкімет оның негізгі көзі ретінде Мұғалжар тауының диабаз тасын белгіледі. Міне осыдан бері қаншама уақыт өтті, содан бері Мұғалжар тауының жыныстарын пайдалануда. Бұл табиғаттың берген сыйына залал келтірудің бірден бір мысалы. Екінші елді мекен Шалқар ауданына қарасты Біршоғыр стансасы. Бұл елді мекен де Орынбор-Ташкент теміржол құрылысы салынғаннан бастап құрылған. Бұл аймақта да қазіргі таңда 7 шебін. «Жаңатас - Продактс», «Тас -Кум», «Шат - 2004», «Ақ – Шат - Ақтөбе», «Лашын Тас -Трейд», «Теміржол Жөндеу», «Құлан - Транс» заводы жұмыс жасайды. Табиғаттың сыйлаған осы әсем жұмақтай ұясын ондаған жылдар бойы бұзып-жарып ұсақталған тас дайындап, орнында шаң-тозанын қалдырып жатыр. Бұзып жарған таудың орнын кейін табиғи қалпына келтіру мүмкін емес. Сонда осы аймақтағы жалғыз тау сілемін бұзып жарып жоқ қылғанын кейінгі осы өңірде тұратын адамға, жан-жануарға, аудан табиғатына қандай әсері болмақ ?

Сурет 2. Мұғалжар тауының етегінде орналасқан шағын кәсіпорындар

Мұғалжар тауларының етегінде ұсақ тас өндірумен айналысатын бірнеше шағын кәсіпорындардың бар екенін жоғарыда айтып өттік. Олардың экологиялық нормаларды қалай орындап отырғанын тиісті орындар білетін шығар, ал ауыл тұрғындары үшін қолайлы жұмыс орындары болып отыр. Дегенмен де бұл жағдай халықты да ойландырмай қоймады. Жергілікті халықтың денсаулығы да айтарлықтай емес. Шаң – тозаңнан демала алмай тыныс мүшелерінің аурулары бронхы, астма аурулары асқынып тұр. Жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша он жылдан бері бау –бақша өсіре алмай, далаға кір кептірудің өзі қиямет екенін, сойған малдың етінің кейде жарамсыз болып қалатынын осы заводтардың шаң – тозаңнан екенін айтып қынжылады. Осы жан - айкайларын жергілікті жердің аудан, облыс басшыларына жеткізсе де ешқандай шара қолданбаған. Осы мәселені қозғап «Диалог» газетінің 2014 жылғы 18 қыркүйекте № 38 нөмірінде «Биршогыр задыхается от пыли щёбёночных заводов» атты мақаламен жариялады.

Сурет 3. Мұғалжар тауының етегінде орналасқан елді - мекен

Жоғарыда көрсетілгендей екі елді мекеннің ортасында орналасқан Боқтыбай тауының дала өсімдік жабыны да адамның іс әрекетінің нәтижесінен өзгеріп жатыр. Оның себебі екі елді мекеннің тұрғындары күнделікті күн көріс үшін мал бағады. Мал бағудың қарқынды даму салдарынан тың дала да өзгеріске ұшырап жатыр. Яғни кейбір өсімдіктер саны азайып немесе жоғалып жатса, ал кейбір түрлері жаңадан пайда болып өз ареалын кеңейтіп жатыр. Оған мысал ретінде селеу мен ақ жусанды алуға болады. Селеу өсімдігі мал бағудың

салдарынан құри бастайды, себебі ол мұндай күшке қарсы тұра алмай, шөптесін жабынның құрамынан шығып қалады. Селеуге қарағанда бетеге өсімдігі мал бағудың қолайсыз әсеріне төтеп бере алады. Ал ақ жусан керісінше тіршілігін күшейтіп, өз ареалын кең көлемге таратып қаумалап өседі.

Сурет 4. Мұғалжар тауының қазіргі жағдайы

Бұл Мұғалжар тауына және табиғатына зардабын тигізіп жатқан тек осы мәселелер емес. Сонымен қатар Кеңес Одағының құпиясымен бірге кеткен «Ембі - 5» әскери қалашығы да бар. 1959 жылы 3 қазанда шыққан КСРО Қарулы күштері Министрлігінің Ақтөбе облысынан әскери – сынақ полигонына жер беру туралы бұйрығы Ембі -5 әскери қалашығының дүниеге келуіне негіз болды. Полигонның ресми құжатында ол «№ 10 – шы алаң» деп аталды. Полигон зенитті ракеталы жүйені сынау үшін, ғылыми зерттеу сынақ полигоны болды. Полигон туралы толыққанды мәліметтер жоқ, ол түсінікті мәселе. Бірақ осы полигонда жүргізілген сынақтар туралы мәліметті кейбір ақпарат көздерінен таптым. Егерде сол мәліметтерге сүйенсек . Полигонның жер аумағы – 791 мың га тең болған және төменде көрсетілген жылдарда сынақ жүргізілген.

1964 жылы — ЗРК 2К11 «Круг» («Круг-А» — 1967 ж, «Круг-М» — 1971ж, «Круг-М1» — 1974 ж)

1967 жылы — ЗРК 2К12 «Куб» («Куб-М» — 1973 ж, «Куб-М3» — 1976 ж, «Куб-М4» — 1978 ж)

1971 жылы — ЗРК 9К33 «Оса» («Оса-АК» — 1975 ж, «Оса-АКМ» — 1980 ж)

1980 жылы — ЗРК 9К37 «Бук» (9К37М1 «Бук-М1» — 1983 ж, «Бук-М2» — 1989 ж, 9К37М1-2 «Бук-М1-2» — 1998 ж)

1981 жылы — ПЗРК 9К38 «Игла»

1982 жылы — ЗРПК «Тунгуска» («Тунгуска-М» — 1990 ж)

1986 жылы — ЗРК 9К330 «Тор» (9К331 «Тор-М1» — 1991 ж)

1988 жылы — ЗРС 9К81 «С-300В» (9К81М «С-300ВМ» — 1990 ж)

Әрбір жарылыстың қуаты 20-30 килотоннаға жететін болған. Еліміз егемендік алғаннан кейін 1999 жылы маусым айынан бастап желтоқсанға дейін «Капустин Яр» (4 ГЦМП) (Ресей, Астрахань обласы) толығымен көшірілді. Осы сынақтардың қалған зардабы Мұғалжар тауының табиғатына осы уақытқа дейін тигізіп жатқаны белгілі. Бүлінген табиғатты қайта қалпына келтіру мүмкін емес. Алдағы уақытта осы жіберген қателіктерді түсініп, қорғау шаралары ұйымдастырылып, биоалуантүрлілігі сақталуын қамтамасыз ету, Мұғалжар тауларының етегінде ұсақ тас өндірумен айналысатын бірнеше шағын кәсіпорындардың экологиялық нормаларды орындауын қадағалу қажет. Туған елдің табиғатын қорғауға әр адамзат өз үлесін қосса, болашақ ұрпаққа көрсетер үлгісі болар еді. Ата бабамыздың қалдырған аманатына қиянат жасамау ұрпақ міндеті деп бағалайық..

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Казарчук М.К., Сергеева А.М., Абдуллина А.Г. Ақтөбе облысының географиясы. // Ақтөбе. АМПУ -2012. -318.б
2. Дохман Г.И. Растительность Мугоджар. // Москва, Изд-во географической литературы, 1954. – 236с.
3. Иванов В.В. Реликтовые рощи Южных Мугоджар. / Известия Всесоюзного географического общества. 1969. – 20 -21с
4. «Красна книга Казахской ССР». //Алма-Ата, Наука, 1981 –Ч.2:Растения. -262 с
5. Байтенов М.С. «В мире редких растений». // Алма-Ата, Наука 1985. – 176 с
6. Айпеисова С.А. «Конспект флоры Актюбинского флористического округа». // Ақтөбе, ИП Жанадилов С.Т.,2012. - 175с
7. Айпеисова С.А. «Эндемизм флоры Актюбинского флористического округа» /Известия НАН РК.серия биологическая и медицинская. - 2012. №2 (290). –15-20 с.

ҒТАМР 34.01.45

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТИІМДІЛІГІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Ж.А. КАРЕНЕЕВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан,
Ақтөбе*

Андатпа: Соңғы уақытта коронавирус әлемдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени ахуалды түбегейлі өзгертіп жатыр. Әрине, еліміздегі COVID-19 коронавирусының әсерінен туындаған карантин жағдайлары білім беру жүйесінің жаппай қашықтықтан оқыту үдерісіне алып келіп, әсіресе, жоғарғы оқу орындарында көп өзгерістер туындатты. Бұл жағдай білім алушылардың, олармен қатар оқытушылардың да үй жағдайында қашықтықтан білім алуына немесе білім беруіне заманауи цифрлік технологияларды, атап айтқанда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жоғары дәрежеде тез әрі жақсы меңгеруіне әсер етті. Осылайша оқу үрдісінің виртуалды жағдайға ауысуы білім беру жүйесінде болашақта көптеген жақсы жақтағы өзгерістерге алып келуі мүмкін.

Осы жағдайды ескере отырып, карантин уақыты енгізілгенге дейінгі күндізгі оқу және карантин уақытындағы қашықтықтан оқыту ерекшеліктерін ЖОО студенттерінің білім деңгейлеріне салыстырмалы түрде талдау жүргізе отырып, тұжырымдамалар жасау қазіргі таңда өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, компьютерлік оқыту, білім беру жүйесіндегі заманауи цифрлік технологиялар.

Аннотация: В последнее время коронавирус кардинально меняет политическую, экономическую, социальную, культурную ситуацию в мире. Конечно, карантинные случаи, вызванные воздействием коронавируса COVID-19 в стране, привели к массовому дистанционному обучению системы образования, особенно в вузах. Данная ситуация способствовала быстрому и хорошему освоению современных цифровых технологий, в частности информационно-коммуникационных технологий, дистанционного обучения в домашних условиях как обучающихся, так и преподавателей. Таким образом, переход учебного процесса в виртуальному может привести к многочисленным позитивным изменениям в системе образования в будущем.

С учетом этого положения, в настоящее время актуальным является разработка концепций с проведением сравнительного анализа уровней знаний студентов вузов особенностей дистанционного обучения в период очного обучения и карантина до введения карантинного времени.

Ключевые слова: дистанционное обучение, компьютерное обучение, современные цифровые технологии в системе образования.

Abstract: Recently, the coronavirus has dramatically changed the political, economic, social, and cultural situation in the world. Of course, quarantine cases caused by exposure to the COVID-19 coronavirus in the country have led to mass distance learning of the education system, especially in universities. This situation has contributed to the rapid and good development of modern digital technologies, in particular information and communication technologies, distance learning at home for both students and teachers. Thus, the transition of the educational process to a virtual one can lead to many positive changes in the education system in the future.

Taking this into account, it is currently relevant to develop concepts with a comparative analysis of the level of knowledge of University students of the features of distance learning during full-time training and quarantine before the introduction of quarantine time.

Keywords: distance learning, computer training, modern digital technologies in the education system.

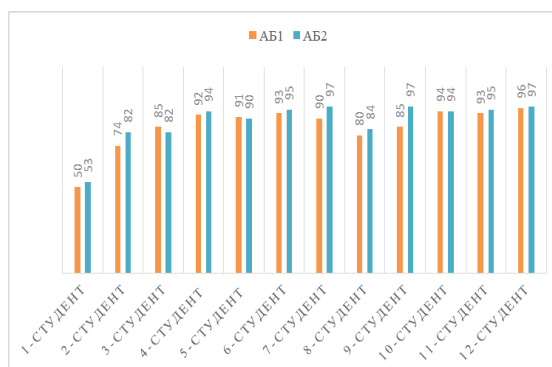
Соңғы жылдары жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқытуға қызығушылық артып келе жатқаны белгілі. Бұл орайда қашықтықтан оқытуда пайдаланылуы мүмкін практиканың көптеген жақсы принциптері бар. Тиісті практиканың бұл ұстанымдарын келесідей бөлуге болады, атап айтқанда: студенттер мен оқытушылар арасындағы

байланысты жақсартады; студенттер арасындағы ынтымақтастықты жақсартады; белсенді оқытуды көтермелейді; жылдам кері байланыс беруге мүмкіндік туады; үлгерімі үздік студенттер туралы хабарлайды; тапсырмаға кететін уақытты белгілеу мүмкіндігін және оқытудың әр түрлі жетістіктері мен тәсілдерін көрсетеді[1].

Онлайн-жүйеде оқытушыларға студенттерді оқыту үшін үлкен кеңістік қажет емес, қажетті жабдықтары бар шағын бөлме жеткілікті, осылайша білім беру үшін уақыт пен қашықтықты айтарлықтай үнемдеуге болады[2].

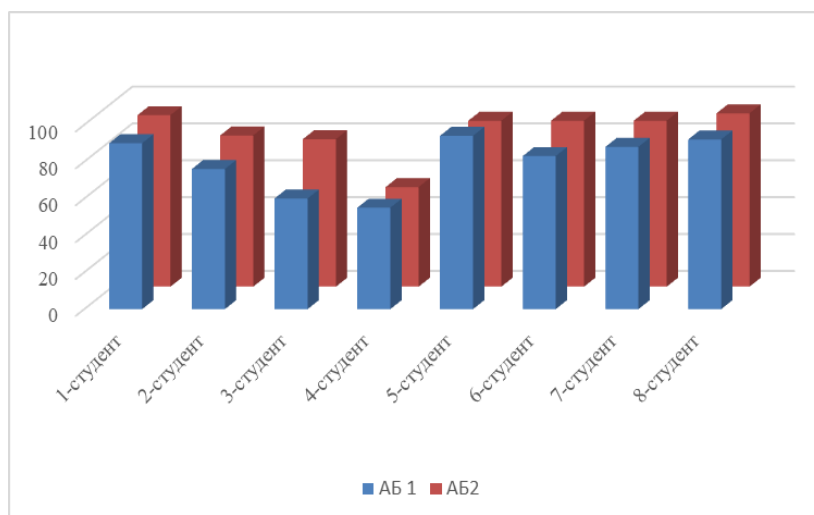
Онлайн-оқыту білім алушының болашағы үшін өмірлік маңызды дағдыларды одан әрі дамытуға айтарлықтай үлес қосып, қарапайым және ыңғайлы етеді, әсіресе елімізде туындаған соңғы карантиндік жағдайларға байланысты онлайн оқыту білім алушылар үшін аса маңызды рөл ойнайды[3].

Осы мәселелерді қарастыра отырып, оқытушы ретінде келесі салыстырма зерттеу жұмыстарын жүргіздім. Ағымдағы оқу жылының 2-семестріндегі оқу үрдісі кезінде I аралық оқу ағымы қалыпты күндізгі оқу тәртібінде жүріп, ал II аралық оқу үрдісі қашықтықтан оқыту технологиясына сәйкес жүргізілгені белгілі. Осы жағдайды ескере отырып, бірнеше топқа практикалық сабақ өткізу барысында келесі зерттеулерді жүргізіп, нәтижелерге қол жеткіздім:

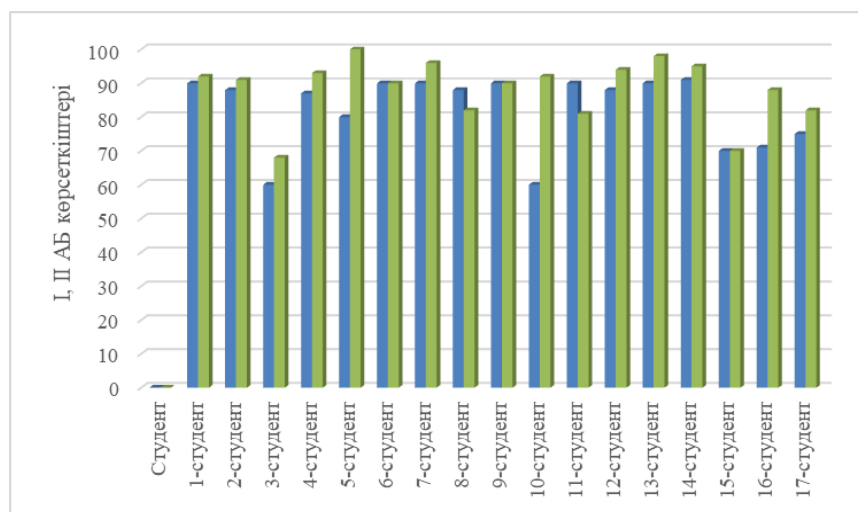
Сурет 1 - «Микроорганизмдер биотехнологиясы» практикалық сабағын оқудағы БҚБ-203 топ студенттерінің I және II аралық бақылау (АБ1, АБ2) нәтижелері

1-суретте көрініп тұрғандай, 2 аралық бақылау барысында студенттердің білім сапасы бірінші аралық бақылауға қарағанда біршама жоғары екендігі анықталды. Атап айтсақ, бірінші аралық бақылауда топтың жалпы сапа көрсеткіші 85,25%-ды құраса, екінші аралық бақылауда 88,3%-ды құрап, көрсеткіш 3,05%-ға артты. Дәл осындай сараптау жұмысын тағы екі топқа жүргіздім:

Сурет 2 – БРО-308 тобының кәсіби бағытталған шетел тілі пәнінен I және II аралық бақылаулары бойынша сапа көрсеткіші

Бұл жағдайда да қалыпты күндізгі оқу жағдайымен (79,7%) салыстырғанда қашықтықтан оқыту сапасы (84,2%) жалпы алғанда 4,5%-ға артты. Және тағы 6B05102–«Биотехнология» мамандығының БТк-109 топ студенттеріне сараптама жүргізіліп, нәтиже алдыңғы көрсеткіштердегідей алынды.

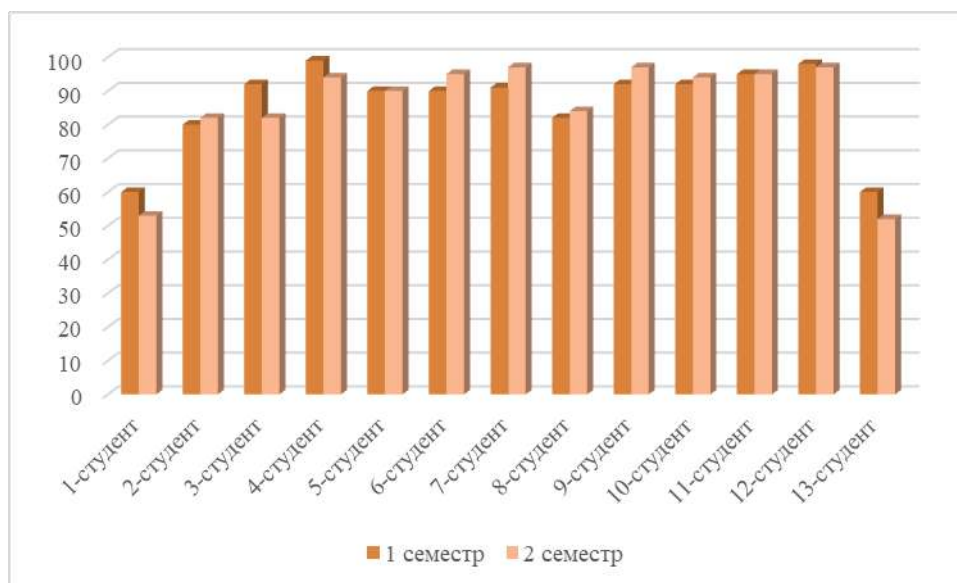

Сурет 3 – БТк-109 тобы студенттерінің I және II аралық бақылаудағы (АБ) жинаған балл көрсеткіштері

Сурет 3-те көрсетілгендей, I (күндізгі) аралық бақылауда білім сапасы 84,2%-ды құраса, қашықтықтан оқу нәтижесіндегі II аралық бақылауда 89,3%-ды құрап, білім сапасы 4,1%-ға артты[4].

Бұл нәтижелерге айтарлықтай тұжырымдама жасамас бұрын БҚБ-203 топ студенттерінің ағымдағы оқу жылының 1-семестріндегі жүргізілген «Биотехнология

негіздері» пәнінен II аралық бақылау нәтижелерімен, яғни екі семестрдегі II аралық бақылау нәтижелерін салыстыра отырып, студенттердің күндізгі және қашықтықтағы білім алуының сапа деңгейін салыстыруға шешім қабылдадым.

Сурет 3 – БҚО-203 тобының екі семестрдегі II аралық бақылау нәтижелері бойынша талдау

Бұл талдау нәтижелерінде топ студенттерінің екінші семестр аралық бақылауының (қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша) сапа көрсеткіші бірінші семестрден басқа нәтижелермен салыстырғанда төмен екендігі анықталды. Атап айтсақ, бірінші семестрде жалпы сапа көрсеткіші 86,2%-ды құраса, II семестрде 85,5%-ды құрап, 0,7%-ға кем екендігі анықталды.

Яғни, бұл көрсеткіштер қашықтықтан оқу барысында білім алушылардың уақытты тиімді пайдалана алуын, білім алуға құштарлығының артып, жауапкершілігінің арта түскендігін де білдіреді. Әсіресе, топтағы мінез темпераменті шамамен флегматик немесе меланхолик болып табылатын студенттермен онлайн түрде жеке жұмыс жасау олардың білімге деген ынтасының ашылып, университет қабырғасында, топ ішінде көріне бермейтін белсенділігінің артқандығын көрсетті. Сонда да болса, соңғы суреттегі көрсеткіш топтардағы қашықтықтан оқыту технологиясына әлі де дайындықтың қажеттілігін көрсетеді[3,5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Baldwin SJ, Jesús T. Evaluation instruments and good practices in online education. Online Learning. 2017, 19 p.
2. Иванова, Е.О. Теория обучения в информационном обществе / Е.О.Иванова, И.М.Осмоловская. - М.: Просвещение, 2011. - 190 с.

3. Егенисова А.Қ. Психология: Оқу құралы. А.Қ.Егенисова -Ақтау, 2010. - 185 б.
4. Полат, Е.С. Современные и педагогические технологии в системе образования: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. - М.: ИЦ "Академия", 2010. -368с.
5. Анисимов, А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle: учеб. пособие / А.М. Анисимов. - Харьков: ХНАГХ, 2009. - 292 с.

ҒТАМР 34.27.01

***LENTINUS EDODES* БАЗИДИАЛЬДЫ САҢЫРАУҚҰЛАҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

А.К.КАЛИЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа.Мақалада *Lentinus edodes* – функциональды және емдік құрылымдарға ие саңырауқұлақ өкілі каралады. Жоғары сатыдағы базидиалды саңырауқұлақтар құрамында дәрумендер, микроэлементтер, көмірсулық, липидтік және фенолдық табиғаты бірегей биологиялық белсенді заттардың, сонымен қатар терпеноидтар, стероидтер, фенолдар, алкалоидтар, лектиндер, эргостеролдар сияқты адам ағзасы үшін маңызы бар қосылыстардың болуына байланысты, қазіргі заманауи биотехнологияның болашағы зор нысаны болып табылады. Олар иммуномодуляциялық, микробқа қарсы, ісіктік құрылымдарға қарсы қасиеттерге ие және қан қысымы мен қандағы липидтердің концентрациясын төмендетеді.

Түйінді сөздер: базидиомицеттер, *Lentinus edodes*, биологиялық белсенді, полисахаридтер, май қышқылдары.

Аннотация. *Lentinus edodes* - это гриб, обладающий лечебными и функциональными свойствами. Высшие базидиальные грибы являются перспективными объектами современной биотехнологии, поскольку содержат уникальный комплекс биологически активных веществ углеводной, липидной и фенольной природы, витамины, микроэлементы и другие жизненно важные для человеческого организма соединения, включая терпеноиды, стероиды, фенолы, алкалоиды, лектины, эргостеролы. Они обладают иммуномодулирующими, антимикробными и противораковыми свойствами, понижают кровяное давление и концентрацию липидов в крови.

Ключевые слова: базидиомицеты, *Lentinus edodes*, биологически активные, полисахариды, жирные кислоты.

Annotation. *Lentinus edodes* is a mushroom that shows medicinal and functional properties. Higher basidiomycetes are promising objects of modern biotechnology, as they contain various bioactive compounds of carbohydrate, lipid and phenolic nature, vitamins, trace elements and other compounds that are vital for the human body including terpenoids, steroids, phenols, alkaloids, lectins, ergosterols. They modulate the immune system, lower blood pressure and blood lipid concentrations, inhibit tumors and microbial action.

Keywords: basidiomycetes, *Lentinus edodes*, bioactive compounds, polysaccharides, fatty acid

Қазіргі уақытта адам ағзасындағы физиологиялық функцияларды реттеу үшін тағамдық қоспалар мен емдеу, алдын алу препараттарын жасауға аса көңіл бөлінуде. Бұл бағыттағы болашағы зор объектілер жоғары сатыдағы базидиалды саңырауқұлақтар болып табылады. Өйткені олардың құрамында көмірсулар, липидті және фенолды табиғаттағы биологиялық белсенді заттардың бірегей кешені, витаминдер, микроэлементтер және адам ағзасы үшін басқа да өмірлік маңызды қосылыстар бар [1]. Бұл саңырауқұлақтар иммуномодуляция, гепатопротекторлық, антидиабеттік, вирусқа қарсы және антимикробтық қасиеттерге ие [2]. Атап айтқанда, олар қатерлі ісікке қарсы және иммуномодуляциялық қасиеттері бар жаңа полисахаридтердің көзі болып табылады.

Кейбір микроорганизмдер, соның ішінде базидиомицеттер ақуыздан басқа, липидтер мен жоғары белсенді липидті қосылыстарды айтарлықтай көп мөлшерде синтездеуге қабілетті. Саңырауқұлақтарда липидтер моно - ди - және триглицеридтер, стеролдар және фосфолипидтер түрінде болады [3]. *Ganoderma lucidum* (рейши), *lentinus edodes* (шиитаке), *Inonotus obliquus* (чага) сияқты жоғары сатыдағы базидиалды саңырауқұлақтар және т.б. жүздеген жылдар бойы Корея, Қытай, Жапония және Ресейде қолданылған [3].

Жеуге жарамды ксилотрофты саңырауқұлақтардың ең кең таралған түрлерінің бірі *Lentinus edodes* (шиитаке) болып табылады. Олар екі мыңнан астам жылдар бойы қытай медицинасында кеңінен қолданылады. Бұл саңырауқұлақтың жемісті денелері әлемнің көптеген елдерінде өнеркәсіптік ауқымда өсіріледі [4]. *L. edodes*-тің жемісті денелерінде протеиндер (құрғақ массаның 26%), липидтер, соның ішінде май қышқылдары (негізінен линолен қышқылы); көмірсулар; минералдар; В1, В2 және С дәрумендері; эргостеролдар бар [5].

Адамдардың тамақтануында ең тапшы компонент толыққанды ақуыз екені белгілі. *L. edodes* жемісті денелерінің ақуыздарында теңдестірілген тамақтану формуласына кіретін 18 аминқышқылдары бар, олардың ішінде ерекше құнды болып табылады: лизин, треонин, валин, триптофан, тирозин және т.б. Плантацияларда өсірілетін жеуге жарамды саңырауқұлақтардың әртүрлі жемісті денелеріндегі алмастырылмайтын амин қышқылдарының құрамы амин қышқылдарының жалпы мөлшерінің 40% - на дейін және одан да жоғары болуы мүмкін.

Шиитакеде қоректік құрамдас заттардан басқа иммуномодуляциялаушы, микробқа қарсы және қатерлі ісікке қарсы қасиеттерге ие бірқатар биологиялық белсенді заттар бар. 1969 жылы Ikekawa өзінің зерттеулерінде шиитаке сығындысы қатерлі ісіктің өсу деңгейін 80,7 % - ға дейін тежейтіндігін анықтады. Сол уақытта, Chihara D-глюкан болып табылатын, қатерлі ісікке қарсы полисахарид лентинанды алғаш рет бөліп алды [6]. Лентинан қатерлі ісікке және микробқа қарсы қасиеттерге ие цитокиндерді босатуға ықпал ететін

макрофагтарды, т-лимфоциттерді және иммундық жүйенің басқа да тиімді жасушаларының белсенділігін арттыратындығы белгілі болды [7].

Қазіргі уақытта шиитакадан бөлінген басқа да биологиялық белсенді заттар зерттеледі. Бұлар KS-2 полисахариді (ісікке қарсы дәрі), LEM гликопротеиді (В гепатитін емдеуде де қолданылатын ісікке қарсы дәрі), ақуыз, көмірсулар мен лигниннен, ЖИҚ (жаңа иммуноактивті қосылыс), тиопролин (табиғи антиоксидант), лентемин (вирусқа қарсы ақуыз), лентинацин және диоксилентинацин (агглютинация тромбоциттердің тежегіші) және т.б. [8]. Сонымен қатар, олардан ЖҚТБ вирусына және риновирусқа қарсы белсенділігі бар саңырауқұлақ фитонцидтері бөлініп алынады.

Зерттеулер көрсеткендей, шиитаке саңырауқұлақтарында табылған тағы бір зат – эритаденин, айтарлықтай қандағы холестерин деңгейін төмендетеді [9]. Құрамындағы көптеген зерттелген биологиялық белсенді заттардан бөлек, шиитаке құрамында әлі де толығымен зерттелмеген көптеген биологиялық заттар жеткілікті.

Осылайша, *lentinus edodes* фармакологиялық әсері шиитакенің холестерин шығару қабілетіне негізделген. Соның есебінен қан қысымын қалыпқа түсіруге; ағзадағы патогенді флораның өсуін тежеуге; кез келген қабыну процестерін қалпына келтіруге; төменгі сатыдағы саңырауқұлақтармен күресуге, АІЖ эрозиясы мен жараларды емдеуге; неврологиялық және аутоиммундық аурулар кезінде ремиссияларға түрткі болады. Бұдан басқа, оны әртүрлі вирустық және суық тию ауруларының алдын алу кезінде иммуностимулятор ретінде қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Xin M., et al. Antitumor polysaccharides from mushrooms: a review on the structural characteristics, antitumor mechanisms and immunomodulating activities // *Carbohydrate Research*. – 2016. – Vol. 424. – P. 30-41.
2. Wasser S.P., Weis A.L. Medicinal properties of substances occurring in higher basidiomycete mushrooms: A modern prospective // *Crit. Rev. Immunol.* – 2011. – Vol.19. – P. 65-96.
3. Wasser S.P. Medicinal mushroom science: history, current status, future trends, and unsolved problems. // *Int. J. Med. Mushrooms*. 2010. -12, №1. -P.1-16.
4. Chang ST. Mushroom biology: the impact on mushroom production and mushroom products. In: *Mushroom Biology and Mushroom Products*. -2013. -P.3-20.
5. Himanshi Rathore, Shalinee Prasad Mushroom nutraceuticals for improved nutrition and better human health: A review // *Pharma Nutrition*. - 2017. –Vol.5, № 2. –P. 35-46.

6. Chihara G, Hamuro J, Maeda Y, Arai Y, Fukuoka F. Fractionation and purification of the polysaccharides with marked antitumor activity especially Lentinan, from *Lentinus edodes* (Berk.). Sing., an edible mushroom // *Cancer Res.* -1970. -Vol.30. –P.2776-2781.
7. Hamuro J. et al. Lentinan, a T-cell oriented immunopotentiator: its experimental and clinical applications and possible mechanism of immune modulation // *J. Clin. Biochem. Nutr.* -2013. –Vol. 52, №3. -P. 409-436.
8. Huoliang Chen, Ying Ju, Junjie Li, Min Yu Antioxidant activities of polysaccharides from *Lentinus edodes* and their significance for disease prevention // *Int. J. of Biological Macromolecules.* -2017. –Vol. 50, №1. –P. 214-218.
9. Suphaphit Boonsong, Wanwimol Klaypradit, Pongtep Wilaipun Antioxidant activities of extracts from five edible mushrooms using different extractants // *Agriculture and Natural Resources.* -2016. –Vol. 50, №2. – P. 89-97.

SRSTI 378.147

THE PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE LECTURE ON INORGANIC CHEMISTRY

K.K.ALMURATOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аңдатпа: Химиялық лекциялар ғылыми білімнің іргетасын құрайды. Бейорганикалық химия курсы барлық химия ғылымдарының негізі болып табылады. Сол себепті жоғары оқу орындарында жүргізілетін бейорганикалық химия курсының өзіне тән ерекшеліктері анықталынды. Бейорганикалық химия курсы бойынша жүргізілетін лекцияның пәндік арнайы мақсаты, одан туындайтын дербес мақсаттары, міндеттері, функциялары белгіленді. Химиялық білімнің мазмұнымен таныстыратын кіріспе функциясы, логикалық ойлауды қажет ететін дайындық функциясы, ынталандырушы мотивациялық функциясы, басқа жаратылыстану пәндермен байланыстыратын интеграциялық функциясы, өзбетінше жұмысқа бағыттайтын инструкциялық функциялары анықталынды.

Түйін сөздер: пәндік мақсат, лекция міндеттері, лекция функциялары.

Аннотация: Химические лекции составляют основу научных знаний. Курс неорганической химии является основой всех химических наук. Поэтому были выявлены особенности курса неорганической химии в высшей школе. Определены предметная цель лекции по курсу неорганической химии, вытекающие из нее индивидуальные цели, задачи и функции. Были идентифицированы вводная функция, которая вводит содержание химических знаний, подготовительная функция, которая требует логического мышления, мотивационная функция, повышающая интерес к предмету, интеграционная функция, связывающая с другими естественными предметами, инструктивные функции, направленные на самостоятельную работу.

Ключевые слова: предметная цель, задачи лекции, функции лекции.

Annotation. Chemical lectures form the basis of scientific knowledge. The course of inorganic chemistry is the basis of all chemical sciences. Therefore, the features of the course of inorganic chemistry in higher education were

identified. The objective purpose of the lecture on the course of inorganic chemistry, the individual goals, tasks and functions arising from it are determined. An introductory function that introduces the content of chemical knowledge, a preparatory function that requires logical thinking, a motivational function that increases interest in the subject, an integration function that is associated with other natural sciences, and instructive functions that guide independent work have been identified.

Keywords: purpose of subject, lecture assignments, lecture functions.

The course of inorganic chemistry has a special place in the chemical sciences. This is because inorganic chemistry is the prelude to chemistry in higher education. In addition, this subject has its own peculiarities: first of all, the course of inorganic chemistry is not only a separate subject taught in universities, but also a logical continuation of the subject of chemistry in high school; secondly, all chemical sciences are taught on the basis of the scientific basis of general and inorganic chemistry courses. In particular, analytical chemistry, chemical thermodynamics, chemical kinetics, physical chemistry, colloid chemistry, electrochemistry, chemistry of coordination compounds, chemical technology, structure of substance, etc. Third, the course of general and inorganic chemistry is taught in most universities of the country: specialties of branch universities that require deep chemical basic knowledge: medical; technological - chemical technology of organic substances, chemical technology of inorganic substances; natural sciences - biology, ecology, geography, hydrology, meteorology; agricultural - veterinary, agronomic, as well as technical specialties that are not professional disciplines of chemistry - oil and gas, mining, transport operation and organization of traffic and transportation, transport, transport equipment and technology;

Theoretical information of such an important course of general and inorganic chemistry is conveyed to students through lectures. The lecture can be considered as a guide to getting acquainted with the theoretical knowledge of the subject. The first acquaintance of students with the subject begins with a lecture, which is the basis of scientific knowledge.

When the credit system is included in the learning process, it is necessary to have stable goals and objectives for undergraduate students to understand the actual theoretical data.

In addition to the general purpose for all chemical sciences, each discipline of chemistry has its own subject-specific purpose, from which arises an independent goal.

The subject-specific purpose of the course of inorganic chemistry is to form students chemical scientific thinking, chemical views with the help of the most basic concepts and laws of chemical science, to show the prospects of theoretical and practical development of all science, further explaining the chemistry of elements and compounds. And personal goals are in harmony with the sections and chapters of the course. The course of inorganic chemistry is divided into three

sections: Theoretical Foundations of Inorganic Chemistry, Chemistry of Nonmetals and Chemistry of Metals[1-2].

The section "Theoretical Foundations of Inorganic Chemistry" contains five major theoretical chapters. They are: atomic-molecular theory and basic stoichiometric laws of chemistry; atomic structure and the periodic system of elements and the periodic law; chemical bonding and solid construction; laws of chemical processes; solutions; properties of electrolytes[3-5].

Each of these chapters has its own purpose. For example, the main purpose of the fourth chapter is to teach to determine the actual factors based on the kinetic and thermodynamic laws of chemical processes.

Subject specific and independent goals create some tasks. Thus, the tasks of the lecture on the course of inorganic chemistry can be grouped into three groups[6].

First, the coverage of basic scientific and theoretical information included in the standard curriculum; informing students about the latest achievements of chemical science, research data. Next, focus on independent work; increase interest in the profession through the subject; development of knowledge and skills of students according to their individual abilities; the latter is the systematic formation and control of chemical knowledge[7-8].

Chemistry lectures are the leading form of education in higher education and perform certain functions in the whole educational process.

The introductory function of the lecture is to acquaint students with the content of knowledge in the program, to direct them to the general problem, to identify the main areas and methodologies of chemical research, introducing specific patterns. The function of preparation is to prepare students for chemical processes that require complex thinking, to analyze only the main problem and to solve the problem of leaving most of the educational process to practical, laboratory work. The motivational function of the lecture includes actions that stimulate the establishment of chemical language, the formation of chemical thinking and the mastery of the chemical hand. Now the integration function of the lecture includes the issue of covering other chemical sciences in the system, a general idea of the research methods of chemical science. The final instructional function includes directing students to the main sources of literature, including: instruction in independent work, acquaintance with methodical recommendations, highlighting important and complex aspects of the material.

In conclusion, the purposes, tasks, functions, which are the characteristics of chemical lectures as a form of organization of the learning process, were identified. This will have a positive impact on the quality of education.

References

1. Chemistry. Textbook/ S.P.Nazarbekova, A.S.Nukibaeva, U.B.Nazarbek – Almaty: 2016.-304p.
2. General Chemistry: Manual for graduate students.-27thed./ed by S.S.Babkina, volume1/N.L.Glinka, S.S.Babkina. – TechSmith,2018.-232 p.
3. General Chemistry: Manual for graduate students.-27thed./ed by S.S.Babkina, volume2/ N.L.Glinka, S.S.Babkina. – TechSmith,2018.-232 p.
4. General Chemistry: Manual for graduate students.-27thed./ed by S.S.Babkina, volume3/ N.L.Glinka, S.S.Babkina. – TechSmith,2018.-232 p.
5. General Chemistry: Manual for graduate students.-27thed./ed by S.S.Babkina, volume4/ N.L.Glinka, S.S.Babkina. – TechSmith,2018.-232 p.
6. Қ.К.Альмуратова. ЖОО-да болашақ мұғалімдерді қосымша даярлау мәселесі. Вестник АРГУ, №4(42), 2015.164-167б.б. (журналдағы мақала)
- 7.Қ.К.Альмуратова. Техникалық мамандық студенттеріне химия пәнін оқытудың ерекшеліктері. Қ.Жұбанов атындағы АМУ хабаршысы, №2(55), 2013жыл. 40-42 б.б. (журналдағы мақала)
- 8.Қ.К.Альмуратова. Химия пәндерін оқытудағы семинар сабақтарының ролі. Инновациялық технологияны оқыту процесіне енгізу- білім мен ғылым дамуының факторы атты аймақтық ғылыми-әдістемелік конференцияның материалдары.- Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық - баспа бөлімі, 2010. 195-196 б.б. (конференция материалы)

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

GTAMP 61.51.21

БЕНЗИН ФРАКЦИЯСЫН ИЗОМЕРЛЕУ ПРОЦЕСІНІҢ МАҢЫЗЫ

Н.А. УБАЙДУЛАЕВА, М.Д.МЕНДЫҒАЛИЕВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада парафинді көмірсутектерді изомерлеу процесінің мұнай өңдеу және мұнай химиясы өнеркәсіптеріндегі маңызы мен мақсаты қарастырылады. Көбіне парафиндерді изомерлеу процесі бензинді тура және екіншілік айдаудың жеңіл фракцияларының, құрамында пентан және гексан сияқты көмірсутектері болатын фракциялардың октан санын жоғарылату үшін қолданылады. Алынған изомеризаттар октан саны жоғары автомобиль бензиндерін алу үшін каталитикалық риформинг бензинінің құрамына кіретін қажетті компонент ретінде пайдаланылады. Қазіргі уақытта автомобиль бензиндерін дайындауда қоршаған ортаға келтіретін зияны орасан зор болып табылатын тетраэтилді қорғасынды қолданудан бүкіл әлемдік бас тарту тенденциясына байланысты бензиннің октан санын пентан мен гександы изомерлеу жолымен арттыру ерекше маңызға ие болып отыр. Изомерлеу процесінің өнімі өз кезегінде мұнай мен мұнай химиясы өнеркәсібінің, көмірсутектер синтезі өндірісінің, транспорт саласының дамуына, жалпы айтқанда ел экономикасының өркендеуіне өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: парафин, изопарафин, бензин, катализатор, изомерлеу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и назначение процесса изомеризации парафиновых углеводородов в нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности. Чаще всего процесс изомеризации парафина используется для увеличения октанового числа фракций прямой и вторичной перегонки бензина, содержащих углеводороды, такие как пентан и гексан. Полученные изомераты используются в качестве необходимого компонента каталитического риформинга бензина для получения высокооктанового бензина. В настоящее время проблема увеличения октанового числа бензина путем изомеризации пентана и гексана имеет особое значение из-за всемирной тенденции отказаться от использования тетраэтилсвинца, который наносит большой ущерб окружающей среде. Продукты процесса изомеризации, в свою очередь, способствуют развитию нефтяной и нефтехимической промышленности, синтезу углеводородов и транспортировке, в целом, процветанию экономики страны.

Ключевые слова: парафин, изопарафин, бензин, катализатор, изомеризация.

Annotation. This article discusses the role and purpose of the process of isomerization of paraffin hydrocarbons in the oil refining and petrochemical industries. Most often, the paraffin isomerization process is used to increase the octane number of the fractions of the direct and secondary distillation of gasoline containing hydrocarbons such as pentane and hexane. The resulting isomerates are used as a necessary component of the catalytic reforming of gasoline to produce high octane gasoline. Currently, the problem of increasing the octane number of gasoline by isomerization of pentane and hexane is of particular importance due to the worldwide trend to abandon the use of tetraethyl lead, which causes great damage to the environment. The products of the isomerization process, in turn, contribute to the

development of the oil and petrochemical industry, the synthesis of hydrocarbons and transportation, in general, the prosperity of the country's economy.

Keywords: paraffin, isoparaffin, gasoline, catalyst, isomerization.

Парафинді көмірсутектерді изомерлеу процесі мұнай өңдеу және мұнай химиясы өнеркәсіптерінде, сонымен қатар синтетикалық каучук өндірісінде маңызды роль атқарады.

Көбіне парафиндерді изомерлеу процесі бензинді тура және екіншілік айдаудың жеңіл фракцияларының, құрамында пентан және гексан сияқты көмірсутектері болатын фракциялардың октан санын жоғарылату үшін қолданылады.

Алынған изомеризаттар октан саны жоғары автомобиль бензиндерін алу үшін каталикалық риформинг бензинінің құрамына кіретін қажетті компонент ретінде пайдаланылады.

Қазіргі уақытта автомобиль бензиндерін дайындауда қоршаған ортаға келтіретін зияны орасан зор болып табылатын тетраэтилді қорғасынды қолданудан бүкіл әлемдік бас тарту тенденциясына байланысты бензиннің октан санын пентан мен гександы изомерлеу жолымен арттыру ерекше маңызға ие болып отыр.

Жоғары октанды бензиндердің кейбір компоненттері, ең алдымен риформинг катализаты, жеңіл фракциялар (тұтандырушы) концентрацияларының жеткіліксіздігінен тауарлық бензин ретінде тікелей пайдаланыла алмайды. Әдетте риформингке қ.б. 85⁰С-тан 105⁰С-қа дейін болатын бензин фракциялары ұшыратылады, ал бұл кезде өтетін гидрокрекинг реакциялары стандарттар талап ететін жеңіл фракциялар мөлшерін қамтамасыз ете алмайды. Ал, жеңіл бензин фракцияларын риформинг бензиндеріне қосу, әсіресе қатаң режимде алынған фракциялар қажетті фракциялық құрамды қамтамасыз етіп күйе түзуші ароматты көмірсутектер концентрациясын төмендетеді. Демек бұл жеңіл компоненттер риформинг бензинінің октан санына жақын жоғары октан санына ие болуы керек. Бұл шарттарға жеңіл изопарафиндер сәйкес келеді. Изопентан мен изогександар катализдік изомерлеу тәсілімен алынады.

Изомерлеудің мақсаты қалыпты құрылысты жеңіл парафиндерді сәйкес изопарафиндерге катализдік өзгерту.

Алғашқы өндірістік изомерлеу процестері изобутан қорларын өсіруге арналған болды. Изобутан – авиациялық бензиндердің жоғары октанды компоненті алкилат өндірісінің шикізаты. Процесс шикізаты ретінде мұнай өңдеу газдарынан бөлініп алынатын н-бутан қолданылған. Н-бутанды изомерлеу процесі негізінен катализдік крекинг қондырғысы жоқ зауыттарда орнатылған.

Бұл процестің катализаторлары ретінде алюминий хлориді, активтелген HCl қолданылады. Процесс жұмсақ температуралық режимде (90-120⁰C) және реакциялық зонадағы жоғары қысымда жүреді.

Мысалы, алюминий хлориді реакция өтуіне тиімді термодинамикалық режимдерді қамтамасыз етеді де, процесті 50-150⁰C температураларда өткізуге мүмкіндік береді.

Бұл температура тармақталған изомерлермен байытылған өнімдердің түзілуіне ықпал етеді.

II дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен авиациялық бензинге сұраныс бір уақыт күрт төмендеп кетті. Алайда катализдік риформинг процесінің жете зерттелуімен және бұл процесте бифункциональды катализаторлардың қолданылуымен изомерлеу процесінің қажеттілігі қайта туындады.

Изомерлеу процесі атомдар мен топтары әртүрлі орналасқан қосылыс алуға арналған, бірақ алынған қосылыстың құрамы мен молекулалық салмағында өзгеріс болмайды.

Бензин фракцияларын изомерлеу жоғары октан санын сақтай отырып, ароматты көмірсутектердің құрамын төмендетуге мүмкіндік береді.

Изомерлеу қондырғысы бензиннен аз октанды жеңіл фракцияларды шығаруға мүмкіндік береді, изомеризат өндіреді, бұл өз кезегінде ароматты көмірсутектердің, бензин мен олефиндердің мөлшерін азайтып, тазартылған мұнайдан моторлы бензиндердің шығуын арттыруға мүмкіндік береді.

Изомерлеу процесі белгілі бір каталитикалық, физика-химиялық және каталитикалық улануға қарсы сипаттамалары бар катализаторды қолдануды қамтиды.

Қазіргі бензинді изомерлеу қондырғыларының негізін қалаушы, Honeywell-дің еншілес компаниясы UOP 1960 жылдардан бастап дамыды.

Өндіріс технологиясына ерекше назар аудармай тұрып, бұл технологияның бірегейлігі изомерлеу процестерінің және молекулалық електердегі сұйық фазалық іріктеу адсорбциясының үйлесімінде болатындығын атап өткен жөн. Бұл n-парафиндердің конверсиясын көбейту арқылы жеңіл тура айдау бензиннің детонацияға қарсы сипаттамаларын арттыруға мүмкіндік береді.

Бензин фракцияларының изомерлеудің ерекшеліктері:

- басқа технологиялармен салыстырмалы түрде арзан;
- изомеризаттың басқа тауарлық бензин компоненттерімен араласуы;
- ондағы зиянды заттардың құрамын Еуро-3 және Еуро-4 кластарының техникалық регламенттердің талаптарына сәйкестік деңгейіне дейін төмендету мүмкіндігі;

• бұрын МӨЗ үшін шикізат ретінде қолданылатын жеңіл тура айдау фракциясын қолдана отырып, мұнай өңдеу зауыттарында мұнай өнімдерін тауарлық, қымбат өнімдерге - бензинге айналдыру мақсатында қайта өңдеу процесін тереңдету.

Парафинді көмірсутектерді сутегі қысымында бу фазасында изомерлеу процесі 350-500⁰С температураларда қышқылды сульфидті катализаторларда және қышқылдық қасиеттерге ие тасымалдаушылардағы VIII топ металдарының, фтормен промоторланған алюминий оксиді және алюмосиликаттар қатысында жүргізіле бастады.

Жаңадан жасалған процестер арасында н-бутанды және пентан - гександы фракцияларды изомерлеу процестері өндірістік пайдалануға берілді.

1970 жылдары Shell фирмасымен металл цеолитті катализаторларда парафинді көмірсутектерді изомерлеу процесі жобаланды. Процесс 260-370⁰С температурада және 1,5-2,5 МПА сутегінің парциалдық қысымында өткізіледі.

Қазіргі уақытта дүние жүзінде бифункциональды катализаторлар қолдана отырып парафинді көмірсутектерді изомерлеу қондырғыларының 80 түрі жұмыс істейді.

C₄-C₂₀ көмірсутектерінің изомерленуі әр түрлі шарттарда өткізіледі және бұл процестер кезінде әр түрлі мақсатты өнімдер алынады:

- изобутан – метил-трет-бутил эфири синтезінде қолданылатын изобутилен өндірісіне қажетті изобутанды алкилдеу процесінде қолданылады;
- изопентан – автомобиль бензинінің компоненті, изопрен өндірісінің шикізаты;
- изогександар – автомобиль бензинінің компоненті;
- C₇-C₉ изопарафинді көмірсутектер – жеке қолданылмайды, катализдік риформинг процесінің шикізаттарының және рафинаттар құрамына кіреді;
- изооктандар – н-бутилендерді изобутанмен алкилдеу өнімінің негізгі компоненті, сонымен қатар автомобиль бензиндерінің октан санын анықтауда эталон ретінде қолданылады;
- C₁₀-C₁₈ изопарафинді көмірсутектер – 200-230⁰С аралығында қайнайтын төмен қататын дизельдік отындар компоненттері;
- C₁₈-C₂₀ изопарафинді көмірсутектер – майлар компоненттері.

Әр түрлі молекулалық массалы парафинді көмірсутектердің изомерлену жылдамдығының әртүрлілігі олардың бөлек өңделуін қажет етеді. Сонымен қатар әртүрлі катализаторларды пайдаланып әртүрлі режимдерде жүргізу керек болады. Изомерлеу процестеріне қойылатын негізгі талап изопарафинді көмірсутектерге айнарудың жоғары тереңдігі мен жоғары селективтілік болып табылады.

Транспорт саласының дамуы қолданылатын отындар мен майлардың сапасына тікелей байланысты. Эксплуатациялық көрсеткіштері жоғары және көмірсутектік құрамы тиімді отындар алу үшін ең алдымен жоғары сапалы шикізат таңдалуы және оны өңдеу жетілдірілген технологиямен жүргізілуі қажет.

Жоғарыда айтылғандарды ескеретін болсақ парафиндерді изомерлеу процесі сапасы төмен шикізаттан қоршаған ортаға зияны аз, жоғары сапалы өнім алуға мүмкіндік береді.

Бұл өнім өз кезегінде мұнай мен мұнай химиясы өнеркәсібінің, көмірсутектер синтезі өндірісінің, транспорт саласының дамуына, жалпы айтқанда ел экономикасының өркендеуіне өз үлесін қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Солодова Н.Л., Халикова Д.А. Химическая технология переработки нефти и газа: Казань: Издательство КНИТУ, 2012. – 119с.
2. . Ахметов С.А. Технология переработки нефти, газа и твёрдых горючих ископаемых: Учебное пособие / С.А. Ахметов, Н.Х. Ишмияров, А.А. Кауфман. – СПб.: Недра, 2009. – 832 с.
3. Ахметов С.А., Технология глубокой переработки нефти и газа: Учеб. Пособие для ВУЗов. – Уфа: Изд. – «Гилем», 2002. – 672 с.
4. <http://proofoil.ru/Oilrefining/Oilrefining24.html> (дата обращения: 11.01.2020)
5. Ахметов С.А., Лекции по технологии глубокой переработки нефти в моторные топлива: учебное пособие. — СПб.: Недра, 2007. — 312 с.
6. Кравцов А.В., Ивашкина Е.Н., Юрьев Е.М., Теоретические основы каталитических процессов переработки нефти и газа: учебное пособие. – Томск: Изд-во ТПУ, 2009. – 146 с.

FTAMP 61.37.01

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ «АҚЫЛДЫ» ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ОРЫНБАСАР Р.О., КОСМБАЕВА Г.Т., ТАСҚАН Д.Р.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Мұнай газ өндіру қарқынын арттыру мақсатында IT технологияларын енгізу мұнай-газ саласын жаңа деңгейге көтеруге, өндірілетін компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге, тіпті қалпына келтіру қиын қорлармен жұмыс істеуге және қоршаған ортаға жағымсыз әсерді азайтуға мүмкіндік береді. Мұнай өнеркәсіптерінің интеллектуалды кен орны жүйесін енгізуі нәтижесінде басқарушылық шешімдердің 20-40%-ға тезірек қабылданады. Smart Field мақсаты мұнай мен газ өндіруді ұлғайту, көмірсутегі коллекторының

қызмет ету мерзімін ұзарту және өндіріс шығындарын оңтайландыруды қамтиды. SF жеке ұңғыманы, дәлірек айтқанда, сораптардың жұмыс режимдерін басқара алады, Мұнай-газды тазарту жүйелерін, соның ішінде сығымдау сорғылар станцияларын басқарады. «Зияткерлік кен орны» жобасы немесе «Цифрлық кен орны» - мұнай-газ саласын басқарудың автоматтандырылған жүйесі, ол жекелеген жүйелерді бірыңғай интеграцияланған ақпараттық жүйеге біріктіру арқылы максималды тиімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мұнай, газ, өндіру, кен орын, автоматтандыру, технология, жүйе

Аннотация. В целях повышения темпов добычи нефти и газа путем внедрения IT технологий позволит поднять нефтегазовую отрасль на новый уровень, обеспечить конкурентоспособность добываемых компаний, даже работать с трудными восстановительными запасами и снизить негативное воздействие на окружающую среду. В результате внедрения системы интеллектуальных месторождений нефтяной промышленности, на 20-40% управленческих решений принимается быстрее. Цель Smart Field заключается в увеличении добычи нефти и газа, продлении срока службы углеводородного коллектора и оптимизации производственных затрат. SF может управлять отдельной скважиной, а именно режимами работы насосов, управлять системами очистки нефти, в том числе насосными станциями. Проект "Интеллектуальное месторождение «или» Цифровое месторождение" - автоматизированная система управления нефтегазовой отраслью, которая позволяет достичь максимальной эффективности путем интеграции отдельных систем в единую интегрированную информационную систему.

Ключевые слова: нефть, газ, добыча, месторождение, автоматизация, технология, система

Abstract. In order to increase the rate of oil and gas production through the introduction of IT technologies, it will raise the oil and gas industry to a new level, ensure the competitiveness of the extracted companies, even work with difficult recovery reserves and reduce the negative impact on the environment. As a result of the introduction of the system of intellectual fields of the oil industry, 20-40% of management decisions are made faster. The goal of Smart Field is to increase oil and gas production, extend the life of the hydrocarbon reservoir, and optimize production costs. SF can manage a single well, namely pump operation modes, and manage oil treatment systems, including pumping stations. The "Smart field "or" Digital field " project is an automated management system for the oil and gas industry that allows you to achieve maximum efficiency by integrating individual systems into a single integrated information system.

Keywords: oil, gas, production, field, automation, technology, system

Қазіргі таңда мұнай компаниялары арасында IT технологияларын енгізу белең алууда. «Ақылды кен орын» тұжырымдамасы мұнай-газ саласын жаңа деңгейге көтеруге, өндірілетін компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге, тіпті қалпына келтіру қиын қорлармен жұмыс істеуге және қоршаған ортаға жағымсыз әсерді азайтуға мүмкіндік береді (сурет 1).

Smart Field («ақылды кен орын», SF) - көмірсутегі өндірісін арттыру мақсатында мұнай қабатын басқаруға мүмкіндік беретін бағдарламалық және аппараттық құралдардың жиынтығы. Жүйе кен орынды ұқыпты және тиімді пайдалану идеясына негізделген. Яғни, бұл жер қойнауын жыртқыш пайдалану емес, өндіріс көлемінің саналы түрде өсуін білдіреді.

SF-тің негізгі міндеттері- мұнай мен газ өндіруді ұлғайту, көмірсутегі коллекторының қызмет ету мерзімін ұзарту және өндіріс шығындарын оңтайландыру. Бұл салада интеллектуалды технологияларды қолдану дәстүрлі автоматтандыру жүйелерін қолданумен салыстырғанда алға қадам жасауға мүмкіндік береді. «Ақылды» жүйе компанияның жауапты қызметкерлеріне нақты уақыт режимінде барлық қажетті ақпаратты береді және параметрлердің өзгеруіне тез және дерлік жауап беруге, өзгертін жағдайларға икемді түрде бейімделуге және өндірістің максималды көлеміне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

SF жеке ұңғыманы, дәлірек айтқанда, сораптардың жұмыс режимдерін басқара алады (ШТС және БОТЭС,ББЭС немесе ұңғымалардың топтамасын (кустовые скважины)) – топтама телемеханика көмегімен. Мұнай-газды тазарту жүйелерін, соның ішінде сығымдау сорғылар станцияларын (ДНС дожимные насосные станций) және т.б. басқарады. SF су қабылдайтын станцияларды, суды өлшеу станцияларын және айдау ұңғымаларын қоса алғанда, коллектордың қысымын ұстап тұру жүйелерін басқарады; мұнай айдайтын станцияларды және резервуарлық парктерді басқарады.

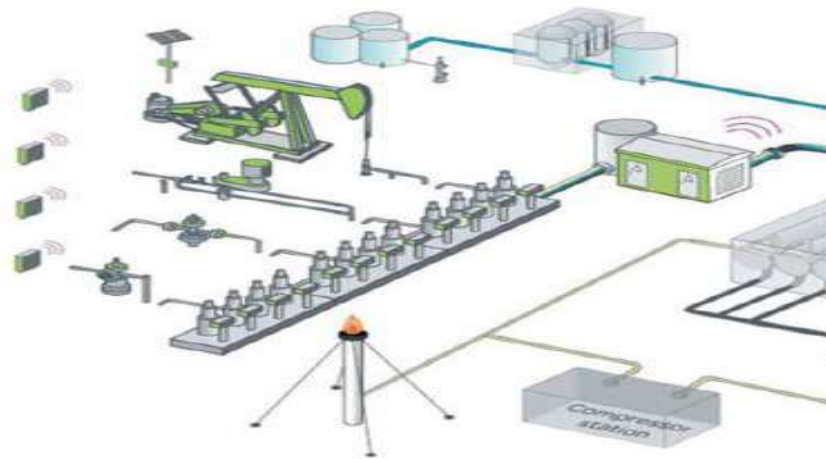
Сурет 1. Әлем бойынша мұнай өндіру статикасы

Жүйе әртүрлі зияткерлік және көп параметрлі сенсорларды қолдануды қарастырады. «Ақылды» технологиялар барлық далалық жабдықтарға қашықтықтан қол жеткізуді қамтамасыз етеді, оның жағдайын анықтауға және қажет болған жағдайда конфигурациялауға мүмкіндік береді (Сурет 2).

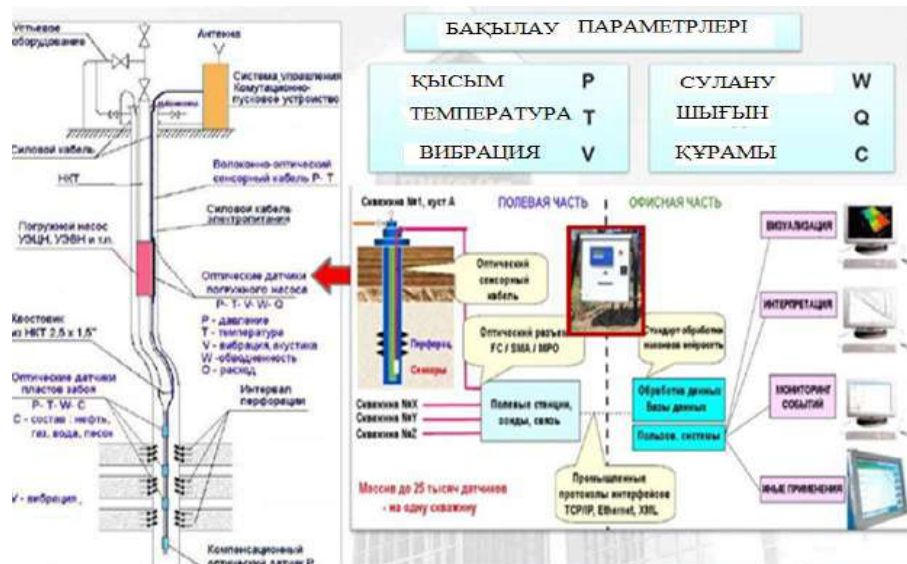
Қазіргі таңда мұнай компаниялары арасында өндіріске IT-технологияларын енгізу белең алууда. Осы орайда интеллектуалды кен орны тұжырымдамасын жүзеге асырып жатқан мұнай алпауыттарының тәжірибесін атап өтуге болады. Мәселен, Shell компаниясында Smart Fields (ақылды кен орны) атты бөлімше құрылса, British Petroleum-да Field of the Future (Болашақтың кен орны), Chevron компаниясында цифрландырумен iFields бөлімшесі

айналысады. Saudi Aramco, Petrobras, Kuwait Oil Company сынды ірі ұлттық компанияларда да осыған ұқсас құрылымдар бар (Сурет 3).

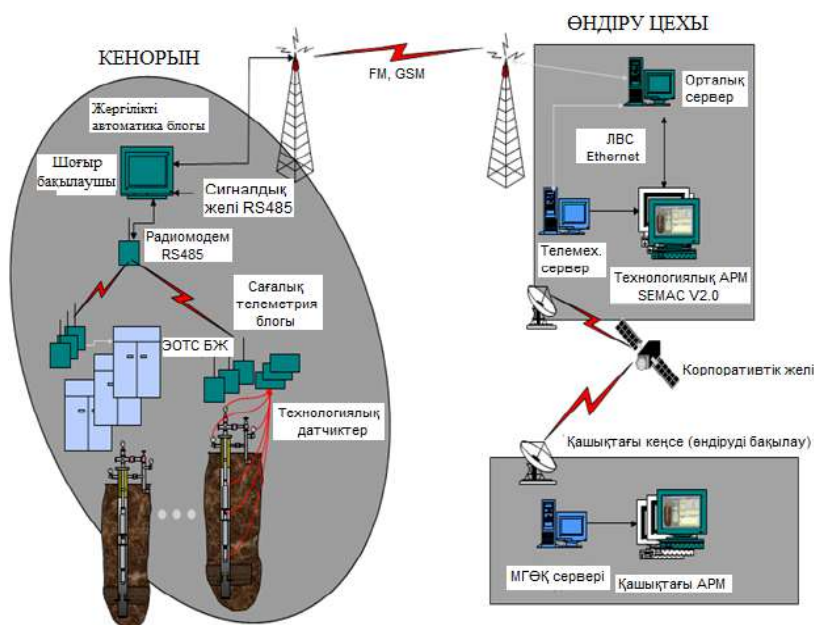
Мұнай өнеркәсіптерінің интеллектуалды кен орны жүйесін енгізуі нәтижесінде басқарушылық шешімдердің 20-40%-ға тезірек қабылданатыны, пайдалану шығыны 30-50%-ға қысқарып, табыс 10-35%-ға көбейетіні анықталды. Мұнай өндіру көлемі азайып, жаңа технологияларды қолдану қажеттілігі артып жатқан жағдайда ақылды кен орны жүйесінің арқасында өнімділік көлемі артып, мұнай өнеркәсібі үшін қомақты қолдау көрсетілмек. (Сурет 4).

Сурет 2. Digital Oil Field-дегі басқару жүйелерінің өзара байланысу схемасы
 (Сандық мұнай кен орны)

Сурет 3. Ұңғыманы басқарудың зияткерлік станциясының тұжырымдамалық моделі

Сурет 4. «Ақылды кен орнында» мұнай өндіру процесінің байланысы

Сурет 5. Зияткерлік кен орнының компоненттері және олардың функциялары

«Зияткерлік кен орны» жобасы немесе «Цифрлық кен орны» - мұнай-газ саласының маңызды бағыттарының бірі және «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының іс-шаралар тізіміне қосылған. Бұл мұнай-газ саласын басқарудың автоматтандырылған жүйесі, ол жекелеген жүйелерді бірыңғай интеграцияланған ақпараттық жүйеге біріктіру арқылы максималды тиімділікке қолжеткізуге мүмкіндік береді. «Ембі мұнай-газ» АҚ «Уаз» кенорны 2012

жылыашылған, 2016 жылы «Цифрлық кенорны» пилоттық жобасы іске қосылып, өзтиімділігін дәлелдегенін атап өтті. Жобаны енгізу электр қуатын тұтынуды 33 пайызға қысқартуға, ұңғымаларды жөндеудің үлесті шығындарын 25 пайызға азайтуға мүмкіндік берді. (Сурет 5).

Жалпы, әлемдік мұнай өнеркәсібі алдағы 5 жылда ақылды кен орны жүйесін құруға \$1 млрд қаржы құймақ. Қазақстанда бұл бағытта қандай шаралар қолға алынып отыр? Каспий бассейнінде мұнай және газ өндіру, мұнай және газ кен орындарын барлау және игерумен айналысатын Nostrum Oil & Gas PLC тәуелсіз мұнай-газ компаниясы SAP SE компаниясымен цифрлық трансформация туралы келісімшартқа қол қойды. Nostrum компаниясы SAP S/4HANA атты жаңа кезеңнің ERP жүйесіне негізделген SAP компаниясының ең озық шешімдері мен технологияларын қолданып, қолданыстағы IT ландшафтын толықтай жаңартады. ТМД-да алғаш рет мұнай-газ өнеркәсібіне бейімделген модельдік компаниялардың көзқарасы пайдаланылатын болады. «Қорапты» модельдік компаниясы - қолдануға дайын шешім, инновацияларды енгізуге және SAP өнімдерін енгізуді тездетуге мүмкіндік береді. Бұл сәтті цифрлық трансформация жобаларының тәжірибесі негізінде бизнестің қажеттіліктеріне негізделген таңдалған заманауи қосымшалардың жиынтығы. Мұндай тәжірибені қазірдің өзінде көптеген ірі мұнай компаниялары пайдаланады. Nostrum мұнай өнімдерін соңғы тұтынушыға тасымалдауды бақылау үшін үнемі өз инфрақұрылымын құруға ақшасын салады. Компания қазірдің өзінде SAP ERP ECC шешімі бойынша жұмыс істейді, бұл әкімшілік және пайдалану шығындарын жеңілдетуге және бұрғылау шығындарын және сонымен байланысты күрделі салымдарды азайтуға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Агабеков В.Е. Нефть и газ: технологии и продукты переработки [Электронный ресурс] / Агабеков В. Е. - Электрон. текстовые дан. - Минск : Белорусская наука, 2011.
2. Миловидов К.Н. Инновационные технологии в разведке и добыче нефти [Текст]: Уч. пособие Допущено УМО/ К.Н. Миловидов., В.И. Кокорев – М.: Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина. – 2008. –
3. Андреев А.Ф. Управление инновационными процессами на предприятиях нефтегазового комплекса [Текст]: Уч. пособие М.: Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина. – 2008.
4. Миронов Д.В. Управление инновационными процессами на предприятии [Электронный ресурс] / Миронов Д. В. - Электрон. Текстовые дан.- М.: Лаборатория книги, 2010. - 85 с.
5. Матвеева И.Ю. Инновационный менеджмент: от идеи от реализации М.: Литера. – 2011.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

МРНТИ: 13.07

**ЭТНОЭПИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТАТАРСКОГО НАРОДА
КАК ЯДРО ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ**

Р.М.ГАЙФУТДИНОВА

Казанский федеральный университет, Казань, Россия

Аннотация. В основе этноэпического наследия традиционной культуры татарского народа лежат эпические сказания, в том числе героический эпос народа, этноса. Представления субъекта об идеалах мудрости, героизма и красоты, о добре и зле, о месте человека в мире, а также религиозно-мифологические воззрения на отношения человека со сверхъестественными, высшими силами как своеобразный жизненный мир этноса составляют ядро традиционной культуры. Предпринятое нами культурологический анализ главных героев эпических сказаний позволяет утверждать, что эпический образ батыра выражает единый комплекс народно-исторических понятий и представлений об идеальном человеке – воине в лучшем проявлении всех его достоинств, который реализует и претворяет в жизнь вековые чаяния народа, то есть объективизированное представление о мире.

Ключевые слова: этноэпическое наследие, эпические сказания, фабула, батыр, традиция, духовное наследие, ценность, богатырский конь, богатырский меч, социокультурная модель.

Annotation. The ethno-epical legacy of the traditional culture of the Tatar people is based on epic legends, including the heroic epic of the people, ethnos. The subject's ideas about the ideals of wisdom, heroism and beauty, about good and evil, about the place of man in the world, as well as religious and mythological views on the relationship of man with supernatural, higher forces as a kind of life world of an ethnic group form the core of traditional culture. Our cultural analysis of the main characters of epic legends allows us to assert that the epic image of Batyr expresses a single set of national historical concepts and ideas about the ideal man – a warrior in the best manifestation of all his virtues, who realizes and implements the age-old aspirations of the people, that is, an objectified view of the world.

Keywords: ethnoepical heritage, epic legends, plot, batyr, tradition, spiritual heritage, value, heroic horse, heroic sword, socio-cultural model.

Аннотация. Татар халқының дәстүрлі мәдениетінің этно-эпикалық мұрасының негізінде эпикалық аңыздар, оның ішінде халықтың, этностың батырлық эпосы жатыр. Субъекті даналық, батырлық және сұлулық идеалдары туралы, жақсылық пен зле туралы, адамның әлемдегі орны туралы, сондай-ақ адамның табиғаттан тыс, жоғары күштермен қарым-қатынасына діни-мифологиялық көзқарастары этностың өзіндік өмірлік әлемі ретінде дәстүрлі мәдениеттің өзегін құрайды. Біз қабылдаған эпикалық ертегілердің басты кейіпкерлерін мәдениеттанулық талдау батырдың эпикалық бейнесі халықтың ғасырлар бойы арманын жүзеге асырып, жүзеге асырып, әлем туралы объективті түсінік беретін Халықтық-Тарихи ұғымдар мен идеалды адам туралы түсініктердің бірыңғай кешенін білдіреді деп айтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: этноэпиялық мұра, эпикалық аңыз, фабула, батыр, дәстүр, рухани мұра, құндылық, батыр ат, батыр қылышы, элеуметтік-мәдени үлгі.

Сегодня, когда утверждаются морально-нравственные и культурно-эстетические ценности каждого народа как самостоятельной нации, назрела необходимость возвратиться к традициям и обычаям, к культурной памяти и национальным корням, к богатому и своеобразному духовному наследию народа. Необъятна и уникальна традиционная культура татарского народа, где отражаются общечеловеческие ценности, нормы этики и морали, мудрость, философия, искусство и т.д. Важнейшую часть художественного наследия татар составляют произведения народного эпоса, отражающие историческое прошлое, идеалы в лице образцовых правителей и чаяния народных масс, которые не потеряли своего значения и в наши дни.

Эпические сказания – яркий образец народной поэзии, путеводитель художественной культуры к различным историческим периодам духовной жизни народа. Значение таких сказаний, как «Ак Кубек», «Идегей», «Чура батыр», «Кыссаи Сякам» определяется, прежде всего, их самобытным характером. В данных произведениях с особой силой проявилось неповторимое художественное обаяние своеобразных повествований о ходе истории, о предметах вековой мечты человека. Однако следует помнить, что героями целого ряда эпических памятников являются реально действующие лица, имена которых упоминаются в летописях и в исторической хронике. А основу произведений составляет отражение целостности исторического события, переплетенного с особенностями народного мировоззрения и мировосприятия.

Народ в тяжкие годы испытаний ищет для себя образец подражания, героя, который мог бы даже ценою собственной жизни бороться во имя благополучия своей родины. Этим было обусловлено создание народного идеала, в котором ярко отражены только положительные черты, такие как редкий склад ума, отзывчивость, храбрость, смелость и т.д. Устойчивые эпические элементы, формулы, фабулы, мифологемы собирают образ батыра в единое целое. Историко-этнографические явления, социальные отношения, раздробленность общества выдвигают свои временные рамки для формирования эпоса тюркоязычных народов. С развитием общества образ батыра модифицируется, но устойчивым остается отношение к коню. Боевое содружество - главного героя эпического сказания и его коня – является ключевой единицей не только фольклорных произведений тюркоязычных народов, но и народов всего мира. Индифферентность героя к физическим страданиям, безмерная беспощадность к своим подвластным определяет специфичность эпического сказания. Тенденции и атмосфера того времени диктуют свои правила: батыр прославляется через

походы, сражения, завоевания. Так как в период военной демократии до совершения каких-нибудь военных действий герой считался «неполноценной» личностью. Защита родины и родовая месть являются ключевыми понятиями в кодексе батыра. Военное кредо символизирует мужество, стойкость, посмертную славу героя. Для героического повествования также значима роль женщины – матери, жены, образы которых неразрывно связаны с матриархальными отношениями.

Эпический батыр - условно фольклорный персонаж. Для обозначения данного объекта наряду со словом «батыр» часто употребляются такие понятия, как «герой», «богатырь», «воин», «кахарман». В основном, главный герой эпических сказаний ведет себя типично. Устойчивые эпические элементы, клише встречаются и в памятниках древней письменности. Но со временем они изменяются, приобретая разные стилистические и структурные компоненты.

Если взглянуть на историю изучения татарского народного эпоса, то можно выявить, что эпические сказания остаются наименее изученными. Эпос для одних ученых служил сравнительным материалом, другие выявляли исторические корни, третьи фиксировали «живое прошлое» – художественное наследие татарского народа. Описание и изложение образа батыра пронизывает всю «эпическую ткань». Наблюдая рост и развитие героя, мы прослеживаем судьбу самого народа. «В этом центральном персонаже героического эпоса воплощены нравственные идеалы народа, его мечты о добре, счастье, правде, справедливости. В эпосе встречаются батыры разных времен – от архаических родоплеменных и до трансформированных в героев народных, национальных, региональных» [9,18]. Что изменилось в быту, социальной жизни, психологии и мировоззрении народа? Как образ батыра трансформировался со временем и с обстоятельствами повседневной жизни? В образе эпического батыра ярко прослеживаются особенности общественного бытования эпического наследия в разные исторические эпохи, и тем самым он интересен как объект исследования.

В обществе назрела проблема гуманистического отношения к историческим ценностям. В центр внимания ставится личность человека, его возможности, целеустремленность, желание реализовать себя в контексте развития мирового сообщества. Появляется ряд вопросов: в какой среде действует герой – батыр, какие черты для него характерны и как проявляются эти особенности воина – богатыря? Возникает необходимость раскрытия особенностей содержания и формы, сказочно-мифологических, конкретно-исторических основ эпических сказаний татарского народа. Оставаясь типовым персонажем, эпический герой выступает как исторической, так и индивидуальной личностью. Герой эпического сказания выражает историческую судьбу народа, также принимает участие в определении национального

характера, формировании патриотизма; в своих деяниях реализует опыт, идеалы и волю народа.

Эпические сказания татарского народа являются неотъемлемой частью мирового эпоса. Классические произведения эпоса татар пронизаны трагическим пафосом. В произведениях отражаются политические взгляды и убеждения, социально-исторические и духовно-нравственные ценности разных общественных периодов. Ведь главный герой эпических сказаний – это собирательный образ, носитель ментальности мифологического сознания, позитивной динамики, выжимка разносторонних положительных качеств народного идеала. Во всестороннем раскрытии образа батыра в героических сказаниях важную роль играет общечеловеческие и общетюркские эпические мотивы. Также в эпосе татарского народа представлена весьма широкая галерея образов батыра: архаические родоплеменные, классические, национально-религиозные герои. Образ центрального персонажа – батыра – модифицировался с развитием и требованиями общества. Следовательно, в эпическом повествовании существенную роль играют художественно-выразительные средства, которые характеризуют эстетическую значимость. Мифологические модели и представления, реализованные в эпосе, обобщают и определяют символическую картину и внешнего портрета эпоса. При этом основная миссия главных героев заключается в устранении зла и нечисти, которое нашло отражение в художественных произведениях от раннего Средневековья и до наших дней.

Перечисленные произведения можно рассматривать не только как памятник устного народного творчества, но и как отражение духовного мира, ментальности и быта татарского народа в разные этапы его исторического развития. Эпические сказания «Ак Кубек», «Идегей», «Чура батыр», «Кыссаи Сякам» обладают такими качествами, которые дают возможность охарактеризовать их как жанр произведений классического эпоса. Во-первых, это героический характер повествования, во-вторых, отражение конкретных исторических событий, переплетенных с этнографическими явлениями, в-третьих, борьба с чудовищем, а более поздних вариантах – борьба с чужеземными захватчиками.

Типичность образа главных героев эпических сказаний характеризуется тем, что батыр имеет четкую и последовательную традиционную характеристику. Ему свойственны общие черты всемирного эпоса (чудесное рождение, погодное перечисление, поиски суженой, нареkanie именем, магическая неуязвимость и т.д.). Но при этом каждая версия дастана насыщена национальным колоритом. Богатырские поступки формируют моральный и физический облик батыра. Утверждение и становление героя идет через поступки, речь,

через оценку «младших» героев. Детали эпоса и эпический «историзм» представляют рост и динамичность батыра.

Говоря об определенной схематичности образа батыра, следует указать о передвижении мотивов и тенденций изображения главного героя не только произведений тюркоязычных народов, но и мирового эпоса. Общие места в эпических сказаниях – мужественная красота, исполинский облик, выносливость, меткость при стрельбе – традиционно участвуют в создании внешнего и внутреннего портрета главного героя. Типичные черты позволяет рассмотреть образ батыра в разной плоскости в одинаковых тенденциях его развития, бытования. Клишированы и речи главных героев. Чудеса вершатся только народными героями, которые честны, правдивы, усердны в делах и отважны при опасностях. Главный герой – это носитель эпических традиций со своей положительной динамикой.

Раскрывая сущность характера эпического богатыря надо обратить внимание на то, что имена героев отражают представление мира, мировосприятие народа по историческим периодам его развития. В эпосах, созданных в добулгарский период, отражены языческие представления мира, хаоса. С принятием религии Ислам в «эпический материал» начинает проникать в той или в иной степени традиции Ислама. Для утверждения батыра огромную роль играет социальная среда, в которой находился. Сложность или посильность преодоления преград напрямую зависели исходя из функций героя: одержать верх или же «уступить» противнику и нападать в более «уязвимое» время. Это не значит, что герой отступает, наоборот, таким образом, он готовится к решающим поединкам и единоборствам. Одной из главных функций героя является кровная месть. В сказаниях «Ак Кубек» боевые схватки идут между племенами; в сказаниях «Идегей» – между ханом Токтамышем и его подчиненными; в дастанах «Чура батыр» еще глубже – между родными: в финальной сцене отец борется с сыном. А в эпосе «Кыссаи Сякам» – герой, сеющий добро и распространитель идей религии ислам. Ведь особенности проявления эпических деяний батыра подразумевает его многофункциональность. Личное участие главного героя в походах является его прямой и обязательной функцией. Выявлено многослойность образа эпического героя. Если в сказаниях «Ак Кубек» главный герой представляет собой богатырского исполина, то в сказаниях «Чура батыр» – он воинский идеал, защищающий свой народ, землю от реально-исторических захватчиков. Эволюцию развития образа батыра отражает также его воинское снаряжение: сумбалга описывается в сказаниях «Ак Кубек», а волшебный меч – в эпосе «Чура батыр». В сказаниях боевые принадлежности, в свою очередь, определяли вид сражения.

Галерея образов батыра в рассматриваемых дастанах индивидуальна. В сказании «Ак Кубек» батыр питается «огромной рыбой». Эта параллель действительно утверждает героя как воина, отличающегося необычайной силой. При рождении Ак Кубека проводят специальный ритуал (текст напоминает форму древнего заклинания) – посвящения батыра. Этот образ героя-малолетки, так как, родившись, он сразу начинает совершать богатырские деяния. А враги, напротив, стремятся уничтожить будущего богатыря еще ребенком. Таким образом, происходит чудесное возмужание главного героя.

Отличительная черта Чура батыра – неуязвимость. Если при рождении героя прикосновением (ногой) о землю появлялись искры, то с годами необычайной становится сила голоса батыра. Одним из характерных признаков героя, его мощи является гигантский лук, так как, кроме него этот лук никто не может натянуть. Также Чура метко стреляет: одним выстрелом поражает две цели. Дальность полета пущенной стрелы – излюбленное описание сказителей. Необходимость соблюдения определенных общепринятых правил говорит о достоинстве батыра. Нурадын при встрече с ханом Токтамышем предоставляет возможность нападать первым хану, как полагается по воинскому этикету. В эпосе словесным поединкам отведено большое место, что и подчеркивает архаичность и устный характер эпических произведений.

Однако надо указать то, что в сказаниях «Идегей» наблюдается две стороны: реально-историческая и мифо-эпическая. Соответственно батыра характеризует положительные и отрицательные черты характера. Поскольку герой должен вырисовываться в идеале, отрицательные черты минимизируются. Гиперболизация положительных черт подчеркивает роль и значимость батыра. Он – вождь. Он является опорой, защитником своего народа. В сказаниях «Идегей» акцентируется внимание на вид, внешность героя. Грозный вид Идегея вызывает дрожь, страх у хана. Хан Токтамыш догадывается о том, что его подчиненный необычный человек.

Как указывалось выше, герой в сказаниях утверждается своими богатырскими поступками. Иногда можно заметить и хитрости в действиях батыра («Ак Кубек»). Герой вступает в борьбу не только с противниками – захватчиками, калмыками, но и с чудовищами. Порой в роли чудовища выступает человек в облике дива (эпос «Идегей»), змеи (дастан «Чура батыр»). Герой, вступая в бой, вкладывает немало усилий, иногда коварство и хитрость.

Но батыру не удастся изменить историю. Ибо история развивается по своим законам, и он не может их перешагнуть. В сказании «Ак Кубек» борьба носит социальный характер. В эпосе «Идегей» описывается бой героя с ханом Токтамышем, где действия разворачиваются

на реальном пласте. В дастанах «Чура батыр» – против захватчиков. В эпосе «Кыссаи Сякам» - против гяуров. Примечательным является в сказаниях воспитание героя аталыком. Иногда эту роль берет на себя табунщик. Нередко последний помогает отыскать предназначенного богатырского коня.

Эпос «Идегей» пронизан историко-этнографическими моментами: пиры, состязания, обычаи и обряды. Важным моментом в эпосе является добывание богатырской сабли. Искусно вырисовывается изготовление сабли волшебным кузнецом. В «Эддах» такая сабля обладает чудным характером, так как по представлению мировосприятия народа чугуна и железо – стихия потустороннего мира. Только волшебный кузнец смог справиться стихией иного мира, что представлено в сказании «Ак Кубек».

В сказаниях татарского народа богатырский конь занимает особое место, так как батыр – воин или дружинник. Для кочевого народа он является средством передвижения, участником походов, а иногда даже помощником при бедствиях. Масть и порода коней в эпосах тюркоязычных народов – ключевой момент при описании богатырского коня. Постоянные эпитеты, эпические формулы, сравнения – элементы фольклора. В сказаниях «Чура батыр» бег коня используется как поэтическая метафора: бег предупреждает о грядущей опасности, о передвижении войска и, наконец, о численности противника. Художественным произведениям татарской литературы, в частности исторической прозе, характерна традиция словесного описания коня, мастей и породы знаменитых скакунов и роль «йылкы» в жизни простого народа, примером чего является исторический роман Н.Фаттаха «Свистящие стрелы».

Для фольклора средневековья характерно возникновение произведений воинского характера, так как везде и повсюду процветала патриархально – феодальная междоусобица. Идея борьбы за свободу родного края, земли, идея единства и объединение против общего врага становятся ключевыми темами данного периода. Произведения «Илиада» (Гомер), «Песнь о Роланде», «Шахнаме» (Фирдоуси), «Манас» (киргизский вариант), «Кобланды» (казахский вариант), «Гэсэр» (бурятская версия), «Гороглы» (узбекский вариант), «Алпамыш» и др. отражают исторические события тех времен. В сознании народа эпический герой настолько идеализирован, что он может перемещаться в вертикальном и горизонтальном направлениях (сказание «Йир Тюшлюк»).

Батыр – эпический герой. Образец, идеал, эталон справедливого правителя, государя. В нем народ видит своего защитника от жестокости, от тирании власти. Гибель героев – это признак классического сказания. Батыр погибает, но слава хранится о нем в течение столетий. И суть заключается в том, что позитивные качества батыра продолжают стойкую динамику в лице положительных литературных героев исторических произведений.

Таким образом, фольклорное произведение – это яркое отражение действительности, то есть действительность передается через призму сознания народа. Однако батыр не является исключением. Если в жизни препятствия не преодолимы, то и герою не удастся их преодолеть. Роль батыра сыграна в исторической сцене, и он должен уйти со сцены самого эпического произведения, так как его миссия завершена. Многогранность эпических сказаний отражает родство с другими героями эпических памятников тюркоязычных народов. Необычайная сила батыров раскрывает своеобразие эпоса как эталон художественной поэзии народного творчества. Воспевание доблести и мужества, призыв к объединению во имя общих интересов находят отклик и у современного читателя.

Произведения народного характера проникнуты разнообразными идеями и противоречивыми мыслями. Для того, чтобы создать масштабный образ, оказалось недостаточно обратиться лишь к конкретным историческим событиям. Ибо не все в них было понятно простому народу. И тогда народные массы обратились к своим богатейшим эпическим традициям, примером чего и являются сказания «Чура батыр», «Ак Кубек», «Идегей» и «Кыссаи Сякам». Образы – Ак Кубек, Идегей, Чура батыр, Сякам – носители символического смысла в историко-культурной жизни простого народа.

Список использованной литературы

1. Ахметзянов М.И. Татарские родословные. - Казан: Тат. кн. изд-во., 1995. - 127 с.
 2. Ахметова Ф. О дастанах в татарском фольклоре // Идель. - №11, 12. – 1999.
 3. Ахметова Ф. Татар дастаннарының бүгенге яшәеше // Татар халык ижатының хәзерге торышы. – Казан, 1988. – Б.25-47.
 4. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Спб.: Наука, 1974. – 723 с.
 5. Исхаков Д. / Чура батыр кем ул? // Идел 1997, №9 – Б. 17.
 6. Источниковедение истории Улуса дчучи. – Казань, 2001. – С.346-347.
 7. Самойлович А.Н. Вариант сказания о Едигее и Тохтамыше, записанный Н.Хакимовым // Тюркологический сборник, 1972. – С.188-213.
 8. Салмин А. Н. Чувашские сказки о богатырях // Советская тюркология. – 1985. - №1. – с. 38 – 43.
 9. Путилов Б.Н. Экскурсы в теорию и историю славянского эпоса. Спб., 1999.
 10. Урманчеев Ф. И. Эпические сказания татарского народа / Ф. И. Урманчеев. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1981. – 118 с.
- Урманчеев Ф. И. Народный эпос «Идегей». – Казань: Фан, 1999. – 200 с.

МРНТИ 17.00.00.

ОБРАЗ ПОЭТА В МИРОВОЙ И ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ

Г.Ф.КАЮМОВА

Казанский федеральный университет, Казань, Россия

Аннотация. В статье исследуются особенности воплощения образа поэта в мировой и татарской литературе. На материале лирических произведений таких поэтов как Ф.Шиллер, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.Некрасов, Г.Тукай, Р.Файзуллин и других автор статьи делает вывод о том, что именно этот образ, чаще всего выступающий как пророк, как чаятель интересов народа, нации олицетворяет свою эпоху. Часто поэт-пророк – образ, противопоставляемый толпе, обладатель истинных знаний, утверждающий любовь и справедливость как базовые ценности. Анализ лирики Г.Тукая способствует выявлению в творчестве поэта влияний западной и русской литературы и некоторые новаторские качества. Поэт-пророк Тукая – это и носитель истины, и борец, и гражданин. В дальнейшем именно Тукай, как обладатель всеми качествами поэта-пророка, становится центральным образом многих лирических произведений.

Ключевые слова: поэт, пророк, Ф.Шиллер, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.Некрасов, Г.Тукай, образ Тукая в поэзии.

Annotation. The article examines the features of the embodiment of the image of the poet in the world and Tatar literature. On lyric works of poets like F. Schiller, A. S. Pushkin, M. Y. Lermontov, N. Nekrasov, G. Tukai, R. Faizullin and other the author concludes that this way, often acting as a prophet, as Chatel interests of the people of a nation embodies its era. Often the poet-prophet is an image opposed to the crowd, the owner of true knowledge, asserting love and justice as basic values. Analysis of G. Tukai's lyrics helps to identify the poet's creative influences of Western and Russian literature and some innovative qualities. The poet-prophet Tukaya is both a bearer of truth, a fighter, and a citizen. In the future, Tukay, as the owner of all the qualities of a poet-prophet, becomes the Central image of many lyrical works.

Keywords: poet, prophet, F. Shiller, A. S. Pushkin, M. Yu. Lermontov, N. Nekrasov, G. Tukai, image of Tukai in poetry.

Аннотация. Мақалада әлемдік және татар әдебиетіндегі ақынның бейнесінің ерекшеліктері зерттеледі. Ф.Шиллер, а.с. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. Некрасов, г. Тукай, р. Файзуллин және т. б. ақындардың лирикалық шығармаларының материалдарында мақала авторы, көбінесе пайғамбар ретінде сөз сөйлей алатын, ұлт мүддесін ойлайтын, өз дәуірін бейнелейтін нақ осы сурет деген қорытынды жасайды. Жиі ақын-пайғамбар-шынайы білімнің иесі, махаббат пен әділеттілікті негізгі құндылықтар ретінде бекітеді. Г.Тоқай лирикасын талдау ақынның шығармашылығында батыс және орыс әдебиетінің әсерін және кейбір жаңашыл қасиеттерді анықтауға ықпал етеді. Тукайдың ақын-Пайғамбары-бұл ақиқатты тасушы, балуан және азамат. Ақын-пайғамбардың барлық қасиеттеріне ие болған Тукай көптеген лирикалық шығармаларға айналады.

Түйінді сөздер: ақын, пайғамбар, Ф. Шиллер, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. Некрасов, г.Тукай, поэзиядағы Тукая бейнесі.

Образ поэта представляется одним из самых значительных в поэзии разных народов. Именно этот образ помогает понять отношение народа и самого поэта к поэзии, способствует

формированию образа эпохи, в котором творил поэт, а также проследить отдельные межкультурные связи. Так, в балладе немецкого поэта Ф.Шиллера «Ивиковы журавли» поэт становится объектом зависти и злого мщения разбойников. Баллада основана на легенде, согласно которой чёрные журавли видят убийц поэта и указывают на них. Ещё более интересно стихотворение Ф.Шиллера «Раздел земли». Согласно сюжету стихотворения, Зевс решает наградить людей землёй: охотники забирают себе леса, земледельцы – золотую ниву, короли – торговые пути и т.д. И лишь поэт, вернувшийся на землю поздно вечером, остаётся ни с чем. С печалью подходит он к Зевсу и между ними происходит такой диалог:

«Коль ты ушел в бесплодных грез пределы,
То не тревожь меня своей мольбой!
Где был ты в час великого раздела?» –
«Я был, – сказал поэт, – с тобой!
Мой взор твоим пленился светлым ликом,
К твоим словам мой слух прикован был.
Прости ж того, кто в думах о великом
Юдоль земную позабыл!» [8].

В последних строках Зевс сокрушается, что на земле не осталось места для поэта и обещает ему открытыми врата неба в любое время. Таким образом, в стихотворении высказывается мысль о том, что поэт стоит выше, чем простые люди, что он приближен к богу.

Наиболее ярким, на наш взгляд предстает образ поэта-пророка в произведениях А.С. Пушкина, в котором поэт точно описывает своё назначение:

Как труп в пустыне я лежал,
И Бога глас ко мне воззвал:
“Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею Моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей” [7].

Особый образ поэта-пророка создается М.Ю. Лермонтовым. Перед читателем предстаёт изможденный, исхудалый образ старца, гонимого за праведные слова, за восхваление любви и справедливости во всем мире. Образ поэта-пророка здесь противопоставляется толпе:

С тех пор как вечный судия
Мне дал всеведенье пророка,

В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока.
Провозглашать я стал любви
И правды чистые ученья:
В меня все ближние мои
Бросали бешено камня [2].

Кроме того, есть отдельные поэты, чьи имена стали архетипами в литературе. Таковыми являются Гейне, Пушкин, Тукай. Примечательно, что каждый из них высоко оценивает роль поэта в обществе, воздвигая его до уровня пророка. Особенно важно обратить внимание на творчество Пушкина, хотя, по словам учёных, «о пророческих (пророческих) свойствах (функциях) поэзии было известно еще в Древней Греции. В частности, Аристотель отмечал: «...задача поэта — говорить не о том, что было, а о том, что могло бы быть, будучи возможно в силу вероятности или необходимости» [4: 3]. Поэтами пророками Е.Степанов называет А. Пушкина, С.Есенина, В.Хлебникова, М.Цветаеву, З.Гиппиус и др.

Видный русский поэт Н.Некрасов достижение истинного поэта видит не в обращении к высоким материям, но в поддержке простого народа:

А ты, поэт! избранник неба,
Глашатай истин вековых,
Не верь, что не имущий хлеба
Не стоит вещей струн твоих!
Будь гражданин! служба искусству,
Для блага ближнего живи,
Свой гений подчиняя чувству
Всеобнимающей Любви [3: 6].

В татарской литературе образ поэта-пророка восходит к творчеству Г.Тукая. Отметим, что относительно к его творчеству особенно значимыми звучат слова учёных о том, что «поэт-пророк не только «воплощает власть духовную», не только способен к конкретному прорицанию в личной и общественной жизни, он также имеет особое предназначение быть выразителем духовных чаяний народа, обладает нетривиальной способностью выразить своим творчеством время» [4: 11]. Такие стихотворения Г.Тукая, как «Дача», «Осенние ветры», «Трутням» олицетворяют в нем именно такого пророка. Поэт не может оставаться равнодушным, видя насколько велика разница между слоями населения, в обществе, где богатая старуха ставит золотые зубы, а юная девушка плачет, моля о куске хлеба.

Как отмечает Д.Загидуллина, в Казанском периоде творчества Тукая явственно появляется образ поэта-пророка, живущего ради своей нации, способного вести за собой народ [1: 7]. Обратим внимание на стихотворение «Поэт»:

*Пуškai состарюсь, но сидеть не стану, нет,
Молитвы жалки твердя на склоне лет,
На печку тёплую, бог даст, не влезу я –
Согреет пусть меня поэзия моя” [5:153].*

В этом стихотворении перед читателем предстает образ молодого душой, сильного духом, полного надежд, готового к свершению любых дел и подвигов во имя народа поэта.

Интересно, что поэт, так много сделавший для развития нации, национальной культуры очень скоро сам становится узнаваемым образом в татарской лирике. Изображаясь посредством эпитетов и метафор «лучистый, ангелоподобный, соловей в саду нации» и другие, татарские поэты поднимали его на один уровень с настоящими пророками. Если согласно религиозным легендам, пророки несли истину, слово Аллаха и указывали народу на ложь и бессилие каменных идолов, Тукай порицал другие «идолы» своей эпохи – ложь и гнёт царского правления. Современные поэты также часто обращаются к образу Тукая (Э.Шарифуллина, Р.Аймат, Ф.Гилязов и др.). Интересна трансформация образа Тукая-борца за процветание нации: если раньше поэт вырисовывался как ангел-спаситель, то в последние годы поэты используют образ Тукая кашляющего, болеющего, с горечью смотрящего на настоящее народа, нации. При этом даже больной поэт-пророк понимается как более сильная личность, нежели спящая нация. Некоторые поэты, например, Р.Файзуллин, продолжая традиции Тукая, создают образ поэта, который не стареет, который способен и в свои 90 лет дать пощёчину Лжи, который не имеет право тлеть, так как судьба поэта – это горение во благо нации [6: 309].

Конечно, нельзя говорить о том, что только образ Тукая символичен для татарской поэзии. Часто поэты обращаются к образам таких личностей как Х.Такташ, Х.Туфан, М.Джалиль.

Итак, проанализировав особенности воплощения образа поэта в классической мировой и татарской поэзии, мы пришли к выводу о том, что издавна поэт считался отличным от земных людей, способность обращаться к высоким материям, его талант приближал его к богам. В татарской литературе образ поэта-пророка ярче всего воплотился в поэзии Г.Тукая, при этом этот образ складывался под влиянием русской лирики, в частности поэзии А.Пушкина, М.Лермонтова. Однако поэт-пророк Тукая не только несёт правду, но и

является защитником обездоленных. Сам Тукай до сих пор является символом защитника нации, татарского народа.

Список использованной литературы

1. Заһидуллина Д. Шагыйрь ижатын өйрәнүгә яңача караш (Г.Тукай әсәрләрендә милләткә кагылышлы фәлсәфә) // Мәгариф.– 2006. –№ 6. – Б. 6-8.
2. Михаил Лермонтов. Стихи. – URL: http://www.orator.ru/stihi_lermontov_k.html; мөрәжәгать итү вакыты: 15.04.2020.
3. Некрасов Н. Полное собрание сочинений в 15 томах. Том 2: стихотворения 1855-1866. – Л.: Наука, 1981. – 447 с.
4. Степанов Е. Пророческие функции поэзии, или поэты-пророки. – М.: Вест-консалтинг, 2011. – 84 с.
5. Тукай Г. Стихотворения и поэмы / вступ. ст. Г.Халита. – Л.: Сов. писатель, 1988. – 432 с.
6. Фәйзуллин Р. Сайланма әсәрләр. Ике томда. 1 нче т.: шигырьләр, поэмалар, миниатюралар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 415 б.
7. Художественная литература. – URL: <https://azbyka.ru/fiction/prorok-pushkin-aleksandr/>; мөрәжәгать итү вакыты: 14.04.2020.
8. Шиллер. Стихотворение. – URL: <https://rupoem.ru/shiller/zevs-molvil-lyudyam.aspx>; мөрәжәгать итү вакыты: 14.04.2020.

ҒТАМР 17.01.07

М.О.ӘУЕЗОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ (1802-1874)

ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Р.Р.ЖҰМАҒАЛИЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихы зар заман ағымының көрнекті өкілі, Шығыс Қазақстан өңірінде өмір сүрген ақын Дулат Бабатайұлының артында қалған шығармашылық мұрасының ғұлама ғалым, заңғар жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов зерттеулері мен көркем туындысындағы ғылыми негізі, талдануы қарастырылады. Кеңестік идеологияның қатаң қағидаларына қарамастан орыстың отаршылдық саясатына қарсы сарында шығармашылық тудырған Дулат Бабатайұлының әдеби мұрасы Мұхтар Әуезовтің ғылымдық, жазушылық назарынан тыс қалмағаны ғылыми тұрғыдан дәлелденеді.

Кілт сөздер: әдебиет, ақындық өнер, әдеби дәстүр, отаршылдық саясат, ғылыми таным, көркемдік шешім.

Аннотация: В статье рассматриваются литературное наследие выдающийся представителя казахской литературы XIX века, поэта Дулат Бабатайұлы в исследованиях и художественных произведениях великого ученого и знаменитого писателя М.Ауэзова.

Ключевые слова: литература, поэтическое искусство, колониальная политика, научное познание, художественный вывод.

Annotation. The article examines the literary legacy of the outstanding representative of the Kazakh literature of the XIX century, the poet Dulat Babatayuly in the research and artistic works of the great scientist and famous writer M. Auezov.

Key words: literature, poetic art, colonial policy, scientific knowledge, artistic output.

Кіріспе. Қоғамдық идеологияның құрығына тез ілінетін әдебиеттанудың саласы - әдебиет тарихы десек, қазақ әдебиетінің тарихы XX ғасырдың 20 жылдары ғана ғылыми негізде жасала бастады. Тұтас бір ұлттың әдебиетін дәуірге жіктеп, кезеңге бөлу немесе оның тарихын жазу терең талғам мен биік зердені, сондай-ақ сол ұлтқа деген шексіз сүйіспеншілікті талап ететін міндеті зор үлкен жауапкершілік екені белгілі.

М.О.Әуезов қазақтың әдебиетін, оның ішкі даму заңдылықтарын, көркемдік негіздері мен тарихи тамырларын тап басып пікір айта алған ғұлама ғалым еді. Қазақ халқының сөз өнері қашан туып, қалай дамыды, қай сөз зергері қаншалықты деңгейде әдебиетке өзіндік үлес қосты деген мәселеде академиктің мүлт кеткен жері болмады, ғылыми интуициясы ақиқатты болжады.

Негізгі бөлім. Әдебиеттің бір орында тұрмайтын рухани құбылыс екенін ғалым өз еңбегінде былай атап өткен: «Қай халықтың болса да әдебиеті экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдениеттік жағдайларының өзгеруіне байланысты өзгеріп тұрады» [1, 247-б.]. Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихының қаншалықты деңгейде ғылыми негізі қаланып қалыптасты деген мәселеге жауабы ретінде 1959 жылғы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның қорытынды сөзінде былай дейді: «Қазақ әдебиеті тарихы деген ғылым біздің барлық мәдениетіміз тәрізді жас ғылым. Осында отырған көбіміздің жас кезімізде бұл ғылым басталар-басталмас қалыпта еді. Революциядан бұрынғы кез-кезеңдерін алсақ, онда қазақ әдебиеті мұраларын әдебиет тану ғылымы жолымен зерттеу жұмысы мүлде басталған жоқ-ты. Бұрынғы еңбектердің бәрі де деректер, ескерткіштер атаулыны жинауға арналатын. Ал, міне, бүгін «Қазақ әдебиет тарихы» деген келелі, ұзақ сөрелі әдебиет тану ғылымы туғанын көреміз. Әуелі орта мектепке арнаулы сабақ болып кірген қазақ әдебиеті жөніндегі ілім-білім енді жоғары дәрежелі мектепте әр сала болып, бірнеше жылдар бойына созылған ғылымдық курстар ретінде оқытылатын, зерттелетін болды» [2, 363-б.]. Ғұлама ғалымның бұл сөзі қазақ

әдебиеті тарихы атты ғылым негізінен өз алдына қойған міндетін нақты атқарып келе жатқандығын дәлелдейді.

Зерттеу әдістері. Қазақ әдебиетінің тарихын ғылыми тұрғыдан сөз еткенде М.Әуезов XIX ғасыр әдебиетіне өз еңбектерінде кеңінен тоқталады. 1927 жылы шыққан тұңғыш оқулық «Әдебиет тарихында» да, 1933 жылы шыққан «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде» де аталған дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын жан-жақты талдайды. Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлының әдеби мұрасын ұлы Абайдың алдындағы қазақ поэзиясының көркемдік белес екеніне ерекше тоқталады. Осы аталған ғылыми еңбектерден XIX ғасыр әдебиетінің ең көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлының мұрасы жайлы жазылған ғылыми сөзді ұшырата алмадық. Ал XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы айтылған тұста халқына «Өксігінді ойласам, ұйқы беріп қайғы алам» деп үн қатқан Дулат ақынның әдеби шығармашылығы Абайдың өлең өнерінде үлгі алған мектебі еді. Бұл туралы академик Р.Сыздықова «Абай» энциклопедиясының Дулат Бабабайұлы деген тарауында өз ойын былайша тұжырымдайды: «Дулат – Абайға дейінгі қазақ ақындарының ішінде жазба поэзияға біртабан жақын келген, Европа мен орыс мәдениетінде классикалық поэзия деп аталатын өлең сөздің біраз белгілерінің қазақтағы бастауын танытқан ақын. ...Қазақтың жазба поэзиясының алғашқы нышандары Дулат өлеңдерінен көрінеді. Іргетасты қалаған Абай болса, соны қалау кезеңі туғандығын, қалайша қалаудың алғашқы үлгілерін көрсеткен Дулат деп айтуға әбден болады. ...Дулат – Абайдың алдында өткен қазақ сөз зергерлерінің ішіндегі ең мықтысы. Дулатты ауызша тарап келген ақын-жыраулар тілі мен Абай бастаған жазба әдеби тілді жалғастырған көпір деп тану қажет» [3, 215-б.]. Ендеше М.О.Әуезов неге өз еңбектерінде Дулат ақын мұрасы туралы бірде-бір сөз айтпаған деген сауалға біз былай жауап беруге тырыстық. Ғұлама ғалым М.Әуезовтің қазақ руханиятындағы тағы бір қыры оның заңғар жазушылығы. Ғылым мен жазушылық ұлы тұлғаның қос қанатындай. Екеуі бірінен-бірі ажыратуға келмейтін ерекше құбылыстар. Ендеше, ғылымда заман талабына сәйкес айта алмаған кейбір қазақ сөз зергерлерінің әдеби еңбегін ғалым өзінің көркем мұрасында өлместей етіп жасап кетті. Қызыл империяның қылышынан қан тамған кезеңінде Дулат ақынның Абайға үлгі болған тұстарын біле тұра идеологияның күштілігінен айта алмады. Бірақ әлемге әйгілі туындысы «Абай жолы» роман-эпопеясында сол үнсіздіктің орнын көркемдік суреттерді ең қанық бояулармен сомдау арқылы екі еселеп толтырды.

Нәтижелер. Мына дүниедегі ұлылықтың қай-қайсысы да ұстаздан тәлім алады. Біреудің алдына отырып сабақ тыңдау деген мәселені айтып отырған жоқпыз. Өзіне дейінгі жасалған құбылыстан қажеттісін бойына сіңіре алу туралы сөз етудеміз. Ұлы Абайдың М.О.Әуезов көрсеткен үш қайнар бұлағы бар екені белгілі. Ел әдебиеті, шығыс әдебиеті,

батыс әдебиеті. Атап өткен ел әдебиеті ұлы ақынға ерекше әсер етті, сондай-ақ ел ақындарының өнегелі сөздеріне де құлақ түрді. Сонда Дулат Бабатайұлының ел мұңын толғайтын жырларынан қуат алды. Бұны біз роман-эпопеяның «Қайтқанда» тарауының соңғы эпизодтарынан көреміз. Қодар мен Қамқаның жан түршігерлік өлімінен өзіне келе алмаған бала Абай сырқаттанып қалады. Сондай күндердің бірінде Ұлжан мен Зере отырған үйге екі қонақ келеді. Біреуі егде тартқан – Барлас, екіншісі – жастау келген Байкөкше. Қонақтар әңгіме айтып, батырлар жырын жатқа соғып, күй шертіп ауыл адамдарының рухани сұранысын қанағаттандырады. Эпопеядан үзінді келтірсек: «Барлас біреуді мақтап, біреуден сұрап жырлайтын ақын емес. Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тыңдаған жырларының көбі: Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады. Мұндай кезде Барлас Абайға күндізгі Барластан тіпті басқа боп көрінеді. Қызықты, қыздырманы ғана айтатын күлкіші, сауықшыл Барлас емес. Кешкі кездерде, ол бір үлкен өсиетші кейде шерлі карт сияқтанады. Сондай-сондай кездерде өзінің де ішін ашып:

Құлағың сал жырыма,

Ойлана қара сырыма.

Шат-шадыман емеспін,

Құр құландай жортқанмен,

Құбылтып күй тартқанмен,

Қайғыдан, Барлас, құры ма?!- деп, өз жайын термелеп кетеді» [4, 43-б.]. Келтірілген үзіндіден Барлас ақынның заманға көңілі толмайтынын, заман билеген адамның пасық қылықтарына іші жылымайтынын аңғарамыз. Барлас – Дулат Бабатайұлының роман-эпопеядағы прототипі. М.О.Әуезов «Абай» романының қолжазбасында Барласты Дулат деп тура атаған. Бірақ кейін басылымға бергенде ақынға Барлас есімін тағайындаған. Бұл туралы деректі біз «Абай жолы» роман-эпопеясының 1989 жылғы басылымын әзірлеген Т.Әкімовтің ғылыми түсініктерінен білеміз: «Әр кез, әр уақытта адам аттарына да өзгерістер енгізеді. Қолжазбадағы Қашқынбай, Шәкәрімдер басылымдардың барлығында да Қамысбай, Шұбар болып жазылды. Дулат – Барлас, Сабырбай – Қадырбай, Жанак – Садақ, Түбек – Шүмек, Әйгерім - Әйгерім, Кәрімбала – Керімбала болып кейінірек өзгертілді» дейді [4, 593-б.]. Сондай-ақ Барлас кетерінде бала Абайға қатты риза болып қолындағы домбырасын сыйлап тұрып:

«Шырағым, ер жетерсің,

Ер жетсең сірә не етерсің,

Алысқа шырқап кетерсің,

Шындасаң шыңға жетерсің», - дейді [4, 44-б.].

Бұл көріністе қазақ ұғымы үшін үлкен мән жатыр. Барлас-Дулат ақын поэзияның киелі символы – домбыраны Абайға ұстатқаны өзінен кейінгі өлең жүгін сен көтересің деген мағынаға келіп саяды. Ұлы Абайдың өлеңдегі ұстазы, сөз жоқ, Дулат ақын деп біз еш талассыз айта аламыз.

Талқылау. Бірақ Абайдың өзіне дейінгі қазақ поэзиясын сынаған мына шумағы біздің бұл ойымызға тойтарыс береді:

«Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Сөзінің бірі – жамау, бірі – құрау.
Өттең дүние, сөз таныр кісі болса
Кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау» [5, 16-б.].

Неге? Өйткені: Дулат ақынның алғашқы өлеңдер жинағы 1880 жылы Қазан қаласынан «Өсиетанама» деген атпен жарыққа шықты. Ақынның өлеңдерін баспаға әзірлеген – қиссашыл діндар ақын Мәулеки Сейітұлы Юманчиков. Бұл жинақтың авторы Дулат Бабатайұлы болғанмен, оның ішіндегі өлеңдердің барлығы ақын шығармашылығынан алынбағанын ғалымдар дәлелді. Жалпы Дулат өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеген ғалым – Құлмат Өмірәлиев. «Өсиетнаманы» қатты сынаған зерттеуші ақынның өлеңдерін қайтадан жинақтап, жүйелеп 1991 жылы «Замана сазы» деген атпен жарыққа шығарды. Бұл дулаттануда жасалған үлкен еңбек екеніне еш дау жоқ. Сондай-ақ Қ.Өмірәлиев 1993 жылы «Қазақстан» баспасынан «Абай афоризмі» атты еңбекті өмірге әкелді. Сол еңбекке белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Мырзахметовтің «Екі күймек бір жанға әділет пе?» атты ғылыми толғамы жарияланған. Бұл мақалада ғалым Қ.Өмірәлиевтің Дулат ақын мұрасын жариялаудағы ғылыми танымының тереңдігін айта келіп жоғарыда келтірілген Абайдың сыни өлеңінің туу тарихына өз ғылыми болжамын айтады. Зерттеушінің ойынша Абайдың қолына Дулаттың сол 1880 жылы Қазан қаласынан басылып шыққан нұсқасы тиген сияқты. Ал ол басылымда Дулат жырларымен қатар өзге ақындардың діни сарындағы өлеңдері еніп кеткенге ұқсайды деген пікірін келтіреді: «Дулат өлеңіне де өткір сыншыл пікір білдіргенде сүйенген дәлелі Мәулеки қолынан шыққан «Өсиетнамадағы» Дулат атынан күреп-жамап берілген өлең табиғатын айтып отыр емес пе екен деген ой маза бермейді» дейді [6,118-б.]. Бұл ғылыми пікірді біз де қостаймыз, өйткені поэзияның киелі домбырасын ақ батасымен сыйға тартқан Дулат ақынды Абайдың бұлайша сынауына қандай да бір себептің болғандығы белгілі.

Тұжырым. Қазақ әдебиетінің көркемдік көкжиегін, тарихи негізін өте жақсы білген М.О.Әуезов өз роман-эпопеясында тектен-текке Барлас-Дулат ақынды ұлы Абайға ұстаз етпейді. Оның астарында терең әдеби-тарихи таным, жазушылық-ғалымдық түйсік жатыр. Ғылыми негізде айта алмаған өз ой-тұжырымдарын көркем шығармада биік пафоспен

көрсете алған. Эпопеяның өн-бойында болашақ ұлы ақынның қалыптасуына көптеген қазақ ақындары өз ықпалдарын тигізеді, бірақ солардың ішінде жалғыз Барлас қана бала Абайға келер күннің өсиетін айтып кетеді. Сондықтан да әдебиет тарихындағы Дулат Бабатайұлының орны Абайдың алдындағы қазақ поэзиясының қол жетпес биік асуы, асқар белі деуге толық негіз бар деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М.О. 50 томдық шығармалар жинағы. 7-том. Алматы, 2002ж. – 504 б.
2. Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961ж. – 374 б.
3. Абай. Энциклопедия. Алматы, 1995ж. – 719 б.
4. Әуезов М.О. Абай жолы. Алматы, 1989ж. – 596 б.
5. Абай. Қалың елім, қазағым. Алматы, 2002ж. – 149 б.
6. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. Алматы, 1993ж. – 128 б.

SRSTI 14.85.09

SKYPE AS AN EFFECTIVE FORM OF DISTANCE LEARNING

V.S.ZUBKOV, G.K.SHAKUOVA

M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

Аңдатпа. Бұл мақала әлеуметтік желілер арқылы шет тілін қашықтықтан оқытуға арналған. Skype шетел тілін үйренуге ынталандыруды арттырудың тиімді құралы ретінде әрекет етеді. Қашықтықтан оқыту ұғымының қысқаша тарихы берілген, мақалада Skype арқылы оқытудың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі міндеттері ағылшын тілін үйренушілердің сөйлеу дағдыларын ынталандыруда Skype пайдалану тиімділігін анықтау, сондай-ақ ағылшын тілін оқытудың дәстүрлі әдістерімен Skype EFL базасында білім алушыларды салыстыру болды. Бұл зерттеудің нәтижелері Skype-ны пайдалану оқушылардың EFL сөйлеу дағдыларын дамытатынын көрсетті және оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамыту үшін skype пайдалану арқылы өз сөйлеу дағдыларын жақсартуға ынталандырады.

Тірек сөздер: қашықтықтан оқыту, Skype, ағылшын тілін үйрену

Аннотация. Данная статья посвящена дистанционному обучению иностранному языку при помощи социальных сетей. Skype выступает при этом как эффективный инструмент повышения мотивации к изучению иностранного языка. Приводится краткая история понятия дистанционного обучения, в статье рассматриваются основные преимущества и недостатки эффективности обучения с помощью Skype. Основными задачами данного исследования были определение эффективности использования Skype в мотивации речевых навыков обучающихся английскому языку, а также сравнение обучающихся на базе Skype EFL с традиционными методами преподавания английского. Результаты этого исследования показали, что использование Skype

развивает речевые навыки учащихся EFL и мотивирует учащихся улучшать свои речевые навыки с помощью использования skype для развития речевых навыков.

Ключевые слова: дистанционное обучение, Skype, изучение английского языка

Annotation. The article is devoted to distance learning of a foreign language using social networks. Skype acts as an effective tool for increasing motivation to learn a foreign language. A brief history of the concept of distance learning is given. The article discusses the main advantages and disadvantages of effective learning using Skype. The main objectives of this study were to determine the effectiveness of using Skype in motivating speech skills of English language learners, as well as to compare students using Skype EFL with traditional methods of teaching English. The results of this study showed that using Skype develops EFL students' speech skills and motivates students to improve their speech skills by using skype to develop speech skills.

Keywords: distance learning, Skype, learning English

Nowadays, the social network has become an integral part of our lives. With the help of social networks people can communicate, correspond, and get knowledge remotely. Distance learning is primarily the interaction of students and teachers at a distance (remotely), while such distance learning reflects almost all the components inherent in the educational process (methods, goals, organizational forms, content, and often means of learning) and implemented by specific means of telecommunication technologies providing interactivity of the learning process. Educational institutions can use computer programs specially selected for students at the process of distance learning: conference calls, e-mail, and online messengers. Methods of distance learning are widely used in secondary and higher education institutions. It is much more convenient for adults to use remote methods of learning than to attend classes in the daytime or in the evening for various reasons: perhaps, due to the lack of educational centers near the place of residence, working hours, etc. Some people do not have alternatives except distance learning. That is why distance learning becomes popular in the world. The form of distance education in the Republic of Kazakhstan is also actively used at universities and other educational institutions as well. Distance learning contains standard programs and full-fledged courses of higher education allowing student to stay in touch with teachers and fellow students in the same way as during a full-time education. Convenient and flexible forms of training that provide a process of distance learning is one of the main advantages. The following aspects mentioned below demonstrate such advantages:

- saving time (no need to spend time on trips to the place of study);
- reduced training costs (no rental costs required);
- ability to teach a subject to a large number of students at the same time;
- improving a quality of training by using modern methods and technologies;
- instant access to large electronic libraries and databases;

Of cause, regardless to all the benefits of distance learning we should also point out some disadvantages that take place. They can be characterized as some conditions interfering the positive effect of distance learning and possibility of its realisation:

- The Lack of face-to-face communication between students and a teacher. This condition can make difficulties for getting a feedback from the audience studying online.
- The need for constant access to digital information sources. Good technical equipment is required, but such prerequisites demand a good access to the Internet and personal computer. This circumstance limits accessibility for distance learning.
- A lack of practical training amongst the students, as a rule.
- A lack of constant control over the students, which is a powerful incentive for a person.
- Training programs and courses may not be well developed due to the fact that the number of qualified specialists creating such training manuals is not sufficient today.

There are various forms of distance learning today, such as chat classes, web classes, and computer applications Skype, WhatsApp, etc. Skype program allows learning the language at any age. Classes are selected individually for each student by a tutor. Skype helps to conduct classes individually and in a group. English teacher can check the completed tasks by the student on the spot via Skype and issue new ones. The use of webcam is very convenient for studying process and assists to practice English with a native speaker or a tutor. A student can work on pronunciation or spelling of English words on the spot. The student can freely choose the time of classes and textbooks are not required to buy - all the materials in electronic form. So, the students do not need to visit libraries and search for materials independently. At the process of distance learning the tutor can only pay attention to one student, focusing on the problems that arise at the process of studying English. A student can be anywhere – in the office, at home or in the fresh air and learn English by using Skype. Time is also saved because the need to reach a language center is not relevant any more. Thus, learning English via Skype is considered as an achievement in the educational system of the most countries and involves many people effectively increasing their level of foreign language proficiency.

Tasks generated on the basis of social networks must meet the basic requirements. Such a characteristic as flexibility expands the possibilities not only to choose what, when and where to teach, but also to be ready for the constantly changing requirements of modern society. The use of social networks in teaching a foreign language allows students to determine the prospects for self-development and self-learning. Also, with the help of social networks students do not need to go to the country of the language they study. They just connect to the Internet and communicate with native English speakers. Internet-based sources help people to reduce distances, time and make the

world more like a screen. The role of the Internet becomes very important, especially in the following spheres of our life: scientific, cultural and economic. Education is necessary to meet the needs of the growing scientific acceleration. The main goal of education is not only to help students in the cognitive sphere, but also to give them opportunities to improve their skills and competencies in accordance with the needs and requirements of the modern technological era. Technology is used mainly in all areas of life and plays a big role, particularly in the learning process. So, the previous research and practical experiences has shown that students conducting their learning online are better than those students who try to learn a second language using traditional second language learning methods. As we can observe in our daily lives, those young University-level students who use such sources as Skype, Facebook, Twitter and WhatsApp are more competent than those, who do not use any online sources in the process of studying a foreign language. The students applying technology and social media in studying English have an increased advantage in developing all four basic language skills: listening, speaking, reading, and writing. In addition, they have a sufficient vocabulary and a correct understanding of English grammar due to the practicing English with the help of online source – Skype, for example. Speaking is an active language skill used by a person for directly and for the communicative purpose - interaction with others members of the society in the process of communication. It is also discussed in various scientific studies, that the ability to speak is basically the heart of language skills, because a speech is a skill that is not only limited to one specific area, but also necessary in all the areas of life.

Complexity of the language.

Online diaries are the most important component in the process of learning a second language. They assist for more personal and subtle use of the language in a secure environment. It will not be a mistake to say that the role of Skype is leading among the other source of improving conversational language skills. Skype can represent an online social media source actively used by students in order to master language skills via audio and video communication with their friends, colleagues, classmates and teachers. Exercises created for the work during an online course can represent various forms of activities, for example to create an audio email for reading aloud selected passages and perform grammar exercises, or make a video content explaining the reading rules. And finally, in order to support a thesis about a positive role of online courses in developing speaking skills, we would like to refer to some statistics. According to the report of M. Melanson [3] 124 million Skype users made 95 billion calls. Video calls make approximately 40% from the whole interaction varieties in Skype. Language is the source or medium for communication and this communication means the exchange of ideas between people. These are two types of communication process - verbal and nonverbal. Communication is considered successful when it brings the desired results. A person can get the desired result only via communication process and

only when he or she has a polite manner of speaking, being well-versed in speech skills during the conversation or communication process. In a context speaking means making a speech or expressing ideas and thoughts verbally, either face to face or it can be used by any other source such as phone, Skype, WhatsApp, Facebook, etc.

Skype is used for various purposes. It represents an online social media tool for audio and video calling. This application is one of the most important communication tools demanded both for audio and video calls over the Internet. The most important advantage for the Skype user is free calls, at the same time offering a landline service for both local and international calls as a paid service. By the first use of Skype a person should create an account for making calls. Once the account is created it can be saved as a contact and used later for the conversation without searching the data again and again. As for the educational process, teachers address to Skype in their classes for several years already [4,5]. Foreign language teachers are mostly interested in cross-cultural exchange with the students using Skype, because it is the online tool allowing EFL students to exchange their opinions and ideas with others for free. Besides, Skype can be considered as an interschool database, as one of the Australian teacher did. [6] It is noted that debates and speech competitions on various topics are on the rise.

Scientific and pedagogical researches made in the fields of creation and application information resources demonstrate the use of new information and telecommunications technologies in the educational process allowing:

- media for education;
- submit training materials on foreign language not only for printing, but also in graphic, audio, and animated forms what gives many students a real opportunity to learn the subject at a higher level;
- automate the system of monitoring, evaluating and correcting students' knowledge;
- automate the process of accommodation, consolidation and application of educational material, taking into account the interactivity of many electronic resources;
- Individual trajectory of training;
- Significant increase of interest in the study of foreign language. This is also determines the quality of training;
- Access to the huge amount of information;
- to form an information culture, in particular including the tasks to find and use various types of information that is one of the most important skills in the modern world;
- organize an independent training program;
- provide distance learning opportunities to those who need it.

The use of e-mail in the educational process is becoming more popular. The advantages of e-mail exchange is known for students, because it creates a natural environment for using a foreign language in a real life situation;

– it is possible to apply the acquired language knowledge in a real situation when using e-mail, various types of oral and written work, followed by a discussion of the work done in the classroom;

– the use of e-mail in the educational process especially contributes to the development of written speech, as a result of which speech gradually becomes more meaningful; correspondence in English is possible when working with any audience and at any level of language proficiency on the site. In addition to purposefully using the language you are learning, establishing friendly contacts and thus learning about culture, e-mail has a huge advantage over paper correspondence, it is faster and more convenient.

Concluding the observation advantages in the use of Skype application it is important to distinguish some of them: speeding up a learning process, improving a quality of learning the material, increasing the interest of students to the learning process of foreign language, avoiding subjectivity of assessment, forming various language skills - reading, writing, listening; improving the ability to support conversation and discussion based on socially significant topics introduced in the training program and, finally, allowing to expand the vocabulary of the language studied.

References

1. Соламатина А. Г. «Социальные сети как инструмент повышения мотивации к изучению иностранных языков студентов вузов» - Россия: дата публикации 01.05.2018г.
2. Irfan Ullah, Muhammad Ayaz, Saqib Khan. Using Skype to develop English learners speaking motivation. -, 2016
3. Melanson, M. (2010). Skype Files for Initial Public Offering. Retrieved August 9, 2010, from http://www.readwriteweb.com/archives/skype_files_for_initial_public_offering_1.php?utm_source=AnaLuciaNovak&utm_medium=twitter&utm_campaign=Feed%3A+readwriteweb+%28ReadWrite+Web%29
4. Stephenson, N. (2009). The Many Roles of Skype in the Classroom. From <http://www.isteconnects.org/2009/02/15/themanyrolesofskypeintheclassroom/>
5. Waters, S. (2008a, August 6). Quick Start Tips For New Skype Users. <http://theedublogger.com/2008/12/16/quickstarttipsfornewskypeusers/>
6. Smethurst, L. (2009, August 6). Student Interschool Debating with Skype. <http://loisath.edublogs.org/2009/08/29/studentinterschooldebatingwithskype/>

7. Л.А.Артамонова, М.В. Архипова, Е.В. Ганюшкина, Л.К. Делягина, М.В. Золотова, Т.В. Мартынова «Инновации в обучении английскому языку студентов неязыковых вузов.» Нижегородский университет им Н.И. Лобачевского: дата публикации 30.01. 2012г.

FTAMP 16.21.39

СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Ж. АБИТОВА, Ж. СҮЛЕЙМЕНОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада сөзжасам саласының грамматикадан бөлініп, дербес сала болып қалыптасуы мен даму кезеңдері талданады. Жалпы тіл білімінде сөзжасамға байланысты жарық көрген көптеген зерттеу еңбектерінің сөзжасам мәселелерін тіл білімінің жеке саласы ретінде қарастыруға әсері туралы ой қозғалады. Онда сөзжасамның зерттеу объектісі, оған не нәрселердің жататын-жатпайтындығы, оның тілдік құбылыстар жүйесіндегі алатын орны, тілдің өзге қабаттарымен байланысы, қоғамдық-әлеуметтік мәні сияқты күрделі мәселелердің басы ашылып анықталды. Сөзжасам проблемалары қазақ тілінің алғашқы грамматикаларында, оқулықтарында қандай дәрежеде көрініс тапқандығы сараланады. Бұл мақалада лингвист ғалымдардың зерттеу жұмысын саралай келе, қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесінің зерттелу тарихын диахронды принципке сүйене үш кезеңге бөліп қарастырған дұрыс деген тұжырым жасалынды.

Түйін сөздер: тіл білімі, сөзжасам жүйесі, сөзжасамның зерттелуі, диахронды зерттеу.

Аннотация. В статье анализируются этапы становления и развития области словообразования, отделенной от грамматики, как самостоятельного поля. В общей лингвистике обсуждается влияние многих исследовательских работ по словообразованию на рассмотрение проблем словообразования как отдельной ветви лингвистики. Выявляются такие сложные вопросы, как объект изучения словообразования, что ему принадлежит, его место в системе языковых явлений, его связь с другими слоями языка, его социальная значимость. Проблемы словообразования отражены в первых грамматиках и учебниках казахского языка. В данной статье, проанализировав исследовательскую работу лингвистов, был сделан вывод о том, что историю изучения словообразовательной системы на казахском языке следует разделить на три этапа на основе диахронического принципа.

Ключевые слова: лингвистика, словообразовательная система, словообразовательные исследования, диахронические исследования.

Annotation. The article analyzes the stages of formation and development of the field of word formation, separated from grammar, as an independent field. General linguistics discusses the impact of many research works on word formation on the consideration of word formation problems as a separate branch of linguistics. Such difficult questions are revealed as the object of studying word formation that belongs to him, his place in the system of linguistic phenomena, his connection with other layers of the language, his social significance. The problems of word formation are reflected in the first grammars and textbooks of the Kazakh language. In this article, having analyzed the research work of linguists, it was concluded that the history of studying the word-formation system in the Kazakh language should be divided into three stages based on the diachronic principle.

Key words: linguistics, word-formation system, word-formation research, diachronic research.

Кіріспе. Тіл тарихында туынды сөздердің пайда болуы, жасалу тәсілдері, сөздік құрамды қалыптастырудағы алатын орны, жаңадан пайда болған мағынаның бұрынғы мағынамен байланысы және т.б. сөзжасамның өзекті мәселелері ерте кезден сөз болып келе жатыр. Бірақ олардың бәрін топтап, басын бір жерге қосып, грамматика мен лексикадан бөлек, жеке сала ретінде қарастыру проблемасы күн тәртібіне тек қана өткен ғасырдың орта тұсында қойыла бастады. Мысалы, профессор Н. Оралбаева лингвистикада алғашқылардың бірі болып, «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографиясында сөзжасамды тілдің жаңа саласы ретінде қарастырып, оны грамматиканың морфология және синтаксис салаларымен бір қатарға қойды. «Сөзжасамның нысаны – сөз жасау процесінде жасалатын туынды сөз» екенін баса айтып, дербес сала ретінде қарастырылып, сөзжасамның нысаны, мақсаты мен міндетін айқындау сол кездің басты мәселесі екенін алға тартады[1,16]. Н.Оралбаевадан өзге ғалым Анар Салқынбай сөзжасам проблемаларын жан-жақты қарастырып, оның тілдің жеке, дербес саласы ретінде орнығуына көп күш салды. «Тіл адамға қызмет етеді, ал адам үшін ең басты нәрсе, өзі таныған заттық не құбылыстық белгіге атау беру. Демек, сөзжасам морфология ішінен туындамайды. Қайта сөзжасам негізінде пайда болған сөздерді жүйелеу үшін грамматикалық құрылымын саралау үшін, морфология саласы келіп шығады. Сондықтан сөзжасамды тіл білімінің ең көне саласы деп танимыз»[2,9]. Осындай зерттеулер нәтижесінде қазір қазақ тіл білімінде сөзжасам өзіндік ерекшеліктері анықталған, құрылымдық-семантикалық өзгешеліктері нақтыланған, зерттеу объектісі айқындалған тіл білімінің жеке саласы болып саналады.

Зерттеу әдістемесі. Өзге жекелеген тіл білімдеріне қарағанда, тамыры терең, дамыған тіл білімі санатындағы орыс тіл білімінде де сөзжасамның дербес сала болып қалыптасу тарихы XX ғасырдың орта шені болып саналады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында орыс тіл білімінде И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.Ф.Фортунантов, Н.В.Крушевский, А.А.Потебня, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский және т.б. ғалымдар тарапынан сөз тудыру процесі, түрлері, олардың сөз таптарын қалыптастырудағы рөлі туралы өзекті тұжырымдар, бағалы ой-пікірлер айтылғанымен, сөзжасам лингвистиканың жеке саласы деңгейіне көтеріле алмады. Күні кешеге дейін орыс тіл білімінің ықпалында болып келген түркология ғылымында да сөзжасам проблемалары тілдің фонетика, лексикология және грамматика салалары тәрізді жеке, дербес сала ретінде қарастыру жайы 1960-1970 жылдары айтыла басталды. Бұл орайда, әрине, сөзжасам мәселесіне байланысты әлемдік және орыс лингвистикасында көптеп жарияланған зерттеулердің әсер еткені сөзсіз. Жалпы тіл білімінде сөзжасамға байланысты жарық көрген көптеген зерттеу еңбектерінің

әсерімен түрколог ғалымдар да түркі тілдерінде сөзжасам мәселелерін тіл білімінің жеке саласы ретінде қарастыра бастады. Онда сөзжасамның зерттеу объектісі, оған не нәрселердің жататын-жатпайтындығы, оның тілдік құбылыстар жүйесіндегі алатын орны, тілдің өзге қабаттарымен байланысы, қоғамдық-әлеуметтік мәні сияқты күрделі мәселелердің басы ашылып анықталды. Түркі тіл білімінде де сөзжасамның тілдің өз алдына бөлек, жеке саласы болып орнығуына теориялық негіз жасалды. Жалпы, түркологияда сөзжасам проблемасы, сөзжасамның жеке сала болып қалыптасу тарихы жайында әңгіме болғанда, ғалым Ж.Т. Сарбалаев оны екі кезеңге бөліп қарастырған лазым екенін айтады: «Бірінші кезең орта түркілік дәуірден, яғни XI ғасырдың ұлы филологы Махмұт Қашғари заманынан бастау алып, XX ғасырдың орта шеніне дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңде сөзжасам мәселелері, негізінен, тілдің грамматика және лексикология салаларының аясында ғана, онда да сөзжасамдық тәсілдердің тұрғысынан қарастырылды. Түркологияда сөзжасамның тілдің жеке саласы болып қалыптасуының екінші кезеңі 1960-1970 жылдардан бергі уақыттарға тиесілі. Бұл уақытта әлемдік лингвистикада болсын, орыс тілінде болсын сөзжасам проблемаларының тілдің жеке саласы ретіндегі статусы әбден мойындалған болатын»[3, 15]. Ф.ғ.к., ғалым Г. Абдирасилова «Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы» атты диссертациясында зерттеуші Ж.Отарбекованың түркологиядағы сөзжасам саласының зерттелуін төрт кезеңге топтастырғанын қолдай отырып, өз тарапынан бесінші кезеңді қосып, төмендегідей жіктейді:

- 1-кезең: XIX ғасырға дейінгі кезең. Сөзжасам қосымшалары туралы ілімнің қалыптасу кезеңі.
- 2-кезең: XIX ғасырдың басынан Қазақ төңкерісіне дейінгі кезең. Сөзжасам тәсілдері туралы алғашқы зерттеулердің жарық көруі.
- 3-кезең: XX ғасырдың I жартысында көптеген ғылыми грамматикалардың жарық көріп, сөзжасамның морфологияның бір элементі ретінде қарастырылуы.
- 4-кезең: 1950 жылдардан кейінгі кезең. Сөзжасамның тарихи тұрғыдан зерттеле басталуы.
- 5-кезең: 1989 жылдан кейінгі кезең. Сөзжасам жүйесінің комплексті бірліктері тұрғысынан зерттеле басталуы[4, 16].

Нәтижелер. Біздің мақсат түркологияда емес, қазақ тіл біліміндегі сөзжасам саласының қалыптасу тарихын талдау болғандықтан, бізді «Сөзжасам проблемалары қазақ тілінің алғашқы грамматикаларында, оқулықтарында қандай дәрежеде көрініс тапты» деген сұрақтың жауабы қызықтырады. Жалпы, қазақ тіл білімінде сөзжасамның зерттелу тарихы шартты түрде 1920 жылдардан бастау алады. Жиырмамыншы жылдардың аяғы мен отызыншы жылдардың басында сөзжасам жайлы жаңа зерттеулер, қосымша арқылы

жасалған жаңа сөздер жайында еңбектер жарық көре бастады. Қазақ тіл білімінің алғашқы ғылыми оқулығы қазақ тіл білімінің қалыптасуына негіз болған А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегі болғандықтан, қазақ тіл білімінде сөзжасам жайында айтылған алғашқы пікір 1914 жылы Орынборда жарық көрген осы еңбектен бастау алады деп есептейміз. Ғалым «Тіл - құрал» еңбегінде қазақ тіліндегі сөздердің тұлғасы, тысқарғы жалғаулар, ішкергі жалғаулар, сөз өзгерту ерекшелігі мен жалғану тәртібі жайында көп мәлімет береді. А.Байтұрсынұлы «Жалғау екі түрлі: бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді, екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады», - деп жалғауға тысқарғы жалғау, жұрнаққа ішкергі жалғау атауын береді де, жұрнақтың қызметін былайша түсіндіреді: «Егерде «құлақ» деген сөзге «шын» деген жалғау қоссақ «құлақшын» болады. Мұнда тұлғасы да, мағынасы да өзгерді. «Құлақ» бастың мүшесін көрсетуші еді, «құлақшын» болған соң, басқа киетін киімнің атауын көрсетіп тұр»[5, 26]. Сонымен қатар, «Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді бір-біріне қисындырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден-сөз туғызып, көбейтіп, тілді байыту үшін қажет», - деген ұлт ұстазының пікірі сөзжасамның тіл білімі саласында маңызды орынға ие екенін айғақтай түседі. Осылайша, сөз жасау және оған атау беру мәселесі, А.Байтұрсынұлы еңбегінен басталып, Қ.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы, І.Кеңесбаев, т.б. еңбектерінде жалғасын тапты.

Қазақ филологиясының тұңғыш профессоры атанған Құдайберген Жұбанов морфология саласындағы зерттеулерінде сөз тұлғасы туралы сөз қозғайды. Онда сөздің тұлғасын ғалым «түп мүше», «жамау мүше» деп екі жікке бөледі. Қазіргі тіл білімінде «сөзформа» деп қолданылатын терминді ғалым Қ.Жұбанов «сөзтұлға» деп қолданған. «Түпмүше» деп түпкі түбірді атайды да, морфемдік тұлғаларды біртіндеп тұлғалап бөлу алу жүйесін көрсетеді. Ғалым Қ.Жұбанов «Құдайы» дегенде соңғы –ы – парсы нисбеті. Демек, егер қазақ тіліндегі –ы, -і қосымшалары парсы нисбетіне саяр болса, онда бұл тұлға қазақ тіліне кейін кірген, қазақ халқын құраған орта азиялық этникалық топтар әкелген тілдік құбылыс болып табылады»[6,120], –деп қосымшалардың диахронды сипатын зерттей келе, қазақ тіліне әдебиет арқылы сіңіскен парсы нисбетті қосымшаларды көрсетіп, олардың қалыптасу, даму жолдарын айқындап, саралай түсуге дңгек болып, бағыт берді. Қосымшалардың тарихи дамуы туралы айтылған пікірлері өкінішке орай, көптеген зерттеулерде назарға алынбаған. Десе де, ғалым Қ.Жұбанов сөзжасам жайлы ізденістердің алғашқы ізін салды.

Сөзжасам жайлы пікірлерді Қ.Кемеңгерұлының «Жауропалықтар үшін оқу құралы» атты еңбегінен де кездестіруге болады. Автор «Қазақ тілін байытып отырған қосымшаларды

оқушылар білуі қажет. Ол үшін түбір сөздерге түрлі жұрнақтарды қостыру, жұрнақ қосылған сөздердің мәнісіне қарай етістікке, зат есімге, сын есімге жіктеу керек», - деп сөзжасамның маңызын айқындай түскен[7,68].

Жұмыстарының недәуір бөлігін қазақ әдеби тілінің дамуына арнаған ғалым І.Кеңесбаев «К вопросу о влиянии русского языка на казахский» мақаласында орыс тілі заңдылықтарының қазақ тіліне әсері туралы кеңірек тоқталады. Біршама аудармалар калькамен аударылғандықтан қазақ әдеби тіл нормаларын бұзатынын, бізге жат заңдылықтарды алып тастап, орыс тіліндегі аффиксті сөздерді аударуды ретке келтіру маңызды екенін айтады: «Назрела необходимость урегулировать и привести в систему принципы перевода на казахский язык многочисленных словообразовательных аффиксов русского языка, как и ряда интернациональных аффиксов. Нельзя, например, считать удачной переводческую практику. Когда слова «работница» и «колхозница» передаются в виде «жұмысшы әйел», «колхозшы әйел». Так как в казахском языке нет деления слов грамматическим родам, робочие и роботницы независимо от пола говорят: «мен колхозшымын», «мен жұмысшымын»[8, 34]. Ғалым осылайша қазақ тілінің аударма мәселесі жайында ой толғайды да, -шы, -ші аффиксінің сөзге жаңа мағына үстеудегі қызметі жайында аз-кем ой қозғайды. «Еще раз о трансформированном повторе в казахском языке» мақаласында қос сөздердің жасалуы мен жаңа мағына үстеудегі ерекшелігі туралы тұжырымды ойларын білдіреді. Демек, І.Кеңесбаев қазақ тілі сөзжасамы туралы арнайы сөз қозғамағанымен, сөзге атау беру, туынды сөздің жасалуы турасында ғылыми пікір жазғандардың алғашқылары болып саналады.

Сонымен қатар, 1930-50 жылдары қазақ тілінің грамматикалық ерекшелігі туралы сөз қозғаған мақалаларда И.Ұйықбаев өзге сөз таптарының сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жаңа мағынаға ие болатынын, олардың жасалу жолдарын; Ә.Төлеуов есім сөздердің жұрнақ арқылы жасалуын, Г.Жәркешева қазақ тіліндегі біріккен сөздердің жасалу тәсілдері және оның емлесі туралы зерттеу жұмысын жүргізіп, ғылыми ортаға таныстырады. Грамматика мәселесі жайында сөз қозғайтын 1950-1980 жылдар аралығында жарық көрген зерттеу еңбектерінде жаңа сөз жасау мәселесі морфология саласында қаралса да, сөз тудыру, сөзге жаңа атау беру күрделі әрі тіл біліміндегі маңызды үдеріс екені баса айтылады. Себебі кез келген сөз жасалғанда ең бірінші оның қай сөз табына қатысты екені емес, қалай жасалғандығы әрі ненің атауы болатыны бірінші маңызға ие. Бұл жылдары әр сөз таптарына ие сөз тудырушы жұрнақтарды зерттеген зерттеу жұмыстары жариялана бастады. 1954 жылы ірі көлемді «Қазіргі қазақ тілі» деп аталатын ғылыми грамматикалық еңбек жарық көрді. 1956 жылы Б.Құлмағамбетова «Етістіктің жұрнақ арқылы жасалуы», А.Хасенова «Қазақ

тіліндегі –ла, –ле аффиксі туынды түбір етістіктер», 1963 жылы Б.Қайымова «Жұрнақ арқылы етістіктен есім сөздің жасалуы» тақырыбында зерттеу жұмысы жарияланды. И.Маманов зерттеу еңбегінде сөзжасамның теориялық проблемаларын, оның ішінде сөз тудырушы және сөз түрлендіруші жұрнақтардың аражігін ажырату қажеттігі туралы сөз қозғап, басты мәселелеріне тоқталады. Алпысыншы жылдардан бері сөзжасамның әртүрлі аспектілері диссертация тақырыбына айналып, зерттеу нысанына алынды. Мысалы, Ж.Манкеева етістіктердің жасалуын, Д.Тұңғатаров омонимдік аффикстер, К.Шаяхметов қос қызметті аффикстерді зерттеп, сөзжасамның дербес ғылым саласы болып қалыптасуына түрткі болды. Бұл зерттеулердің басты мақсаты – сөз таптарының жұрнақтарын анықтау, олардың мағынасын ашу, шығу тегін зерттеу, олармен жасалған туынды түбірлерді айқындау болғандықтан, сөзжасамның тіл білімінің дербес саласы ретіндегі табиғаты ашылмады, оған байланысты теориялық мәселелер нақты сөз болмады. Дегенмен, сөзжасамның ғылыми негізінің қалануына, грамматика саласының морфология, синтаксис салаларымен тең тұруына бұл еңбектердің түрткі болғаны даусыз.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамды жеке қарастыру мәселесі Ғ.Қалиевтің «Сөз тудыру – қазақ тілінің жеке саласы», Н.Оралбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі», Е.Жанпейісовтің «Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері» атты мақалаларда алғаш рет көтерілді. Бұл мақалаларда сөзжасамды дербес сала ретінде зерттеудің маңызы, қажеттілігі, сөзжасамның нысаны туралы сөз болды. Морфология саласына жатқызылып, морфология құрамында оқытылып келген сөзжасамды Н.Оралбаева «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографиясында жеке тіл білімінің саласы екенін талдап, дәлелдеді. Содан бері сөзжасамның жүйесі, зерттеу нысаны, заңдылықтары мен тілдік бірліктерін, т.б. сөзжасамға қатысты мәселелерді зерттеу нысанына алған бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері жарық көрді. Сөзжасамды дербес сала ретінде қарастыру Н.Оралбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты мақаласында алғаш рет сөз етілді. Мақалада автор А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары қазақ тілі сөзжасамын кешенді зерттей келе, ғалым Н. Оралбаеваның жауапты редакторлығымен «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монография жарыққа шығарады. Еңбекте ғалым сөзжасамның дербес сала ретінде танылуын жүзеге асырды, теориялық мәселелерін алғаш рет ғылыми негізде дәлелдеді. Осылайша бұл еңбек тілде сөзжасам саласының дербес сала ретінде зерттеліп, қалыптасуына негіз салды[2].

Сөз жасам туралы ойларын Ғ.Қалиев «Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру» атты еңбегінде теориялық тұрғыдан зерделейді. Атап айтқанда, сөз тудырушы негіздер мен олардың сөзжасамға қатысы, сөзжасам типтерінің ерекшелігі, сөзжасамдық тәсілдер, сөзжасамның грамматикалық құрылыс пен сөздік құрамға қатысы туралы мәселелер

тұжырымды шешімін табады. 1988 жылы Ә.Ибатовтың «Қазақ тіліндегі туынды сөздер сөздігі», Н.Оралбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі» монографиясы жарыққа шықты. Ғалым бұл еңбегінде сөзжасамның теориялық мәселелеріне шолу жасай отырып, сан есімнің аналитикалық және синтетикалық тәсілінің жасалу ерекшелігіне тоқталады. Ә.Айтбаев «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясында терминжасам сөзжасам тәсілінің нәтижесі екенін дәлелдейді. Нақты келтірілген мысалдар ғалымның бұл ойын қуаттай түседі. Бұл аталған зерттеулер «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияның жарық көруіне негіз болды. Монография 1989 жылы А.Байтұрсынұлы атынағы Тіл білімі институты ғалымдарының зерттеулерінің нәтижесінде жарық көрген алғашқы еңбек. Бұл еңбектің шығуына М.Балақаев, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева, Е.Жанпейісов, Қ.Есенов, С.Нұрхановтар атсалысады да, ал монографияның жауапты редакторы – профессор Н.Оралбаева. Бұл еңбекте сөзжасам мәселесі кеңінен, жан-жақты алғаш рет талданады.

Талқылау. 1980 жылдардан бастап сөзжасамның теориялық жеке мәселелері арнайы зерттеулер мен ғылыми ізденістердің нысанына айналды. 1992 жылы Б.Қасым «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктің мәселесін ғылыми жағынан тереңдете түсті. Сонымен қатар, С.Исаевтың «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамның кейбір мәселелері» атты еңбегінде сөзжасамның сөз тудыру мәселелері нақты саралана бастады. Сөзжасамның жекелеген мәселелерінің қарастырылуында Анар Салқынбай мен К.Құрманәлиев зерттеулерінің орны айрықша. Сөзжасамды зерттелу нысанына қарай тарихи сөзжасам және сипаттамалы сөзжасам деп екі салаға бөлу тәжірибесі бар. Сипаттамалы сөзжасам сөзжасам мүмкіншілігін, құбылыстың қазіргі күйін, қалпын зерттейді. Ал тарихи сөзжасам – этимон түбірлердің дамуын зерттейді. Сөзжасамға диахронды тұрғыда зерттеу жүргізген ғалым – Анар Салқынбай. Анар Салқынбайдың авторлығымен 1999 жылы «Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект» деген диссертациясында тарихи сөзжасам мәселелерінің теориялық қисындары талданып, сөз жасаудың тәсілдері сөз етіледі. Оның тарихи дамуы көне түркі тілдері деректері негізінде айқындалады. Сөзжасам жүйесінің зерттелуі, нысаны талданып, сөзжасамның семантикалық табиғаты сөз етіледі. Сөз семантикасының қалыптасу ерекшеліктері талданып, номинация мен сөзжасамның арақатынасы, тарихи сөзжасам жүйесіндегі танымның рөлі көрсетіледі.

Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызының «Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы» тақырыбындағы филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында түркі тілдеріндегі сөзжасам

тәсілдерінің зерттелуіне тоқталады. Түркологиялық еңбектерде сөзжасам жеке сала ретінде танылған жоқ. Әйтсе де, Г.Қ. Абдирасилова сөзжасамның дербес сала болып бөлінуінің негізі түрколог ғалымдардың еңбектерінде екендігін баса айтады. Бұл пікірін Ә.Қ. Құрышжанов пен Р.Қайырбаеваның еңбектеріне сүйене отырып, «Түркі тілдерінің сөзжасам мәселесін алғаш көтерген, түркі тілдерінің алғашқы грамматикасы мен сөздігін жасаған «Диуани-лұғат-ат-түрк» сөздігінің авторы Махмуд Қашқари деуге болады», – деп нақтылай түседі[8, 14].

Б.Қасымның «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» монографиясы, Ж.Отарбекованың «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам проблемалары жайында» атты көмекші құралы, Құрманәлиев «» еңбегі, Б.Р. Есімсейітов «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер», Н.Қоқышева және Г.П.Шаһарман «Қазақ тіліндегі сан есімдерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері», Ж.Сарбалаев «Сөзжасам мәселелері», Қ.Құрманәлиев «Қазақ тіліндегі ұя проблемаларының ғылыми-теориялық негіздері», Н.Илиясова «Қазіргі қазақ тіліндегі атаулық тіркестер», С.Исаевтың «Сөзжасам және оның тіл білімінен алатын орны», М.Атабаева «Аналитикалық сөзжасам – диалектілік сөзжасамды байытудың бір көзі», Н.Есенова «Сөзжасамдық тарам мәселесінің сипаттамасы», Г.Мамаева зерттеу жұмысы, Л.К.Жаналинаның қазақ-орыс сөзжасамының жасалу ерекшеліктерін қарастырған ғылыми зерттеу жұмыстары қазақ тілі сөзжасамының теориялық, практикалық негізінің әбден қалыптасып, дербес ғылым саласы ретінде ғылыми айналымға кеңінен енуіне үлкен үлес қосты.

Тұжырым. Жоғарыда айтылған зерттеулерді саралай келе, қазақ тіл біліміндегі сөзжасам саласының зерттелуін үш кезеңге бөліп қарастырғанды дұрыс көреміз:

Бірінші кезең - қазақ тілі сөзжасамының қосымшалары мен күрделі сөздері туралы айтылған алғашқы пікірлердің жариялануы. 1920-1950 жылдар аралығын қамтиды;

Екінші кезең – 1950-1980 жылдар аралығын қамтитын бұл кезеңде сөзжасамның морфологиядан бөлініп, дербес ғылым саласы ретінде айқындау қажеттілігі туды;

Үшінші кезең – 1980 жылдардан қазіргі кезеңге дейінгі жылдар. Бұл кезеңде қазақ тілі сөзжасамының зерттеу нысаны, теориялық негіздері, сөзжасам жүйесі жан-жақты зерттеліп, дербес сала ретінде танылды. Сөзжасам мәселелері ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмысының нақты нысанына айналды. Соның нәтижесінде диссертациялық жұмыстар қорғалды, монографиялар жазылды.

Қорытындылай келе, қазақ тілі сөзжасамы дербес ғылым саласы ретінде бертінде ғана ғылыми айналымға енгенімен, біраз зерттеулердің нысанына айналып, біршама ғылыми еңбектер жазылды. Ғалымдардың зерттеу еңбектері қазақ тілі сөзжасамының жеке ғылым саласы ретінде қалыптасып, ғылыми айналымға енуіне өзіндік септігін тигізді. Қазақ тіл

біліміне дербес сала ретінде еніп қана қоймай, жоғары оқу орны студенттеріне жеке пән ретінде оқытудың қажеттілін тудырды. Бұл еңбектердің бәрін бір мақалада талдап шығу мүмкін болмағандықтан, біз кейбір іргелі жұмыстарға ғана шолу жасадық. Бұл ғылыми еңбектер мен зерттеу жұмыстары сөзжасам саласының көне құбылыс, оның өзіндік қалыптасу тарихы, ішкі заңдылықтары мен тілдік бірліктері бар екенін айқындады. Десе де, ғалым А. Салқынбай зерттеу еңбегінде көрсеткеніндей, сөзжасам саласын когнитивтік аспектіде қарастырып, таным феномені ретінде танып, ономазиологиялық аспектіде зерттеудің маңызы зор. Сондықтан да сөзжасамды жаңа аспектіде зерттеп, ғылыми айналымға енгізу – біз, жас ізденушілердің еншісінде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Оралбай Н. Құрманәлиев К. Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Инжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 290 б.
2. Салқын А.Б. Тарихи сөзжасам. Монография. – Алматы: Қазақ университеті. – 309 б.
3. Сарбалаев Ж.Т. Конверсия мәселелері. - Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 107 б.
4. Абдрасилова Г.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің аналитикалық тәсіл (бірігу, қосарлану, тіркесу) арқылы жасалуы. Ф.ғ.к.: 10.02.02, Астана. – 124 б.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. – Алматы: «Ел-шежіре», - 2013. Т.ІІІ: - 384б.
6. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым. 1987. – 352б.

МРНТИ 16.21.41

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК НЕГІЗДІ СӨЗЖАСАМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРДІҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА – ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Н.М.АЛДАШЕВ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе,
Қазақстан*

Түйіндеме. Мақалада қазақ тілінде етістік негізді сөзжасамдық модельдер арқылы ұлттық этникалық сипатын айғақтайтын тілдік деректер арқылы мәнін, олардың табиғатына тереңдеу арқылы түркі тілдері мен қазақ тіліндегі тарихи сабақтастықта анықтау туралы сөз болады. Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің ролі мен орны, құрылымы, семантикалық құрылымы мен тарихи - этимологиялық аспектілері талданады.

Аннотация: Статя посвящена определению значения казахского языка в исторической преемственности тюркских языков и казахского языка путем углубления их природы с помощью лингвистических данных, отражающих национальный этнический характер, в моделях словообразования на основе глаголов, где анализируется роль и место, структура, семантическая структура и историко-этимологические аспекты.

Annotation: The article is devoted to determining the significance of the Kazakh language in the historical continuity of the Turkic languages and the Kazakh language by deepening their nature with the help of linguistic data reflecting the ethnic ethnicity in verb-based word-formation models, where the role and place, structure, semantic structure and historical-etymological aspects are analyzed.

Кілт сөздер: сөзжасамдық модель, аффикс, лексика-грамматикалық сипат, етістік негіздері

Ключевые слова: словообразовательный модель, аффикс, лексика – грамматический описание глагольные основы

Keyword: word-formation model, affix, lexicon-grammatic description of the verb bases

Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер теориясы туралы қазіргі заманда жаңа «тіл - шындық», «тіл – қазіргі заман» бағытында зерттеулер ХХІ ғасырда кең етек алып отыр Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер – тіліміздің шынайы болмысының айнасы және аясының кеңею процестерінде арқылы жасалған туынды негіздердің тарихи мөлшері тілімізде жетерлік. Олардың алпысқа жуығы өлі түбірлер болып саналады [7.178-200] және бұл жұмсалудың аспектісі және аясының кеңею процестерінде бұл тұлғаның өнімсіздігін ғана емес, сол сияқты оның белсенділігін де көрсетеді және де даму барысында өнімділігін жоғалтуы басқа тұлғалардың ығыстыруына байланысты. Түркітануда қарастырылып отырған етістік негізді сөзжасамдық модельдер дәрежесі туралы бірыңғай пікір жоқ. Түрколог – ғалым Э.В. Севортянның пікірі бойынша, етістік негізді сөзжасамдық модельдер жасауға қатысатын «-ла, -ле» көрсеткіштерімен бірге «-а, -е» қосымшалары түркі тілдерінде аффикстік етістікжасамның негізгі көзі болып табылған. [12.3-16] Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің жұмсалудың аспектісі және аясының кеңею процестерінде «-а» және «-ла» көрсеткіштерінің атқаратын қызметтерінің сабақтастығын атап көрсетеді және жұмсалудың аспектісі және аясының кеңею процестерінде «-а/е» жалғанған императив етістіктерді талдау мұндай пайымдаудың дұрыс екендігін көрсетеді. Шынында да, алғашқы етістік негіздерді арнайы талдау мен іздестіру нәтижесінде ғана бұл аффиксті көптеген негіздердің құрамынан бөліп алуға болады. Мысалы: «күр-е, тар-а, тап-а, т.б.» Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің жұмсалудың аспектісі және аясының кеңею процестерінде «-ла» аффиксі арқылы жасалған дериваттарды талдау нәтижесіндегі бұл көрсеткішті қазіргі күнге дейін сақталған өнімділігімен түсіндіруге болады. Мұндай көзқарасты Щербакта қолдай отырып, «-а» көне аффиксі якут тіліндегі қазіргі «-ла» аффиксінің пайда болуында негізгі

элемент қызметін атқарады» деп санайды. Г.И.Рамстедт түркі-монғол етістік жасамы туралы еңбегінде бұл аффикстің тарихы жөнінде белгілі бір көзқарасын аңғарта қоймайды. Ол –а аффиксінің дербестігін мойындай отырып, кейбір жағдайларда бұл тұлғаның –ла тұлғасынан өрбігендігін айтады. [9.3-16] Түрколог-ғалым Н.А.Баскаков «–а» тұлғасының морфологиялық тәуелсіздігін тіптен жоққа шығарды да, оны сөзжасам жүйесіндегі фонетикалық жағынан әртүрлі түркітанушылардың көпшілігі туынды негіздер үшін –а етістіктік аффиксінің болғандығын мойындайды, оның шығу тегі туралы мәселені ашық қалдырады. Мысалы, «–ға» аффикстерінің мағынасы «–а және –ы» аффикстерінің мағынасы ұқсас сияқты деп көрсетеді. [1.113-114] «–а» аффиксі нақты зат есімдерінің белгілі бір тобын әртүрлі семантикадағы етістіктер тобына өзгертетін деривациондық форманттардың қатарында қарастырады. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер және этнотаңбалық бірліктердің жұмсалыу аспектісі және аясының кеңею процестерінде аффиксті қолдану арқылы етістіктен жасалған сөзжасам процесінде семантикалық реңкті модельдер ретінде бекіту және осы үдерістерді қарапайым аффикстерді барынша нақты салаларға бейімдеу немесе одан әрі даму барысында күрделі аффикстер қалыптасуының нәтижесі оларды мағыналық жіктеу бағытында ілгерілеушілікті туғызды, аффиксті етістік «етістік» белгісі болуымен қатар, белгілі бір семантикалық құрылымы бар етістік болып табылады, іс-әрекетті атауға байланысты іс-әрекеттердің мазмұнына нақты мән береді. Мысалы: тон – «тона», «киіну»; түз – «түзе», тегіс – «тегістеу» және т.б. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің жұмсалыу аспектісі және аясының кеңею процестерінде «-а,- а,-е» аффиксі арқылы атаулардан етістік жасалғаны байқалады және «й» аффикстегі етістіктер аяқталу барысында тұрған әрекетті және соған сәйкес созылған, соңына дейін жеткізілмеген әрекетті білдіреді. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің жұмсалыу аспектісі және аясының кеңею процестерінде «-а, -е» тұлғасының шығу тегін түсіндіруге қатысты әртүрлі көзқарастарға қысқаша шолу, осы тұлғаның өзге аффикстермен байланысты екендігін көрсетеді, «-ла, -ле, -қа, -ке» және басқа аффикстерінің варианты болып табылады. Осы пікірлерге орай оның сақталып қалу себебін және біздің еңбегімізде келесі талданатын сөзжасам модельдерін түсіндіру үшін төменде келтірілген Г.И.Рамстедтің пайымдауына назар аудару қажет: «Тілдердің тарихи-фонетикалық дамуы бір қосымшаның ұзақ уақыт бойы екі немесе бірнеше әртүрлі дыбыстық варианттарда бола алатындығын көрсетеді. Бұдан кейін олардың бірі норма ретінде қабылданады, бұл енді біршама жаңа құбылыс болып табылады.» -деп тұжырымдайды. [9.82] Қосымшаның тарихи негізделген ескі варианты сөз түрлендіруде қолданыла береді. Белгілі бір тілге тән

қосымшалар көп болған жағдайда, қандай да бір қосымшаның белгілі бір себептермен сөз жасаушы ретінде қолданылуын тоқтатындығы жиі кездеседі және бұл қызметті барынша жаңа және нақты қосымша атқарады. Мысалы: сақ<сақай. Қазіргі тіліміздегі түбірі – «сау» деген дербес сөздің фонетикалық варианты. -у мен оғыз және басқа да түркі тілдеріне тән сөз соңындағы «-ғ» дыбысының басқа етістіктен айырмашылығын, әр топтың жекеленетін белгісін көрсетпеген, оның жұмсалыу аспектісі және мағыналық аясының кеңею процестері мен етістіктерді жеке топтарға топтастыруының өзі үлкен, себебі сөздерді семантикалық топқа топтастырушылар (жалпы тіл білімінің өкілдері) зат есімдерді не сын есімдерді ғана тілге тиек етеді. Мысалы, Арғымаққа оқ *тиді*, Қыл мықынның түбінен. Айдаметке оқ *тиді*, Отыз екі омыртқаның буынынан. Зырлап аққан қара қан, Тиылмайды жонның уақ тамырдан. Сақ етер *тиді* саныма, Сақсырым толды қаныма, Жара бір *қатты*, жан тәтті, Жара аузына қан *қатты*, Жаракшылар жоқ па *екен*, Жармай білте саларға? Жағдайсыз жаман *қалып барамын*, Жанымда бір туғанның жоғынан. (Доспамбет) Сонымен бірге тіліміздегі заттық мағынаны білдіретін «бас,аяқ, көз,құлақ,қол,саусақ» дегендер мағына жағынан бір-біріне байланысты болмауы да мүмкін, бірақ осы сөздердің бәрі де дене мүшелерімен байланысты, сондықтан оларды бір топқа енгізу мүмкіндігі туады және жұмсалыу аспектісі және мағыналық аясының кеңею процестерінде мұндай денотаттық нақтылық жоқ. Соңғылардың лексикалық мағынасының аумағы кең, бір сөз бірнеше топтағы сөздермен байланыса береді. Алайда бұл тіліміздегі етістіктерді бір тәртіппен топтастыруға кедергі болады әрі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тарихи сөздер арқылы тілдік-стильдік ерекшеліктерінде байқалады. Мысалы, Таңдап мінген тұлпарлар, Иесін қайда жаяу *салмаған*, - деген жыр жолдарындағы кездесетін «салу» етістігі – «қалдыру, тастап кету» мағынасында жұмсалатын етістік. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер және этнотаңбалық бірліктердің жай қайталаулар. бір ғана «деп» сөзіне ерекше мән беріп, нақпа-нақтап қайталау арқылы сездірсе, «барды» сөзін екі рет айту арқылы алыстан орағытып, «солай болатын еді-ау, керегінде жақсылар қолға түсе бермейді, кезінде қадірлемекке керек» деген ойын жеткізуге жағдай жасайды. Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің ерекше рөл атқарып тұрған «бар-ды» деген сөздің екі дүркін ғана айтылуы. Сондай-ақ «еді» деген қарапайым ғана етістікті екі рет айту арқылы аңғартады. Мына мысалдарға назар аударайық: Көшсе, қона *білмеген*, Қонса, көше *білмеген*, Ақылына *көнбеген*. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер жаңа ғасыр баспалдағында теориялық - танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі заман талабына сай туындауда және белсенді жаңа бір түбірлі етістік негізді сөздердің (сөзжасамдық парадигма - ұя) қызметтері ұлғайып отыр. Бұл жерде қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер тарихи және лексика-грамматикалық сипаты білдіруде

етістік негізді сөздердің құбылыстар мен ұғымдардың қолданысынан көреміз. Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің ішінде –да, -де, -та, -те шылаулары да негізгі етістік пен байланыстырып, сөзжасамдық модель құрайды. Мысалы, Рахмет қарамай *кетті де* қалды. (С.Е.) Сонымен бірге қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тарихи және лексика грамматикалық сипаты тіліміздегі өнімді қызмет атқаратын де көмекші етістігінің қалау райдың - *айын*, - *ейін* жұрнағымен тіркесіп келіп бір сөзжасамдық модельдер жасайды. Мысалы, Денесі *мұздайын* деді. (Ғ.М.) Дегенмен де қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер тарихи және лексика-грамматикалық сипатын белсенді жұмсалыуына етістіктің ішкі мүмкіндіктерінің қызметтерін ерекше атауға болады. Алайда қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің сипаты тіліміздегі зат есімді сөздерге қарағанда біршама қиындықтары да бар. Ең алдымен етістік негізді сөзжасамдық модельдердің шақты білдіруі, қимыл, іс- әрекеттердің локальдық және сандық модификацияларының белсенді қызмет атқаруынан көреміз. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тарихи және лексика грамматикалық сипаты негізгі етістік пен оны жасайтын жұрнақтар және құрамы жағынан жалаң, құранды болып бөлінеді: жалаң жұрнақтар бір морфемадан тұрады: ақта, есей, сыйла, өзгер, жолық, ата т.б. Мысалы тіліміздегі сөзжасамдық модель жасауға қатысатын –са, -се, -қы, -кі, -ғы, -гі жұрнақтары көмекші етістіктерге тіркесіп келіп, етістік негізді үлгі жасайды. Менің де жақсы киім кигім келер. (С.Т.) Осы бір таза ауаны кеудеңе толтырып жұта бергің келеді. (Ә.С.) Осы себептен етістік негізді сөзжасамдық модельдерде жұрнақ алды-алдына жұмсалып, жеке-жеке қосымша ретінде қызмет етіп, сараланатын бастапқы «–ла» жұрнағы (ой-ла, таза-ла) және өздік я ырықсыз етіс тұлғасын жасатын «– н» жұрнағы (ой-ла-н, таза-ла-н) тіркесімен түрлес те, азды-көпті мағыналас та келеді. Атап айтсақ, амал-әрекеттің орындалуының мезгіл-мезетін, шалағайлығын, созалаңдығын, асығыстығы мен жайбарақаттығын, қайталануын, сылбырлығы мен ширақтығын, созылыңқылығын, тосындығын білдіретіндей көптеген мағыналық реңк үстейді. [2] Қазақ тіліндегі құранды етістік (аналитикалық) мәселесі, етістіктердің орны Ж.Манкеева, Б.Сағындықұлы, М.Ескеева, М.Жолшаева және т.б. зерттеулеріне де арқау болған. [7.8.10.11.14] Мысалы, Жақында Абылғазы *келіп - кетіп еді* (М.Ә.) ... ағайынның обалына *қалғалы отырған* Тәкежанға болыспасын деген мысалдардағы етістік сөздер қысқа мерзім ішіндегі қимылдың екі рет қайталанып келіп, қосарланған етістік түрінде қимылдың аяқталмағандығын көрсету үшін қолданылған. Мысалы, Мұхит Сәтбала жайында әлі сөйлеп келеді, сөйлеп келеді, Екеуі әлі аралап келеді, аралап келеді (Ғ.С.) Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер тарихи және лексика грамматикалық сипаты

қимылдың орындалу үстінде екенін білдіреді(жауып тұр, жүріп тұр) және оның грамматикалық сипаты мен ерекшелігін «тұр» көмекші етістігінен көреміз. «-а, -е, -й» көсемшелі негізгі етістікпен тіркескенде іс - әрекеттің уақытша орындалғанын (оқи тұр, отыра тұр, көре тұр) білдіреді.Мысалы,Әншейінде қаншалық қиян-кескі араз боп жүрсе де,«торқалы той,топырақты өлім»дегенге келгенде, араздық ұмытыла тұратын.Осы естігенінің бірде-бірін Айғызға айтпай тұра тұр.Майбасар жақтар да өз сабақтарын Тәкежанның құлағына құйып жүрді.Әкесі Нұрғанымды тоқалдыққа алғалы,Абай тіпті қашықтап жүр (М.Ә.).Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тарихи және лексика грамматикалық сипаты « - а, -е, -й» формасы негізгі етістіктен кейін келгенде істің ұзақтығын, «-ып, -іп, - п» көсемшелі етістіктен кейін сөйлеп тұрған уақыттағы іс – әрекетті; «-ғалы, - гелі, -қалы, -келі» жұрнақтарынан кейін келіп, белгілі істі жасауға дайындық жұмысының болып жатқанын байқатады. Мысалы,Төлепберділер үздік-создық келе жатқан.Жау алыста деп еркін шауып келе жатқан. Аягөз,Тарбағатай,Алтай наймандарына да жетіп жатты.Анада Базаралы айтып кеткен сөз бен Балағаздардың қылықтары астасып жатыр.(М.Ә) Сонымен бірге «жат» етістігі белгілі уақыт ішіндегі қимылдың үзіліссіз орындалуын да білдіреді.Мысалы, ұйықтап жатқан, жылап жатыр.Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер грамматикалық сипаты мен ерекшелігіндегі тағы бір мәселе, заттың қозғалысын көрсететін негізгі етістікпен тіркесіп келгенде,іс-әрекеттің әр түрлі уақытта және түрлі жақтармен тізбектеліп орындалатынын(келіп жатты,қайтып жатыр,кіріп жатыр) білдіреді.Мысалы,Үлкен Семейге,Затонға,Жоламан жатағына ғана емес хабар тарап жатыр (М.Ә.)Етістік негізді сөзжасамдық модельдер грамматикалық сипаты мен ерекшелігі ең қарапайым модель классификацияға бағынбайтын сөз конгломератын жинақтайтын болса, күрделі модельдер семантикалық белгісінің жалпылығы бойынша сөздерді топтастыруға және белгілі бір лексика-семантикалық кластарды топтастыруға мүмкіндік береді.Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер ерекшелігінің бір белгісі, сөзжасам моделдердің семантикасы жалпыланған болғанымен, туынды сөздердің мағыналары модель арқасында нақты түсініледі.Жүйеге келтірілген және жүйеге келтірілмеген сөзжасам типтерін белгілеп бөлгенде, лексика-семантикалық категориялардың біреуімен олардың тілдегі жаппай жүзеге асу фактісі болады.Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің грамматикалық сипаты мен ерекшелігіндегі бұл типтендірілген модельдер жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуына мүмкіндік береді және дұрыстылығын тексеруге ыңғайлы екенін көреміз.

1. Баскаков Н.А. Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков // Советская тюркология. - 1970. №5. - С. 113-114
2. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. - Алматы, 2007
3. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантика. – Алматы. 2011
4. Қазақ грамматикасы. Астана 2002.
5. Қалыбаева – Хасенова А. Етістіктің лексика – грамматикалық сипаты Алматы, 1971
6. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1966.
7. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. Алматы, «Жібек жолы» 2010.
8. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002.
9. Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание М., 1957
10. Сағындықұлы Б. Қазақ лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы, «Арыс» 2007
11. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. (Семантикалық аспект) - Алматы Қазақ университеті, 1999. - 309 б
12. Севортян Э.В. Несколько замечаний к тюркологическим исследованиям по грамматике. журнал Советская тюркология. 1970 3 стр. 3-16
13. Тектіғұл Ж. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. Алматы, «Ғылым», 2002
14. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1982.
15. Щербак А.М. Очерки сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. Ленинград, 1981 г

МРНТИ 81:372.881

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОРОДНОМУ

Т.В. КОРОБКОВА

Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Актобе, Казахстан

Аннотация В данной статье рассмотрены возможности использования художественного текста при обучении русскому языку как иностранному. Любой текст несет в себе разноуровневую информацию, которую должен воспринять инофон в процессе чтения. Современная методика обучения русскому языку как иностранному рассматривает художественный текст как средство коммуникации. Большое место

уделяется приему языковой догадки, который строится на усвоении опорных слов, в совокупности создающих смысл текста. Восприятие и понимание художественного текста, являющегося для инофонов культурологическим источником, позволяют моделировать на неродном языке речевые модели и ситуации.

Ключевые слова: текст, инофон, подтекст, мотивация, словесный образ, языковая догадка, коммуникация.

Аннотация. Бұл мақалада мүмкіндіктерін пайдалану көркем мәтіннің при обучении русскому языку как неродному. Кез-келген мәтін оқу процесінде шет тілін қабылдауы тиіс түрлі деңгейлі ақпаратты алып жүреді. Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың қазіргі әдістемесі көркемдік мәтінді коммуникация құралы ретінде қарастырады. Мәтіннің мағынасын құрайтын тірек сөздерді меңгеруге негізделген тілдік болжауды қабылдауға үлкен орын бөлінеді. Мәдениет көзі инофондар үшін болып табылатын көркем мәтінді қабылдау және түсіну тіл модельдері мен жағдайларын біртектес тілде модельдеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер : мәтін, инофон, подтекст, мотивация, сөздік бейне, тілдік болжам, коммуникация

Annotation. In this article discusses the possibilities of using a literary text during the studying of Russian as a non-native language. Any text carries multi-level information that must be perceived by a foreign speaker in the process of reading. Modern methods of teaching Russian as a foreign language consider artistic text as a means of communication. Much attention is paid to the technique of language guessing, which is based on the assimilation of reference words that together create the meaning of the text. The perception and understanding of a literary text, which is a cultural source for foreign speakers, allows us to create a speech models and situations in a non-native language.

Key words: text, foreign speaker, subtext, motivation, verbal image, language guessing, communication.

Современные условия полиязычия требуют особого подхода к изучению трех языков, в частности к русскому языку. В Казахстане, в условиях обучения русскому языку как неродному, работа с художественным текстом играет значительную роль. Использование художественного текста как средства комплексного обучения решает многие задачи преподавания русского языка в иноязычной аудитории.

Важно помнить, что любой текст создан как коммуникативная единица, а любой автор при написании текста желает быть понятым читательской аудиторией. Художественный текст несет в себе информацию различных уровней:

- факты, события;
- эмоции, чувства, переживания;
- морально-нравственные оценки;
- точку зрения автора.

Также художественному тексту присущ подтекст. Для преподавателя-филолога понятно, что сказанное в тексте и то, что подразумевалось несоизмеримы. «Объем» содержания текста (включающего и подтекст, т. е. все имплицитные смыслы текста) существенно превышает реальное языковое выражение того же текста» [1].

Н.С. Прокуророва в своей работе утверждает, что даже не вполне подготовленные в языковом плане студенты «...могут участвовать в общении на основе прочитанного, если в литературе, которую они читают, затрагиваются близкие им сферы деятельности, если её тематика представляет для них профессиональный интерес, т. к. всё это создаёт у них необходимую мотивацию восприятия прочитанного» [2, с. 591].

Обращение к художественному тексту как средству обучения русскому языку не является новшеством, хотя литературный текст использовался лишь в иллюстративных целях, но в наше время поменялась функция текста на занятиях и методика работы над ним. На сегодняшний день вопросом использования художественного текста на занятиях по русскому языку с инофонами продуктивно занимаются такие ученые, как: Аксенова Г.Н., Иванова Т.М., Кулибина Н. В., Пассов Е.И., Титов Я.Н. и мн. др.

Уже в конце XX века в связи с современными изысканиями в области когнитивистики и психолингвистики А.А. Брудного, Е.С. Кубряковой, И.А. Зимней, В.В. Красных, А.А. Леонтьева, В.З. Демьянкова в методике РКИ меняется отношение к использованию художественного текста при изучении русского языка как неродного. Художественные тексты в преподавании РКИ приобретают практический, прикладной характер, о чем труды таких ученых, методистов, как: В.Г. Костомаров, Е.М. Верещагин, И.А. Зимняя и многие другие.

Русская классика привлекает инофонов прежде всего своей эстетичностью и важностью «вечных» проблем, которые присущи русской литературе. Использование художественного текста при обучении русскому языку иноязычной аудитории помогает решить ряд задач:

- научить воспринимать семантику русского слова;
- улучшать культуру устной и письменной речи;
- понимать ментальные особенности русского народа.

Изучение художественного текста возможно с разных сторон: стилистический анализ рассмотрен в трудах Ю.А. Бельчикова, А.Н. Васильевой, К.А. Роговой; лингвистическим толкованием занимаются М.И. Гореликова, Л.А. Новиков; аспекты филологического анализа исследуются Б.Г. Бобылёвым, лингвострановедческому анализу посвящены работы Е.Г. Ростовской; В.А. Кухаренко работает над интерпретацией текста.

Особенное внимание следует уделить работам доктора педагогических наук, профессора Кулибиной Н.В. («Художественный текст при изучении русского языка как иностранного», «Читаем стихи русских поэтов» и др.), в которых описана методика работы над художественным текстом на занятиях по русскому языку в иностранной

аудитории [1, с. 3]. Кулибина Н.В. опирается на словесный образ как основную единицу художественного произведения, совокупность которых, по мнению ученого, создают смысл текста. Методика основана на принципе языковой догадки, когда при чтении используются все лексико-семантические, культуроведческие знания студентов, изучающих неродной язык.

В своих трудах Кулибина Н. В. описывает процесс работы над художественным текстом путем выделения опорных слов, составляющих смысл всего произведения. Выявляя значение ключевых слов, изучающие русский язык связывают их значения между собой и приходят к пониманию текста в целом. Большое внимание следует уделять актуализации значений слова в их многозначности. Например, при чтении стихотворения П. Блока «Ты, может быть, не хочешь угадать...» студенты дважды сталкиваются со словом «душа»:

Мечтаю я, чтоб не одна *душа*
Не видела Твоей *души* нетленной,
И я лишь, смертный, знал, как хороша
Одна она, во всей, во всей вселенной.

А. Блок

В русском языке, по Толковому словарю С.И. Ожегова, «душа» имеет шесть значений, поэтому в иноязычной аудитории особенно важно выяснить, какие же из них выбраны А. Блоком. При детальном разборе выявляется, что слова «душа» употреблено в двух значениях. В первом случае «душа» используется в значении «Человек», а во втором означает «Внутренний психический мир человека, его переживания, настроения, чувства и т.п.» [4]. Анализ эпитета «нетленной» указывает на значимость использования слова «душа» во втором случае. Не всегда инофон, знающий смысл отдельных слов, может полностью проникнуть в глубину художественного текста. Для полного осмысления произведения необходимы также лингвокультурологические знания, понимание ментальных и эмоциональных особенностей русского народа. Опыт работы в иноязычных аудиториях доказывает эффективность методики Н.В. Кулибиной.

Важнейшим в иноязычной аудитории остается вопрос восприятия художественного текста инофонами, насколько глубоко после изучения текст будет ими понят.

Следует помнить, что художественный текст является для инофонов культурологическим источником, из которого иноязычной аудиторией черпаются сведения о культуре, быте, традициях русского народа. Также на основе литературного текста строятся речевые модели и ситуации. Смодулированные писателями в

произведениях диалоги, монологи, различные обстоятельства служат для инофонов речевым эталоном и являются прекрасным примером для подражания при воспроизведении подобных ситуаций.

Художественный текст способствует развитию таких коммуникативных навыков и умений, как:

- демонстрация уровня освоенности текста;
- высказывание своих взглядов и их аргументация
- составление монологов, ведение диалогов.

Текст способствует формированию языковой и коммуникативной компетенций.

Работа над художественным текстом при изучении языка является также и средством повышения мотивации обучения. Мотивация побуждает интерес, интерес развивает творческую активность, творческая активность способствует получению глубоких знаний, т. е. тому к чему и стремится преподавание [5, с. 63].

Художественный текст является незаменимым средством, формирующим культуроведческие компетенции изучающих русский язык как неродной. В связи с этим культурологический подход при изучении русского языка в методике РКИ на сегодняшний день очень популярен и разрабатывается такими учеными, как: Е.А. Быстрова, А.А. Евтюгина, М.Р. Львов, А.Д. Дейкина и др.

Обучение русскому языку возможно только через развитие общей культуры, формирующей знания студентов-инофонов о реалиях жизни народа, к которым относятся явления как повседневной, так и «духовной жизни народа, его история, традиции. Важными в данном аспекте представляются литературные произведения, без знания которых невозможно полноценное обучение инофонов русскому языку» [6].

При планировании работы над художественным текстом значителен момент выбора произведений, которые будут предложены инофонам для чтения. Заинтересованность аудитории художественным текстом во многом определяет успех занятия. Выбирая текст следует обязательно учитывать интересы (увлеченность творчеством) студентов, а также учитывать литературные предпочтения самого преподавателя. От этого занятие только выиграет: интерес к произведению первый шаг к пониманию предложенного текста. Многими учеными и методистами рекомендуется подбирать художественные тексты из классической литературы. Также в иноязычной аудитории для чтения рекомендуется выбирать завершенные, небольшие по объему, литературные формы (рассказ, басня, стихотворение, сказка и т.д.), потому что эпизоды (отрывки) ограничивают полное восприятие и понимание всего произведения.

Читая художественную литературу обучающийся не только изучает русский язык, но и впитывает в себя чужую культуру, начинает понимать русскую действительность, определенные черты русского характера, усваивают уроки русской ментальности. Все перечисленное выше создает у инофона представление о русской национальной картине мира, дает возможность сопоставить знания о русской культуре с культурой своего народа, учит уважать другой культурный мир.

Таким образом, художественный текст при обучении русскому языку в иноязычной аудитории является незаменимой возможностью для формирования у инофонов представлений о русской культуре, быте, русской языковой картине в целом. Ресурсы литературного текста в лингвострановедческом аспекте безграничны, и при креативном подходе художественный текст является действенным средством обучения русскому языку как неродному.

Список использованной литературы

- 1.Кулибина, Н.В. Зачем, что и как читать на уроке. Художественный текст при изучении русского языка как иностранного/ Н.В. Кулибина. – СПб.: ООО Центр «Златоуст», 2001. – 390 с.
- 2.Прокурова Н.С. Роль художественной литературы в обучении русскому языку студентов-нефилологов (слушателей ВА МВД России) на продвинутом этапе обучения // Актуальные проблемы обучения русскому языку: Матер. Междунар. конф., – Брно, 2012. – С. 100-108
- 3.Кулибина, Н. В. Читаем стихи русских поэтов/ Н.В. Кулибина. – СПб.: ООО Центр «Златоуст», 2005. – 96 с.
- 4.Ожегов С.И. Словарь русского языка/ Гл. ред. С. П. Обнорский. – М.: Русский язык, 1981. – 816 с.
- 5.Аксенова Г.Н. Художественный текст специальной тематики, его мотивационная, коммуникативная и профессиональная значимость/ Г.Н. Аксенова, Н.Е. Кожухова// Актуальные проблемы обучения русскому и белорусскому языкам в медицинском вузе: Сб. ст. под ред. В.В. Белого. – Минск, 2009. – С. 61-64.
- 6.Стурикова М.В. Обучение студентов-инофонов русскому языку как неродному посредством чтения литературных произведений [Электронный ресурс]. – 2016. – URL: <http://psychology.snauka.ru/> (дата обращения: 11.11.2016)

АКАДЕМИК АХМЕТ ЖҰБАНОВТЫҢ «ЗАМАНА БҰЛБҰЛДАРЫ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ә.Ж. ҰЛЫҚПАНОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада академик, өнертану ғылымдарының докторы, профессор Ахмет Қуанұлы Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» еңбегіндегі әдебиеттану аспектілері қарастырылып, зерттелу нысанасына алынады. Мақалада ел тарихында алтын әріптерімен аты жазылып, халық жүрегінен орын алған талантты тұлға, дарынды музыкант, феномен Ахмет Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» зерттеуіне баға берген белгілі ғалымдар мен айтулы қоғам қайраткерлерінің ой-пікірлеріне талдау жасалынады. Өнертанушы ғалымның ұсыныс-тұжырымдарының бүгінгі күнмен сабақтастығы зерделенеді.

Кілт сөздер: өнертанушы, әдебиеттану аспектілері, музыкалық фольклортану, синкреттілік, халық әндері, ақындар.

Аннотация. Жубанов Ахмет Куанович – талантливый музыковед, выдающийся композитор, общественный деятель. В статье рассматриваются научный труд выдающегося академика, доктора искусствоведения, профессора Ахмета Куановича Жубанова «Соловьи столетий». В статье анализируются литературоведческие аспекты «Соловьи столетий».

Ключевые слова: искусствовед, литературоведческие аспекты, музыкальная фольклористика, синкретизм, народные песни, поэты.

Annotation. Zhubanov Akhmet Kuanovich – a talented musicologist, an outstanding composer, public figure. The article deals with the scientific work of an outstanding academician, doctor of art history, professor Akhmet Kuanovich Zhubanov "Nightingales of centuries". The article analyzes the literary aspects of the aspects of "Nightingales of centuries".

Key words: art critic, literary aspects, musical folklore, syncretism, folk songs, poets.

Кіріспе. Жұбанов Ахмет Қуанұлы – композитор, педагог, дирижер, қоғам қайраткері. Темір-Орқаш өңірінен түлеп ұшқан ағайынды Жұбановтар мен олардан өсіп-өнген ұрпағын бүгінде қазақ елінде білмейтін жан кемде-кем. «Шығыстың екінші Аристотелі» атанған Әбу Насыр Әл-Фараби сынды сан қырлы талант иесі еді.

Ахмет Жұбановты өнер әлеміне баулығына өзінің туған ағасы, қазақтан шыққан тұңғыш профессор, түркітанушы ғалым Құдайберген Жұбанов болатын. Музыка мен ғылыми тұманың басын тең ұстаған ғұлама Ахмет Жұбановтың өнертанудағы еселі еңбегі туралы күні бүгінге дейін аз айтылып жүрген жоқ. Біз де өз кезегімізде Ахмет Жұбанов мұрасының әлі де болса терең зерттелуге тиіс тағы бір қыры – әдебиеттану ғылымына, музыкалық фольклористикаға сіңірген еңбегі туралы сөз етсек дейміз.

Негізгі бөлім. Заманымыздың заңғары жазушысы, академик ғалым М.О.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде: «Қазақ әдебиеті барлық халықтың әдебиеті сияқты екіге бөлінеді: біріншісі – ауызша әдебиет, ел ақындығы. Екіншісі – жазба әдебиеті. Ел ақындығы

не ауызша әдебиет: елдің жазу өнерін білмей тұрған кезінде шыққан сөздер» [1, 7-б.] – деп жазды. М.Әуезов тұжырымдағандай, халық ауыз әдебиетінің өзіне тән бір жанрлық ерекшелігі бар. Бұл ерекшелік – фольклордың синкреттілік қырымен байланысты. Синкретті сөзі – «бір басына бірнеше өнерді тоғыстырған» деген ұғымды береді. Осы орайда, фольклор мен халық ауыз әдебиеті атауларының мағыналық айырым жігін бірер сөзбен ажыратып өтсек, фольклор – халық даналығынан пайда болған асыл дүниелердің жиынтығы. Фольклор – бір басына бірнеше өнерді топтастырған синкреттілік сипатқа ие, нақтырақ айтқанда, саз, сөз, би және драма өнерінің тарихи даму кезеңдерін қамтиды. Фольклор – халық шығармашылығы болса, фольклортану – халықтың шығармашылығын зерттеуді мақсат еткен ғылым саласы. Фольклортанушы Әуелбек Қоңыратбаевтың айтуынша: «Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болады. Ең алдыменен, фольклор – синкретті өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді. ... «Халық ауыз әдебиеті» деген атауға келер болсақ, ол фольклордан жіктеліп шыққан, бірақ әлі де болса дәстүрлі байланысын үзбеген жеке бір арна болып қалмақ» [2, 8-б.]. Академик Сейіт Қасқасбасов «ауыз әдебиеті» деген тіркестің бүгінгі күнде «фольклор» сөзімен ауыстырылғанын ғылыми жаңалықтардың күнбе-күнгі ғылыми жаңалықтардың ашылғандығымен байланысты түсіндіреді. «Қазіргі таңда «ауыз әдебиеті» деген термин қазақтың ежелден келе жатқан жыраулар мен ақындардың ауызша шығарып, ауызша орындап, ауызша таратқан төл туындыларына қатысты екені анықталды. Сөйтіп, қазақтың ұлттық сөз өнері үш түрден, үш топтан тұратыны белгілі болды. Олар – фольклор, ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті» [3, 16-б.]. Ғалымның тұжырымдауынша, бүгінгі кезеңде фольклор мұрасын әлем зерттеушілері үш арнада қарастырады:

- а) Көне дәуірдің дүниетанымы мен мәдениеті;
- б) Халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-дәстүрінің ажырамас бөлшегі;
- в) Фольклор – өмірдің барлық саласын қамтиды.

Академик Р.Бердібай да фольклор – ұзақ жылдар бойы сөз өнері ретінде қана қарастырылғанын өте орынды атап көрсеткен. Зерттеушінің пайымдауынша, фольклордың тарих, этнография, музыка, ескі салт, наным-сенімдермен де тығыз байланысты екендігін естен шығармағанымыз жөн. «Ауызекі тараған лирикалық өлеңдер де, көлемді эпостық шығармалар да өзіне лайық сазымен (музыкасымен) айтылып келген. Осыдан келіп, фольклордың музыкамен байланыстылық проблемасы туады. Өкінішке қарай, біздің зерттеушілеріміз осы кезге дейін бірде-бір эпостың мәтінін оның музыкасымен қатар тексеріп көрген жоқ. Ауыз әдебиеті ескерткіштерін халықтың кәсіп, тұрмыс қалпымен, этникалық психологиясымен салыстыру этнография ғылымының жетістіктеріне сүйенуді қажет етеді. Мұның бәрі фольклор мұрасының синкреттілік болмысын айқындайды» [4, 461-

б.], – дей келіп, соңғы жылдардағы фольклор құбылыстарының табиғатын тереңдеп ашатын зерттеулерге тоқталып өтеді. Дегенмен, «... Фольклортану ғылымы атқаратын істің шеңбері кең, тақырыбы сан тарау, мазмұны терең, келешегі зор екені аңғарылса керек» [4, 466-б.], – деген зерттеушінің пікірінен алдағы ізденістердің де зор ауқымда жүрмек екендігін аңғарамыз.

Профессор Құдайберген Жұбановтың да айтуынша «халық поэзиясы» – синкреттілік сипатқа ие. Олай болса, халық даналығына айналған фольклорлық мұра, оның ішінде ауыз әдебиетінің бар түрі, тұрмыс-салт жыры болсын, халық әндері, мейлі батырлық, ғашықтық дастандар, айтыс, т.б. бәрі, әуенімен, әуезімен қоса айтылып, күні бүгінге келіп жеткен. Ал енді осы фольклорлық мұрамызды, оның ішінде музыкалық фольклорды бүгінде қалай зерттеп жүрміз деген мәселе туындайды.

Зерттеу әдістері. Фольклортанушы ғалымдар Рахманқұл Бердібай да, Сейіт Асқарұлы Қасқабасов та өз зерттеулерінде фольклорды кешенді түрде зерттеу керек деген мәселені көтерген еді. Бұл тұжырымды пікірді өз кезінде Құдайберген Жұбанов та «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы» [5.] атты очеркінде айтып кеткен.

Соныменен, фольклорды кешенді түрде зерттеу дегеніміз – ата-бабамыздан келіп жеткен халық мұрасын, ауыз әдебиетінің бар жанры музыкамен әрленетін болғасын жерде, зерттеу нысанасына тек сөз, мәтін түрі ғана емес, беташар, тойбастар, сол эпостық жыр қалай айтылып отыр, музыкалық ерекшелігі қандай дейтін сауалдар да қойылуы керек. Міне, тап осы тұста академик Ахмет Жұбанов зерттеулерінің қазақ фольклортану ғылымына, оның ішінде музыкалық фольклористикаға қосылған үлес-салмағының қомақтылығы өзінен-өзі шығып отыр.

Академик Ахмет Жұбанов өзінің тынымсыз да толассыз шығармашылыққа толы еңбек жолында әлі күнге дейін еш құндылығын жоймай келе жатқан «Ғасырлар пернесі», «Замана бұлбұлдары» және қазақ халық музыкасының тарихы, халық әншілерінің, күйшілерінің, композиторларының өмірі мен шығармашылығы жайындағы «Құрманғазы», «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы», т.б. зерттеулерді жазды.

«Қазақстан композиторларының өмірі мен творчествосы» атты еңбегінде Ахмет Жұбанов XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың айтулы әнші-ақындары мен майталман күйшілеріне қатысты тарихи-ауызекі деректерді ғылыми тұрғыдан өңдеп, алғаш рет қалың оқырманға ұсынады. Аталмыш еңбектің өз кезінде танымдық деңгейі аса жоғары болды.

Қазақтың өнерсүйер қалың қауымы еліміздің ең талантты өнерпаздары туралы құнды деректерді осы еңбектен тұңғыш рет танып білді десек, артық айтқандық болмас. Бірақ XX ғасырдың төңкерісімен бірге келген «солақай саясаттың кесірінен» бұл еңбек сол тұста

әділетсіз сынға да ұшырады. Қазақтың өткен тарихы мен өнерін, мәдениетін зерттеген адамдардың бәріне бірдей жалалы «халық жауы» деген «жалған айып» тағылғанда, бұл құрыққа Ахмет Жұбанов та ілігудің аз-ақ алдында тұрды. Сол бір зұлматты кезеңде Ахмет Жұбанов та консерваторияның қабырғасынан қуылады. Қызметінен кетуге мәжбүр болады.

1937-1938 жылдардағы Кеңестер Одағының «қанды қырғынының» саяси ызғары қайта соққан елуінші жылдардың тұсында да Ахмет Жұбановтың басына «солақай саясаттың» құрығы тағы түсті. Өнер әлемінде қазақты құртқан бақталастық пен көре алмаушылық қай заманда да бар. Ахмет Жұбановтың да жаулары оны атақ-даңқтан жұрдай етуге бар жандарын салып бақты. Әйтсе де, 1953 жылы Сталин өлген соң, қоғамның саяси өмірі жаңа арнаға келе бастап, Ахмет Жұбановтың өмірлік танымына айналған шығармашылық іспен қайта айналысуға толықтай мүмкіндігі туды.

Нәтижелер. Өмірінің осындай көлеңкелі тұстары Ахмет Жұбановты бұрынғы зерттеу еңбектеріне қайта қарап, өңдеп, толықтырып жазуға алып келіп отырды. Нәтижесінде сүбелі зерттеу – «Замана бұлбұлдары» еңбегі өмірге келді. Бұл еңбек жарыққа шыққан күннен бастап, оқырмандарының ыстық ықыласына бөленді. Еңбек 1958 жылы Москвада өткен қазақ мәдениетінің он күндігі қарсаңында жұртшылықтың қолына тиеді. Көп ұзамай орыс тіліне де аударылып басылып, «Струны столетий» және «Соловьи столетий» деген атпенен жарық көрді. Бұл кітаптарға кезінде академик жазушы Ғабит Мүсірепов алғысөз жазған еді.

Ғабит Мүсірепов осы алғысөзінде: «Зерттеу жұмысымен айналысуға мүмкіндік берерліктей болмашы ғана жағдайлар жасалғаннан кейін бірер жыл өтпей-ақ, күлден көтерілген Феникс сияқтанып қазақтың ұлт аспаптар оркестрі пайда болды. Мен Ахмет Қуанұлының көп дауысты ұлттық оркестрді құруы – аса елеулі, сонымен қатар тарихи еңбек деп санаймын. ...Ұлт оркестрінің кіндік атасы – Ақаң» [6, 6-б.] – деп жазса, танымал өнертанушы, мәдениет қайраткері Б.Ғизатов: «Ғасырлар пернесі» мен «Замана бұлбұлдары» қазақ музыкасына қойылған үлкен ескерткіш іспеттес» [7.] – деп баға берді.

А.Жұбанов «Замана бұлбұлдарында» қазақ халқының өмірінде әннің, жалпы өнердің алатын өзіндік құдіретті күші жайында өте тұжырымды баяндайды. Осы тұста Ш.Уәлихановтың досы Г.Потанин жазып алған мына бір аңызды мысалдап келтіреді: «Ән аспаннан қалықтап ұшып жер бетіне жақын келеді. Оның жерге ең жақындаған кезін байқаған халық, әнді ұстап қалған, ал жоғары қалықтаған жердің адамдары ешнәрсе үйрене алмаған. Құдайдың құдіретімен келген ән қазақ жерінде тіпті төмен ұшқан да қазақ халқы оны естіп, әнді жақсы айтатын болған. Қазақтардың басқа халықтардан әнді жақсы айтататын себебі осы». Сондай-ақ, А.Жұбанов өз зерттеуінде қазақ үшін әннің киелі күшін сипаттаған Г.Потанин, А.Алекторовтан бастап, В.Карлсон, С.Рыбаков, Мұхаммед-Сәлім Кішімов, Ғалауатдин Мамиков, т.б. еңбектеріне сілтеме жасай келе, өзіндік пікірін былайша

тұжырымдайды: «Біз тек қазақтың халық әндері туралы, әншілері туралы жазылған пікірлерді келтірдік. Оның бәрі де қазақтың халық творчествосын зерттеудегі ең алғашқы адымдар. Терең үнілген адамға қазақ әндерінде... толып жатқан тарих бар. Біздің әндеріміздің тарихы әлі тексерілген жоқ» [7, б-б.] .

Талқылау. Қазақтың ауызекі тараған поэтикалық мұраларының қай қайсысында да ата-бабамыздың ұлттық танымы, білген жанға тарихы тұнып жатыр. Автор аталған еңбекте қалың қазақтың зарлы күйіне айналып, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жылдарында сар даланы күңіrentкен «Елім-ай» атты тарихи өлеңі жайында, «Жалбыр» операсындағы Қайрақбайдың әні болып айтылатын «Әмірхан» әні, «Жылқышы» әні және қазақ фольклористикасында тарихи өлеңдер жанрына жататын 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі туралы әндер туралы жазады. Осы көтеріліс тұсында туған әндерді жанры, түрі жағынан былайша топтастырады:

- 1) Бунтарлық әндер (бүлікшіл әндері – Ә.Ұ.);
- 2) Лирикалық әндер;
- 3) Махаббат әндері;
- 4) Сағыну әндері;
- 5) Күлкі әндері;
- 6) Балықшы әндері;
- 7) Атын, құсын мақтаған әндер;

Бұл әндердің басты тақырыптары – өмірдің мәңгілік арнасына айналған әділдік пен әділетсіздік, жақсылық пен жамандық, алдан күткен арман, т.б. екендігін атап өтеді. Еңбекте әдебиет зерттеушілері үшін құнды болып табылатын тағы бір мәлемет келтірілген. Бұл дерек зар заман ақыны, өз заманының шындығы шығармаларына өрілген Кердері Әбубәкірдің Қоңырбайдың Сейітіне бағыштаған арнау өлеңі дейміз.

Академик А.Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» еңбегіндегі сөз болған тағы бір үлкен келелі мәселе – қазақтың әнші-ақындары, сал-серілері және халық ақындары турасында. Сал мен серілердің киім киісі мен мінез-құлықтарына дейін тоқталып, сал-серілер жайында кезінде А.Затаевичтің қате пікір айтқанына тоқталып өтеді. Салдардың соңғы өкілі Мөңке Төлегенді Ахмет Жұбанов өз көзімен көргендігін айтып: «...Халық оны хан келе жатқандай қарсы алатын. Әңгіме айтса майын тамызады, ән салса таңдайыңды қақтырады. ...Оның аузынан шыққан сөз халық үшін аса «дуалы», халықтың өз тілінде, асықпай, баппен отырып-ақ жеткізетін. Өзі сауатты, көп жаңалықты біліп отырады, өлеңді жазып шығарады, әнді де өзі шығарады» [6, 17-б.] – деп баға береді.

А.Жұбановтың қазақтың классик ақыны Абай Құнанбайұлының мұрасына да бей-жай қарамағандығы белгілі. Автор Абайдың ән мұрасы турасында қазақтың бас ақынының

өзіндік ерекшеліктерін дөп басып тани отырып, кәсіби тұрғыда бағасын береді: «Шынында Абай творчествосы зерттеушілер үшін әлі де қызықты жағы көп нәрсе. Өлеңде жаңа өлшеу-ырғақ іздеген Абай, музыкада да жаңа форма, өлшеу іздеген. Бірақ интонациялық жағынан Абай әндері қазақ музыкасы негізінде шыққандығы даусыз. Ал Абайдың тағы бір жаңалығы, оның бір әнін бір әннің сөзімен айтуға келмейді. Әр қайсының өлең өлшеуімен, сәйкестігімен қатар, сол өлеңнің мазмұнымен сәйкес әуені бар. Тіпті кейбіреуі өлшеу жағынан басқа өлеңдермен айтуға келіп жатса да, музыкалық мазмұн, тіл жағынан келмейді» [6, 19-б.] – деп бағамдайды.

Ахмет Жұбанов осы зерттеуінде А.Затаевичтің қазақтың музыкалық мұрасын жинақтауға қосқан өзіндік үлесіне ден қоя отырып, сонымен қатар орыс өнертанушысының кейбір қазақ өнерпаздары жайында шала пікір айтқанына да баса назар аударады. А.Затаевичтің қазақтың сал-серілері, Жаяу Мұсаның ән айту ерекшеліктерін жіті назар аударып қарастырмағандығына да көңілі толмайтындығын білдіреді. Өйткені, А.Жұбановтың айтуынша: «Біздің Абай мен Жаяу Мұса... музыка творчествосында халық композиторлары арасында ерекше орын алады. Екеуінде де үлкен жаңалықтар бар. Ал ол жаңалықтардың біздің заман үшін ерекше мәні бар. ... Бұл екеуінің шығармаларының формалық, интонациялық, өлшеулік, мазмұндық жақтары ... ерекше» дейді.

Ахмет Жұбановтың зерттеу нысанасынадағы маңызды мәселелер Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса мен Мәди, Сары, Әсет, Нартай, Кенен, Әміре, т.б. туралы жазылған эсселері дер едік. Аталмыш жанрда жазылған бұл шығармалар әнші-ақындар жайындағы өмірдеректер мен шығармашылықтарының ерекшеліктері туралы баға берілуімен құнды. Жоғарыда айтылған пікірлерден А.Жұбановтың сөз саптасы, тіл ерекшелігі, не нәрсе жайын жазса да айналасымен қоса қамтып, салыстырып, терең тұжырым жасайтын ерекше танымын, қаламгерлік қарымын танимыз, дән риза боламыз.

Тұжырым. Сөзімізді қорытындылай келе, әрине, бір баяндаманың аясында «Саз әлемінің сардары» атанған өнертанушы, академик Ахмет Жұбановтың қазақ әдебиеттану ғылымына елеулі үлес болып қосылған бар еңбегін түгелдей қамтып шығу еместігін ескерттім келеді. Қазақтың бағына бола жаратылған дүйім Жұбановтар әулетінің әрқайсысы феномен тұлға ретінде дарындылықтарымен ерекшеленеді. Солардың ішінде, Ахмет Жұбановтың қазақ мәдениеті мен өнертануында алатын орнынан бөлек, әдебиеттану саласындағы еңбектерін зерделеудің біз үшін маңызы орасан зор. Ахмет Жұбановтың ғылыми ғұмыры – болашаққа мәңгілік рухани азық болып қала беретіндігіне көзіміз жетуде.

Академик Ахмет Қуанұлы Жұбановтың мәңгі өлмес, өшпес музыкалық мұрасы ғана құнды емес. Қазақтан шыққан танымал әнші-ақындар шығармашылығы мен ғұмыр

деректерін саралауда Ахмет Жұбановтың айтып кеткен ой-тұжырымдарды – әдебиеттану ғылымы үшін де ерекше маңызға ие болып қала бермек демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов Мұхтар. Әдебиет тарихы. Алматы, Ана тілі. – 1991. - 192 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі. – 1991. - 288 б.
3. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана, 2002. - 584 б.
4. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Кәусар бұлақ. 2-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. - 472 б.
5. Құдайберген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы – Ақтөбе: Жұбанов университеті, 2019. - 584 б.
6. Жұбанов Ахмет. Ғасырлар пернесі. Алматы: [Дайк-пресс](#), 2002. - 328 б.
7. Саз әлемінің сардары. Ахмет Жұбанов // https://martebe.kz/akhmet_zhubanov/ (26.10.2014)
8. Жұбанов Ахмет. Замана бұлбұлдары. (Алматы: [Дайк-пресс](#), 2002. - 440 б.

ҒТАМР 16.01.17

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ЖАЛҒЫЗДЫҚ» ИДЕЯСЫ (ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР МЕН АҚЫНДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ)

С.Ж.ТАШИМБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі «жалғыздық» тақырыбының көрінісі үш дәуірдің өкілімен зерделенеді. Жыраулық поэзиядағы Ақтамберді жырларында кездесетін «жалғыздық» тақырыбы психологиялық-әлеуметтік мәнде талданса, XIX ғасырдағы Абай шығармаларындағы бұл идеяның көрінісі философиялық негізде дамыды. Ақтамберді мен Абай шығармаларындағы осы мәселені салыстыра келе, жалпы XX ғасырдағы әдебиеттегі көріністі Б.Күлеев поэзиясы арқылы дәлелдеуге тырыстық. Ақтамбердінің жалғыздығында өкініш, нала, мұң сарынымен берілгенімен, онда рух пен намыс бар. Оның жалғыздығының жеңуі – қайратының арқасы. Абай шығармашылығындағы жалғыздық сол кезгі қоғам мешеулігімен тікелей байланысты. Бернияз өз жақын туыстарынан, өз қоғамынан опық жеп, өмірден орнын таба алмай, қайғы-қасіреттің шырмауында қалып, қу тіршіліктің күйбеңін басынан өткергенін суреттейді. Өздерінің болмысы мен сезімін өлеңдерінде өрнектеген әр дәуірдің ақынынан да «жалғыздық» мәселесін көре отыра, олардың нәзік жүрегін одан сайын жетімсіретіп, әлсіреткен жағдай – заман адамдары, әлеумет қайшылықтары, өмір заңдылықтары, сорлары өз қоғамынан озық туып, сол себепті де өз ортасына сыймай, өз замандасты арасында жетік бағаланбауы деп ойымызға түйеміз.

Кілт сөздер: жалғыздық мәселесі, жырау, ақын, лирика, жыраулық поэзия, XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті, XX ғасырдағы қазақ әдебиеті.

Аннотация: В данной статье рассматривается тема «одинокости» в казахской литературе, изучая представителей трех эпох. В то время как тема «одинокости» в стихах Актамберды анализируется в психологическом и социальном смысле, выражение этой идеи в произведениях Абая в XIX веке развивалось на философской основе. Сравнивая этот вопрос в произведениях Актамберды и Абая, мы попытались доказать ситуацию в литературе XX века через поэзию Б. Кулеева. Хотя одиночество Актамберды полно горя, печали, у него есть дух и честь. Победа его одиночества связана с его мужеством. Одиночество в работе Абая напрямую связано с невежеством общества того времени. Бернияз описывает, как он был поражен жизненным стрессом, неспособен найти место в жизни, лишен своих близких родственников и общества. Видя проблему «одинокости» каждой эпохи, которые выражали свою природу и чувства в своих стихах, ситуация ослабляла их нежные сердца - социальные противоречия, законы жизни, печали предшествовали их обществу и поэтому не вписывались в их среду. Мы думаем, что это не оценено в свое время.

Ключевые слова: проблема одиночества, жырау, поэт, лирика, жырауская поэзия, казахская литература XIX века, казахская литература XX века.

Annotation. This article discusses the theme of "loneliness" in Kazakh literature, studying the representatives of three eras. While the theme of "loneliness" in the verses of Aktamberdy is analyzed in a psychological and social sense, the expression of this idea in the works of Abay in the 19th century developed on a philosophical basis. Comparing this issue in the works of Aktamberdy and Abay, we tried to prove the situation in the literature of the twentieth century through the poetry of B. Kuleev. Although Aktamberdy's loneliness is full of grief, sorrow, he has a spirit and honor. The victory of his loneliness is associated with his courage. Loneliness in the work of Abay is directly related to the ignorance of the society of that time. Berniyaz describes how he was struck by life stress, unable to find a place in life, deprived of his close relatives and society. Seeing the problem of "loneliness" of each era, which expressed their nature and feelings in their poems, the situation weakened their tender hearts - social contradictions, laws of life, sorrows preceded their society and therefore did not fit into their midst. We think this is not appreciated in due time.

Key words: the problem of loneliness, zhyrau, poet, lyrics, zhyrau poetry, Kazakh literature of the nineteenth century, Kazakh literature of the twentieth century.

Қазақ әдебиетінің тарихында қоғамның келеңсіз құбылыстарына көңілі толмай, дүниеде торығып, өз орнын таба алмай жапа шегіп, жан жалғыздығын шығармаларына арқау еткен қаламгерлер аз емес. Әділетсіз ортаның «кемсітушілігінен», адам тағдырының, болмысының, жағымсыз қасиеттері мен мінездерінің кертартпалығынан, қазақ даласында қараңғы көңілдің өрбуінен оларды ешкім түсінбеді, жандарына дауа таппады.

Осы мақсатта әр дәуірдің өкілінің жалғыздық мәселесіне қалай қарап, қалайша түсінгеніне баға беру, ақынның шығармашылық лабораториясына ой көзімен қарау – бүгінгі әдебиеттанудағы ізденістердің бірі болыптабылады. Әдебиет тарихындағы жыраулық поэзияның орны ерекше. Елдік пен ерлікті, қайсарлық пен төзімділікті басты нысанаға ұстап, жыраулық дәстүрдің озық тұлғасы «Ақтамберді бүкіл ел мүддесін, ру, ата намысы емес, иісі қазақтың намысын қуады, елді ерлікке, бірлікке шақырады» [1.172]. Ақтамберді жырау Сарыұлы – Халидидің айтуынша, ойраттармен күрес дәуірінде қазақ қолының басында жүрген аруақты ерлердің бәрә [2.218]. Ол жас шағынан жау қорлығын көріп, еліне

камкор болам деп, сонау 15-16 жасынан жау жағын жайпауға жасымаған. Қасіреттің қара шоқпарына мертігіп, ата-анасынан айырылып, тіршілік түйткілдерін тақымының табалдырығына тастай тұрып, жалғыздықпен күресе отыра, жағаласа жүріп өседі:

Атадан тудым жалқы боп,

Жақыннан көрдім талқы көп.

Жасым жетпей он беске [3.61]. Ал өзінің «Жағалбай деген ел болар» өлеңінде былай дейді:

Атадан алтау туғанның

Жүрегіннің бастары

Алтын менен бу болар [3.60]. Яғни бұнда ағайыны көп болып, бірлікте өмір сүргендердің бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, қажетті нәрселер талқыланып, жинақы түрде күй кешетіндігі:

Атадан жалғыз туғанның

Жүрегіннің бастары

Сары да жалқын су болар,

Жалғыздық, сені қайтейін [3.60], - деп, бір жағынан өкініп тұрса, екінші жағынан бір күні саған ащы кегімді қайтарамын деп тұрғандай қайсарлықтың ауаны сезіледі. Мұнда яғни «жүректің басы сары да жалқын су болар» деп тұрғаны – жалғыздық адамға жараспайды, уайымға, мұңға беріледі. Жаның да ауырады, жауға да алдырасың дегені. Бұның түбінде «Қанша шешен болса да дауға салма жалғызды, қанша батыр болса да жауға салма жалғызды» деген халықтық ұғым жатыр. Атаның ұрпағын сақтау үшін ел осылайша жалғызды мүсіркеп, сақтауға тырысқан. Ал «Жел, жел есер, жел есер» өлеңінде салыстыру бар. Толыққанды, бақытты жандар және:

Баласы өсіп жетпесе,

Сөзі көпке өтпесе,

Жал-құйрықсыз жалғыздар

Олай-бұлай боп кетсе,

Әкесі сорлы қор болар [3.61], - деп, жалғыздық күнін қараң, басы ауырып, балтыры сыздағанда, жалғзынан айырылған қандай күй кешеді екен деп тебіренеді. Бұл өмірде өз еншісін бөліп ала алмай, торығып, зарығып жүруінің кесірінің бір ұшын жалғыздыққа телиді.

Жағама қолдың тигенін,

Жалғыздық, сенен көремін.

Жамаулы киім кигенін,

Жарлылық, сенен көремін [3.61].

Ақтамбердіні өзгеден ерекшелеп тұратын тұсы – оның рух пен намыс философиясын биікке қойғаны. Ол жалғызбын, сүйеуім жоқ деп мойымай:

Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,
Балталасаң да айырылман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,

Тасқа да салсаң майрылман [3.61]! – деп, табиғат пен қоғамдағы дара да сара нәрселерге өзін балай отырып, тепсе темір үзетіндей ер екендігін мойындатып отыр. Сонымен бірге жетімдік пен жесірліктің нышанын, ұшқынын өз идеяларының бірі етіп алады. Ақтамбердідегі «жалғыздықты» басқа ақындармен салыстырар болсақ, Абайдағы, Бернияздағы ұғымды алсақ, ол өз өмірімен, қоғамымен, тарихымен байланысты дейміз.

Ғалым Б.Омар: «Абайдағы «жүрек» - қайрат пен ақылға әміршілік қылатын, бүкіл жандүниені билейтін жүрек» [4.236], - дегендей, Абай өлеңдерінде ыстық жүрек, ызалы жүрек, жылы жүрек, жас жүрек, ауру жүрек немесе қырық жамау жүрек деп ерекше сыр-сипат, жандүниесін айқын сезіндіретін көрініс – жан сырласы, жолдасы, мұңын шағар жалғыз досы. Ол «жүрегім менің қырық жамау» дейді. Сол қырық жамау жүректің сырын шешетін күшті жүрек керек. Бірде ол:

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл /5.245/, - десе, бірде:
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек.

Ағызды қысып жасымды [5.105], - деген өлеңдері Абайдың заманынан асып туған бір адам болып, қаптап жатқан қараңғылықта тұншығып, қиянатқа шамданып, кемдікке ызаланғанын көрсетеді. Ақын жалғыздығының айнасы – оның жүрегі. Ақын А.Кеңшілікұлы: «бір Құдайдан басқаның бәрінің де уақытша екендігіне көзі жеткен ақын – жүрегінің түбіндегі жалғыздықтан ғана жұбаныш іздейді», - деген [6.157].

Ақын жаны өте нәзік, сезімтал, тез жараланғыш болатыны мәлім. Абай өз өміріндегі әрқилы оқиғаларды жан-тәнімен сезініп, жүрегімен қабылдайтын сезімтал жан екенін, және жүрек культін барынша кең жырлаған ойшыл ақын екендігін төмендегі жолдардан айқын байқаймыз:

Тыңдамаса еш адам.
Өз жүрегім толғансын [5.142]. Немесе:
Жүрегім, нені сезесің,

Сенен басқа жан жоқ па [5.272]? Бұл жерде өз жүрегін жақын досындай сырласуға шақырып, көк дөненнен жүйрік көңіліне тоқтау айтқысы келетін сияқты. Ақын бірқалыпты ырғақтан ауытқығанда, «...қайнап бір жүрек қылады әлек» деп, адам бойындағы көңіл-күйді айқындайды. «Абайдың өзі айтқандай, «жұмбақ адамды» түсіну үшін жүрекке үңілу керек екен, бар сырды жүректен іздеу керек екен, ең бастысы барлығына да жүрекпен қарау керек екен» [7.32].

Абай «жүректі» бірінші орынға қойған. Ол осы «жүрек» сөзін қолдану машығын шығыстан алған.

Өмірдің соқтықпалы-соқпақсыз жерінде өсіп, мыңмен жалғыз алысқан, елден етекбасты көп көрген ақын өз жүрегін «ауру жүрек» деп анықтап, жалғыздықтың белгілерін сипаттайды:

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай [5.266].

Ал, Жаралы болған жүрекке

Дауа бер, жамап сынайын [5.268], - деп, өзіне тоқтау салады, алладан дауа сұрайды. Бұл бір-бірімен мазмұндас өлеңдерде өз жүрегін «ауру жүрек», «жаралы жүрек», «қырық жамау жүрекке» теңейді. Оның себебі біреу. Ол – керенаулықтан шыға алмай отырған өз халқының олқы мінезі.

Абай махаббатты, өмірді, философияны, табиғатты, көңіл-күйді жырына арқау етсе де, «жүрек» сөзін бірінші ауызға алады. Әр ақынның өзінің айт дегені, жүрек қалауы болады. Әр адам өз «менін» өзінше жырға қосады. Кейбіреулер оны ашық айтса, ендібіреулері астарлап, өз тұлғасын, жаны мен тәнін, өз сезімі мен ой-арманын белгілі бір объектіге телиді. Абайдың «мені»- «жүрегі». Абай өзінің отыз жетінші қара сөзінде: «Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?» деген [8.45].

Абайдың әлі де ашылмаған жұмбағы қаншама? Абайда «мыңмен жалғыз алыстым» деген тіркес бар. Бұның мыңы – надандар. Яғни надандармен жалғыз алысып, ақыры жеңе алмадым дегенді айтып отыр:

Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,

Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма [5.48], - дейді. Сірә, ол бірінші қара сөзінде: «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның несі бар?» - дейді [9.158]. «Шайтан» деген өлеңде:

Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,

Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген, - деп, өзің алған білім саған білім болып дарымайды, оны таратып, артқыларға үйретуің керек деген. Атам қазақ: «Жалғыздық құдайға ғана жарасады» десе, Абай да:

Жалғыздық – бәр тәңірінің сыбағасы,

Өршілдікпен лағынетке болған душар [9.57], - дейді. Лермонтовтың «Парусын» былай өрнектейді [9.92]:

Жалғыз жалау жылтылдап

Тұманды теңіз өрінде

Несі бар туған жерінде? Неліктен Абай жалғыз жалау деді. Жалау өзі нәзік, жел тұрса, шыдамай батып кетеді. Жалғыз, панасыз, бейкүнә жанды осы жалауға балай отырып, «жат жерде жүргендігін», амалсыздан, «бақ іздеп жүрмегендігін» айтады. Ана бір жерінде «тұманды» тіркесін алған. Тұман бар деген жерде, оның «барар жері мен басар тауы» да бұлыңғыр дегені. Біз жоғарыда Абай аудармаларындағы жалғыздық мәселесін қарастырдық. Ал оның өлеңдерінде жалғыздық «жүрек» сөзімен алмастырылса, кей жерлерде ашық айтылады. Ол өз теңдес адам, көзі ашық орта болмағандықтан жүрегімен сырласады. Оған барлық өкпесі мен назын айта отырып, күңіренеді. «Жүрегім» өлеңінде:

Досты қайдан табасың,

Кеңесерге адам жоқ.

Әрлі-берлі шабасың.

Жалғыздықтан жаман жоқ [9.98], - дей келе, өмірдегі ең қиын да қасіретті нәрсе – жалғыздық деп, жалғыздық – жалғандағы жаныңды жаудай жүдететін, жүректің жұдырығының жетегінде жұп-жұмыр жексұрын жәдігөйлілігімен жетімсірететін жаратқанның жазғаны дейді. Немесе «Сегіз аяқ» өлеңінде:

Атадан алтау,

Анадан төртеу,

Жалғыздық көрер жерім жоқ;

Ағайын бек көп,

Айтамын ептеп,

Сөзімді ұғар елім жоқ [5.11], - деп, ағайынының қиын-қыстау кезде, жапырақ-жүректің жауқазындай жарқындықтың жылы жүздерін жаныңа жаудырар жолдас пен бауырдың бәрі де жеткілікті, тек әттең, сөзімді ұғар, тындар бір жан жоқ деп налиды. Осылай өз адамдарына болсын деп бір ақыл айтсаң, олар оны түсінбей, өз бейшаралылығымен, дүниеге деген парықсыз, сасық ниеттерімен қоғам қауымына масыл болып отыр дегенді айтпақ еді. Бірақ:

Моласындай бақсының,

Жалғыз қалдым – тап шыным, - дейді. Жан досы, сүйенерлері – балаларынан айырылды. Абайдағы жалғыздық – қоғамдағы рухани жалғыздық. Оның ғибратын, сөзін тыңдар, бағалар еш жан болған емес.

XX ғасырдың басында әдебиет әлеміндегі құйрықты жұлдыздай жарқ еткен тұлға – Бернияз Күлеев. Ақын да осы «жалғыздық» идеясында декадеттік бағытта туындыларын шығарды. Ақын «Жұбату» өлеңінде:

Жалғанның қайырымсыз күндерінде

«Аһлаған» естіледі жалғыз зарың [10.52], - деп, лирикалық кейіпкер атынан өз замандастарына жұбату айтады. Әлеуметтік-қоғамдық саясат негізінде пайда болған ел ішіндегі келеңсіздіктерге налып, ащы мұң-қайғыны «жалғыз зар» деп бейнелейді. Ақынның лирикалық мені - әр өлеңінде өзінше сипат алады. «Қиял сөзі» өлеңінде:

Жалғыз өзім – жолдасым жоқ,

Сөз сөйлесіп сауығар [10.54], - деп, жан-жағын көк тұман жауып, көңілі күңгірттеніп, күлкі мен қызықтың ауылы алыстағанын білдіреді. Б.Күлеевтің жан дүниесі Абаймен сабақтас. Ол да Абай секілді «жүректен» ақыл, қайрат тапқысы келеді. Ғашығына қосылуына сол қоғамның қатыгез заңы кедергі болып, жанын жай таптырар күйдің болмағанын, сол топта ешкімге керексіз қалғанын «жүрегі» арқылы бернелеп, жалғыздықтың емі, «көр көңілдің» көзі махаббат екенін айтып өтеді:

Жас жүректі жұбатып сол үмітпен,

Күлімдейді көр көңілім керіліп кең [10.56].

Балдырғандай балқыған жүрегіме

Жарып салған махаббат мәңгілік із [10.56].

Махаббаттың лебінен басқа мұны

Жазатұғын жалғанда бар ма дәрі?! [10.57]. Б.Күлеевтің жалғыздығы – жан жалғыздығы – жас жүрегі, мұңды жүрегі, өр жүрегі. Өз жалғыздығын тағы бір жерде:

Ата-ана жоқ, ағайын жоқ, дос, жар жоқ,

Өлімісің, тірімісің дер жан жоқ.

Жат елдерде, алыс жерде еліңнен

Жалғыз болып, ауырғаннан жаман жоқ [10.138], - деп, жеке басының наласының бетін ашып береді. Бүгінгі халінің өршіп, жалғыздықтың торына шырмалғанын «ер жүрек» және «жас жүрек» көркемдік детальдары арқылы бейнелейді.

Ертеректе ер жүрегім

Ізгі, еркін, ерке еді.

...Жас жүрегім танып естен,

Қайнайды қатты тас болып [10.96], - деп, жас жанының улы желге мас болып, жүректегі тас алмастай, болаттай отқа салса еріместей болғанын астарлап суреттеу арқылы жүрегіне түскен жалғыздықты ешкім жібіте алмас дегенді айтқалы отыр. Шынында, ақын адам бойында жалғыздықтың көп өмір сүрмейтінін біліп, өмірді қызғалдаққа теңей отырып, оның өткінші екенін айтып кетеді, жастықты «алтынға» балап, оның жалғандығын сөз етеді. Осынысымен ақын мәңгі жас боп тұрғысы келетіндей. Немесе «Көңіліме» өлеңінде осы бір өткінші өмірде көңілдерде ешбір кірбің қалмасыншы деп, жалғыздықтан «сақтандырады».

Сайып келгенде, біз әр дәуірде өмір сүрген үш бірдей тұлғаны негізге ала отырып, олардың шығармашылығындағы жалғыздық мәселесін қарастырдық.

Ақтамбердінің жалғыздығында өкініш, нала, мұң сарынымен берілгенімен, онда рух пен намыс бар. Оның жалғыздығының жеңуі – қайратының арқасы. Абай шығармашылығындағы жалғыздық сол кезгі қоғам мешеулігімен тікелей байланысты. Бернияз өз жақын туыстарынан, өз қоғамынан опық жеп, өмірден орнын таба алмай, қайғы-қасіреттің шырмауында қалып, қу тіршіліктің күйбеңін басынан өткергенін суреттейді. Ақтамберді Бернияздан бір саты жоғары тұрып, дараланады. Өйткені Ақтамберді жалғыздықтан қорқып, мойымайды, мақсаты онымен күресіп, жеңбек. Ол – оптимист жырау. Ал Бернияз қайғыға беріліп, «асанқайғыға» салынып, өмірден түңіледі. Өздерінің болмысы мен сезімін өлеңдерінде өрнектеген әр дәуірдің ақынынан да «жалғыздық» мәселесін көре отыра, олардың нәзік жүрегін одан сайын жетімсіретіп, әлсіреткен жағдай – заман адамдары, әлеумет қайшылықтары, өмір заңдылықтары, сорлары өз қоғамынан озық туып, сол себепті де өз ортасына сыймай, өз замандасты арасында жетік бағаланбауы деп ойымызға түйеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабек А., Мұхамбетқалиев Қ. Философия және мәдениеттану. – Алматы: Литера, 2001.
2. Философия тарихы. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 1999.
3. Бақтарбаев Қ. Жыраулар поэзиясы. – Ақтөбе, 2001.
4. Омарұлы Б. Зар заман ақындары және Абай // Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002.
5. Абай. Өлеңдер. – Алматы: Мөр, 1994. – 416 б.
6. Кеңшілікұлы А. Жалғыз досым – жүрегім. «Жұлдыз» журналы. №2, 2003.
7. Бігібаева Қ. Жүрегім менің қырық жамау // Сборник научных трудов научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск, 1995.
8. Әлеуметтік философия (хрестоматия). – Алматы: Ғылым, 1996. – 197 б.
9. Құнанбаев А. Өлеңдер мен аудармалар. Т.ІІ. – Алматы: Жазушы, 1995.
10. Күлеев Бернияз. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 2000. – 284 б.

МРНТИ -16.01.45

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ УСВОЕНИЯ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Г.У. УТЕЛЬБАЕВА

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы обучения усвоения категории числа, которые относятся к кругу наиболее сложных и пока еще далеких от окончательного решения проблем.

Автор представляет различные толкования понятий категория числа, сопоставляет их в русском и казахском языках.

Ключевые слова: речь, язык, категория числа, существительное, семантика слова.

Аңдатпа: Бұл мақалада ең күрделі шеңберге жататын және есептердің түпкілікті шешімінен алшақ орналасқан сандар категориясын игеруді үйрену мәселелері қарастырылады. Автор сандар категориясы түсінігінің әртүрлі түсіндірмелерін ұсынады, оларды орыс және қазақ тілдерінде салыстырады.

Түйінді сөздер: сөйлеу, тіл, санат категориясы, зат есім, сөз семантикасы

Abstract: This article discusses the issues of learning the assimilation of the category of numbers, which belong to the circle of the most complex and still far from the final solution of problems.

The author presents various interpretations of the concept of category of numbers, compares them in Russian and Kazakh languages.

Key words: speech, language, category of number, noun, word semantics.

Вопросы обучения освоения категории числа относятся к кругу одного из сложных и пока еще далеких от окончательного решения проблем.

Если язык и речь – самые общие и неотъемлемые условия продуктивной психической деятельности, то слова – ключевой инструмент человеческого сознания. Поэтому совершенно естественно, что среди появившейся в начале XXI века психолого-педагогической литературы особое место занимают труды по нейро-лингвистическому программированию (НЛП), которые содержат в себе регулярное описание основных речевых паттернов, использующихся для создания новых убеждений и изменения уже существующих, обосновывая это примерами из реальной практики и различными упражнениями для усвоения материала. В психологической литературе НЛП отмечается как результативный метод развития коммуникативных способностей и гармонизации личности.

Речь – процесс взаимный и двухсторонний, показывающий собой неразрывное единство процесса восприятия и понимания, с одной стороны, и словесного выражения мыслей – с другой. В функционально-динамическом плане – это процессы аудирования и

говорения. Говоря об упражнениях на развитие способности применять слова (категории числа) в устной речи, мы имеем в виду использование лексики не только при говорении, но и ее осмысливание в процессе слушания. Последнее обязательно присутствует при речевой деятельности и выполнение его предполагает наличие определенных, автоматизированных навыков. В этой области существует много экспериментально-психологических исследований как у нас, так и за рубежом. Представляют интерес, в частности, труды Б.Г. Ананьева, А.В. Брушлинского, П.Я. Гальперина, В.Н. Дружинина, Е.П. Ильина, Н.Р. Котик, З.И. Калмыковой, Ш.Лойшен, С.Д. Максименко, Л.М. Фридман.

Наиболее значительным звеном в комплексе психологических и лингвистических явлений следует считать понятия, потому что именно они показывают объективную действительность, выражаются в словах языка и являются элементами словесного мышления человека и, по данным современной психологии, являются высшей степенью отражения мира, необходимо связанной с чувственным опытом, как своим начальным источником. Поэтому понятия – это продукт неразрывного содействия обеих сигнальных систем. Вся сложная психическая деятельность, включая и абстрактно-понятийное мышление, возникает, развивается и работает на основе естественных ощущений. Всякое ощущение представляет собой субъективное отражение какого-либо одного качества или свойства внешнего предмета (ощущение красного цвета, ощущение высоты определенного звука, ощущение холода, ощущение тяжести и т.п.). На основе комплекса ощущений, обусловленных воздействием на наши рецепторы всех основных качеств или свойств какого-либо определенного внешнего предмета, возникает целостный образ этого предмета. Субъективное отражение предмета – восприятие – не исчезает бесследно, так как нервное возбуждение оставляет след в коре мозга. По истечении более или менее существенного промежутка времени эти следы могут актуализироваться, и тогда может быть воспроизведен (снова восстановлен по памяти) субъективный образ предмета, фиксируемый и воспроизводимый нашей памятью, то есть представление. В основе всех этих психических процессов, присущих для так называемого чувственного познания действительности, лежит деятельность первой сигнальной системы. Если восприятия пробуждаются и существуют на основе ощущений, а представления – на основе восприятий, то понятия возникают и существуют на основе представлений. Но процесс образования понятий оказывается значительно более сложным и качественно совершенно иным по сравнению с процессами образования восприятий и представлений. Представление показывает конкретный, тот или иной, единичный предмет, а понятия отражают объективный мир обобщенно. Если этих предметов много, то и представление их бывает сложным. Помимо дерева возможно представление леса. Наряду с представлением книги возможно представление книжного

стеллажа или библиотеки. К тому же, помимо единичных, возможны и общие представления, которые отличаются от единичных представлений отсутствием многих сугубо индивидуальных признаков. Но во всех этих случаях представления носят конкретный, образный характер, что сближает их с соответствующими восприятиями. Обычно представления оказываются более бледными и более фрагментарными, чем образы восприятия. Однако они близки с восприятиями в том, что показывают те же самые отдельные и определенные предметы. Понятия же, как было сказано выше, передают действительность обобщенно. Понятие отражает не единичный предмет, а более или менее значительное количество их, но не в виде сложной суммы их, а в виде того общего, что имеется у всех этих предметов. Так как признаки, находящиеся в составе понятия, являются совокупными, то эти же признаки можно назвать и значительными, поскольку без них ни один конкретный предмет не может существовать. Из чего можно заключить, что понятие отражает сущность предметов. Представление какого-либо дерева отражает единичное, вот это, а не какое-либо другое дерево. Понятие же дерева отражает сущность, которая заключается в каждом конкретном дереве. Вот почему говорят, что понятия отражают действительность шире и глубже: шире, потому что ими охватываются все однородные предметы, а глубже, потому что они отражают не то, что бросается в глаза при восприятии и что сохраняется в представлении, а то, что бывает скрыто внутри конкретных предметов и что является не воспринимаемым и представляемым, а лишь умопостижимым и понимаемым. По численностям признаков представление всегда более развернуто, чем понятие, но понятие преобладает представлению глубиной отражения.

В аспекте нашего исследования представляют интерес различные толкования понятия «категория числа»². «Категория числа существительных в основном обладает четким значением и выражает, каково количество, или число предметов, обозначаемых существительным. Современный русский язык различает два числа: 1) единственное, указывающее, что сообщается об одном предмете (дом, река, окно), и 2) множественное, указывающее, что сообщается о нескольких предметах, начиная с двух и выше (дома, реки, окна)² /1, с. 158/. Н.С. Валгина, рассматривая число имен существительных, отмечает, что ² большая часть имен существительных обозначает предметы, поддающиеся счету, и может сочетаться с количественными числительными. Такие имена существительные имеют соотносительные формы единственного числа (для обозначения одного предмета) и множественного числа (для обозначения нескольких или многих предметов): дом – дома, книга – книги² /2, с. 157/. Д.Э. Розенталь считает, что «категория числа – одна из важнейших грамматических категорий имени существительного, которая указывает на количество

одушевленных или неодушевленных предметов. Категорию числа образуют грамматические значения единственного и множественного числа, что находит выражение в четком противопоставлении соотносительных падежных форм единственного и множественного числа» /3, с. 274/. Подчеркивая, что категория числа является одной из основных категорий, присущих существительным, Н.М. Шанский пишет: В современном русском литературном языке она находит себе выражение в довольно четком противопоставлении соотносительных форм единственного и множественного числа, которыми обладает большинство существительных.../4, с.199/.

Но для того чтобы в сознании человека сформировалось то или иное понятие, необходимо слово. Воспринимая те или иные предметы и представляя их в последующем, человек слышит в то же самое время, как люди называют все эти предметы одним и тем же словом. И человек начинает понимать и чувствовать, что, значит, у всех этих предметов имеется что-то общее, и стремится охватить это общее путем осуществления сначала сравнительного анализа предметных признаков, а затем путем синтеза абстрагированных общих признаков. Понятие дерева возникает у человека потому, что вместе с восприятием и представлением различных деревьев он слышит слово «дерево», которым люди обозначают или называют все деревья. Познание этого слова и его верное употребление в речи свидетельствует о том, что в сознании человека образовалось подходящее понятие.

Если говорить о слове и понятии, то нужно признавать их неразрывное единство с одной стороны, а с другой стороны, проводить между ними определенное различие, не допуская ни их отождествления, ни их смешения. Слово «дерево» есть лишь как бы внешняя (языковая) оболочка, в которой воплощается внутреннее, смысловое содержание в форме соответствующего понятия. Понятие дерева – это то, что мыслится нами тогда, когда мы воспринимаем или сами произносим слово «дерево». Есть, стало быть, слово «дерево» и есть понятие дерева. Слово выражает понятие, а понятие выражается словом. Думается, что не только имена существительные выражают понятия. Имена прилагательные, числительные, местоимения, а также союзы и предлоги также выражают соответствующие им понятия: зеленый – зеленые; одно дерево – пять деревьев, его дерево – наши деревья.

При изучении слов того или иного языка всегда была значительной проблема наглядности, основная задача которой – развивать мышление студентов на чувственно-наглядных впечатлениях, пробуждая у них аналитическую сторону их восприятия. Не опровергая определенной значимости средств зрительной наглядности, надо выделить особую роль слуховой наглядности, в процессе реализации которой создаются определенные образы – эталоны. Структура таких образов включает в себя три компонента: слуховой,

артикуляционный и зрительный. Основным недостатком наглядного способа семантизации слов и является как раз то, что учащимся показывается определенный предмет, в то время как требуется образование обобщенного отражения действительности. Психологический анализ слова и его практического употребления в речи, о чем мы говорили выше, показывает, что смысловая сторона слова определяется не обозначаемым словом-предметом или его представлением, а выражаемым словом-понятием, и что при назывании словом какого-либо предмета всегда происходит мысленное включение этого предмета в объем того понятия, с которым непосредственно объединяется используемое слово. Ассоциативной связи слова с предметом тут совершенно недостаточно. Связь слов с предметом, конечно, имеется, но она оказывается не единственной, не непосредственной и не главной. Слово ассоциируется с предметом опосредствованно, то есть через то понятие, которое выражается словом и в объем которого включается называемый словом предмет или его представление. Демонстрируя предмет, мы поясняем лишь одно из возможных значений слова, тогда как слово приложимо ко многим предметам. Семантика слова в таком случае чрезвычайно суживается и не оказывается соответствующей действительности. Следовательно, при наглядной семантизации слова не предусмотрены условия, необходимые для образования понятия. Конечно, проблема психологических основ усвоения лексики второго языка далеко не исчерпывается проблемой образования в сознании определенных понятий. Существует множество и других методических вопросов, требующих своего психологического обоснования.

Анализ литературы показывает, что общим для сопоставляемых языков – русского и казахского – является положение, согласно которому эта категория представлена как формой множественного числа, образуемой с помощью окончаний (-ы, -и, -а) в русском языке и показателей –лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер в казахском языке, так и противопоставляемой ей формой единственного числа. При этом если в русском языке показателями форм единственного числа рода являются окончания существительных –а/-я, нулевое, -о/е, то в казахском языке такие специальные морфологические показатели отсутствуют. Группа существительных казахского языка без формальных показателей числа может обозначать как единственный предмет, так и множество предмет.

Список использованной литературы

1. Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. Изд.2-е, исправленное и дополненное. – М.: Высшая школа. – 281 с.

2. Современный русский язык. / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина и др. – М.: Высшая школа, 1971. – 512 с.
3. Русская грамматика. /Под ред. Н. Ю. Шведовой и В.В. Лопатина. – М.: Русский язык, 1990
4. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969. –307с
5. Исаев С., Нуркина Т. Сопоставительная типология казахского и русского языков. Учебное пособие. – Алматы: Санат, 1996. – 272 с.
6. Розенталь, Д. Э. Орфография и морфология. Правила и упражнения / Д. Э. Розенталь. – М.: Оникс : Мир и Образование, 2010. – 110с .

МРНТИ 16.21.65

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ТЕРМИН КАК СМЫСЛОРАЗЛИЧИТЕЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ УРБАНОНИМА

С.М.НАУРУЗБАЕВ

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан*

Аннотация. Большая часть урбанонимов Лондона и Актөбе представлена в виде двучленных номинаций, а географический номенклатурный термин является одним из его составляющих. Его роль в урбанонимии очень высока. народные географические термины могут представляться и в специальных научных географических терминах, могут быть словами литературного и общенародного языков. Наподобие географических терминов, они часто топонимизируются.

Ключевые слова: Урбаноним, Лондон, Актөбе, географический термин

Аннотация. Лондон мен Актөбе урбанонимдерінің басым бөлігі екі оқылған номинациялар түрінде ұсынылған, ал географиялық номенклатуралық термин оның құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Урбанонимиядағы оның рөлі өте жоғары. халық географиялық терминдері арнайы ғылыми географиялық терминдерде де ұсынылуы мүмкін, әдеби және жалпы халықтық тілдердің сөздері болуы мүмкін. Географиялық терминдер сияқты, олар жиі **топонимді**.

Түйін сөздер: Урбаноним, Лондон, Актөбе, географиялық термин

Annotation. Most of the urban names of London and Aktobe are represented in the form of binomial nominations, and the geographical nomenclature term is one of its components. Its role in urbanmonkey very high. popular geographical terms can also be represented in special scientific geographical terms, or they can be words of literary and national languages. Like geographical terms, they are often toponymists.

Keywords: Urbanonim, London, Aktobe, a geographical term

Большая часть урбанонимов Лондона и Актөбе представлена в виде двучленных номинаций, а географический номенклатурный термин является одним из его

составляющих. Его роль в урбанонимии очень высока. «Словарь русской ономастической терминологии» представляет следующее определение данного термина:

«Географический термин (далее ГТ) – это слово, которое обозначает определенную географическую реалию. За данным термином стоит географическое понятие. Может являться видовым и родовым». Например: село, деревня, город, плато, пустыня, гряда, пик, мыс, долина, болото, залив, озеро, река. Необходимо отметить, что географический термин очень часто входит в состав топонима или порой выступает в роли топонима (топонимизируется); чаще всего используется при формировании астротопонимов, таких как кратер, мыс, равнина, залив, океан, море, однако подобное употребление географического термина является метафоричным. Видовой термин отмечает природную особенность определенного объекта и более существенен для смысловой характеристики названия [1].

Данный словарь определяет народный географический термин (локальный географический термин) как термин диалектной апеллятивной лексики, которое обозначает разновидность географической реалии. Автор отмечает, что народные географические термины могут представляться и в специальных научных географических терминах, могут быть словами литературного и общенародного языков. Наподобие географических терминов, они часто топонимизируются [2].

В различных терминологических и топонимических работах необходимые компоненты географического названия определяются различными терминами: проприатив и детерминатив, оним и номен; европейские языки и международная практика, в целом, для стандартизации географических названий используются термины *specific term* и *generic term* (англ.), *terme spécifique* и *terme générique* (франц.), *termino específico* и *término genérico* (исп.), то есть лексические единицы, которые включают индивидуализирующий и обобщающий элементы.

Следуя «Глоссарию топонимической терминологии», который был разработан Н. Кадмоном, географический термин – это часть топонима, описывающая природу определенной географической единицы в общих чертах с помощью фиксированных характеристик [3].

Для наименования физико-географических объектов, которые, как правило, состоят их двух функционально и сигнификативно различных компонентов: самого топонима и сопровождающего его термина, И.П. Литвин указывает следующие термины [4]:

➤ полная топонимическая формула (ПТФ), или номинационный комплекс - сочетание обоих компонентов;

➤ топоним (Т) - индивидуализирующий элемент ПТФ, собственное имя объекта (=specific term);

➤ географический термин – любой аппелятив с географическим значением вне зависимости от его роли в наименовании: он может быть составным элементов топонима или основой, например: мыс Канин Нос, Cape Sable Island (англ.), Cape Sable Island (англ.); может быть в связке с топонимом и таким образом «привязывать» его к данному объекту, например, New Providence Island (англ.), река Лена, lago di Garda (ит.); географический термин может, как соответствовать так и не соответствовать роду объекта, которого он называет;

➤ термин-указатель (ТУ) – географический термин в роли обобщающего элемента полной топонимической формулы; ТУ обязательно соответствует роду объекта, которого называет;

➤ географическое название (ГН) – термин с достаточно широким значением: чаще всего используется как синоним слова «топоним» или «полная топонимическая формула».

Анализируя географические названия необходимо различать их форму и структуру их функционирования.

Под структурой наименования природного объекта подразумевается:

- его состав: наличие одного из компонентов, то есть топонима или термина-указателя, либо наличие обоих эти компонентов;
- взаиморасположение данных элементов, орфографическое оформление и грамматические формы связи;

Под формой функционирования подразумевается практика использования либо употребления наименования в различных речевых и контекстных ситуациях.

Изучая структуру наименований физико-географических объектов, следует отметить, что состав наименований физико-географических объектов идентичен во всех языках, то есть это термин-указатель + топоним. Меняется лишь их грамматическая составляющая, причем вариантов не так много. С грамматической или синтаксической точки зрения цельная топонимическая формула представляется в виде атрибутивной синтагмы, где термин-указатель является определяемым, а топоним – определением. Их орфографическое оформление, связи, формы и взаиморасположение определяются нормами каждого языка отдельно.

Романские языки соответствуют такому порядку следования составных частей топонима, где термин-указатель расположен в препозиции (лишь единичные случаи допускают инверсивный порядок). Термин-указатель и сам топоним пишутся раздельно.

Термин-указатель может писаться как с прописной, так и со строчной буквы (детальнее: французский - на карте с прописной, в тексте - со строчной; испанский, португальский, итальянский. - на карте с прописной, в тексте - по усмотрению автора).

В английском, казахском [5] и славянских языках термин-указатель может располагаться и в постпозиции и в препозиции с большей частотностью в том или ином языке того или иного варианта. Термин-указатель и топоним всегда пишутся отдельно: в английском языке топоним, преимущественно, пишется с прописной буквы (однако написание со строчной тоже встречается), в славянских и казахском языках – и со строчной, и с прописной.

Понятие структуры географического названия включается в себя также грамматическую характеристику, то есть: какие части речи используются для полной топонимической формулы, каковы грамматические средства и виды связи между ними. В виду того, что в атрибутивной конструкции термин-указатель всегда представляет собой определенный член словосочетания, обычно он выражается в виде существительного в именительном падеже (вне контекста). Топоним, в свою очередь, может выражаться существительным, числительным, прилагательным или сочетаниями: rue de Trois Bornes, улица Восьмое марта, Веселый переулок, Highland Croft, Back Lane.

В языках, где существуют грамматические категории числа и рода, топоним-прилагательное или топоним-числительное (порядковое) должен согласовываться с термином-указателем в числе и роде (романские, славянские языки).

Языки, где именные части речи склоняются, топоним-существительное, в роли определения, может иметь форму родительного или притяжательного падежа, иногда и косвенного.

В языках аналитического строя (романских, порой в английском) топоним-существительное может соединяться с помощью предлога с термином-указателем.

Наконец, термин-указатель и топоним могут быть связаны примыканием, то есть не владеть никакими особенными грамматическими показателями, которые их соединяют.

Обзор исследований, которые посвящены описанию структуры наименований физико-географических объектов позволяет выявить, что в построении и составе их в различных языках нет принципиальных различий. Полная топонимическая формула представляется единой (в обеих модификациях) для всех европейских языков и в обязательном порядке состоит из двух необходимых компонентов- это топоним и термин-указатель. Отсутствие одного из них необходимо рассматривать как эллипсис [5].

Список использованной литературы

1. Воробьева И.А. Топонимика Западной Сибири. - Томск, 1997. - 124с.
2. Апресян Ю. Д. Избранные труды/Лексическая семантика. — М., 1995.-472 с.
3. Kadmon Naftali. Glossaire de la terminologie toponymique. - www.divisionfrancophone.org, 1997
4. Литвин И. П. О структуре и функционировании названий физико- географических объектов в своей и чужой языковой среде/Юномастика. Типология. Стратиграфия. -М., 1988. - С. 68-87.
5. Ахмеди Искакович Искаков - Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. Алма-Ата, 1964 года.- 244 с.

ҒТАМР 17.07.21

АБАЙ ТАНЫМЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫ

А.Ш. ПАНГЕРЕЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: Мақалада Абайдың адам мен табиғат арасындағы байланыс-бірлікті, гармонияны ашып, суреттейтін өлеңдері талданады.

Кілт сөздер: адам, табиғат, концепция, гармония, философиялық таным

Аннотация: в статье анализируются стихи Абая, раскрывающие и описывающие единство и гармонию между человеком и природой.

Ключевые слова: человек, природа, концепт, гармония, философское мировоззрение
Annotation: the article analyzes the verses of Abai, revealing and describing the unity and harmony between man and nature.

Keywords: man, nature, concept, harmony, philosophical worldview

Адам мен табиғат, адамның табиғатқа қатысы қашан да келелі тақырып болып қала бермек. Осы байланыс-бірлікті шығармаларына арқау еткен сөз зергерлері, ойшылдар, ғалым-зерттеушілер қай халықта да аз емес. Адам мен табиғат туралы толғаныстар қазақ ақындары шығармашылықтарында да көптеп саналады. Солардың ішінде «көңіл құсы» табиғатпен ерекше үндесе білген ақын деп Абайды айтамыз. Абай табиғатты жырлағанда оны жалаң алмай, адамның ішкі дүниесімен астастырып, болмыстың сырларымен салыстырып суреттеген.

Абай да өлеңдерін жазғанда халықтың өмір тәжірибесінен алып, өз кезеңінің, өз заманының сүреңімен салыстырып, шығыс пен батыстың идеяларымен теңестіріп ой қорытындыларын жасап отырды.

Өлеңдерінде де, қарасөздерінде де Абай адам өмірінің мәнін, адамның рухани болмысы мен адамгершілік мұраттарын басты қағидат етіп ұстанды.

Бұл шығармаларында Абайдың көтерген тақырыптары сан тарау. Этикалық, моральдық, адамгершілік, әлеуметтік, қоғамдық т.б.

Ал бұл мәселелер қай дәуірлерде, қай замандарда да актуалды. Өмір бар жерде, өмір иесі адам бар жерде бұл проблемалар бола береді. Күн тәртібінен түспейді.

Абай осы өмірлік проблемалардың бәрін ой елегінен өткізген, терең философиялық зердесі арқылы сараптаған, басқа халықтардың тәжірибесімен салыстырған, сөйтіп әбден көзін жеткізіп, көңілін орнықтырған соң барып ұлттық уызға суғарылған өзіне ғана тән нәрлі тілмен байыпты баяндап айтқан.

Міне, Абай өлеңдерінің, қарасөздерінің қанша уақыт өтсе де, мәнін жоймайтын себебі осында.

Өмірдің барлық қалтарысы, бұлттарысы көрініс тапқан Абай туындылары қай заманда да өзекті болып, тағылымдық қуатын жоғалтпайтыны олардың адамзат үшін, адамзат қоғамы үшін жазылғандығында.

Қазіргі біздің «адами капитал» деп жүргенімізді Абай баяғыда айтып, өз шығармашылығының кредосына айналдырған, яғни Абай табиғат, ғалам және адам болмысының барлық өзекті буындары мен бір-біріне астасқан ішкі сырларын толық ашып көрсеткен.

Абай осындай кемелділікке қалай келді, ақындық жолға қалай түсті деп ойланатын болсақ, оның жауабын Абайдың 1-ші қарасөзінен табамыз. Осы қарасөзінде Абай өмірдің байлаусыздығын, тұрлаусыздығын көріп енді қалған өмірді қалай өткіземіз,... мал бағу ма, ел бағу ма, софылық қылып дін бағу, ғылым бағу ма дей келіп: «ақыры ойландым, осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын» деп түйеді.

Сөйтіп, өзін-өзі тану арқылы осы ақындық, хакімдік жолға бет бұрады. Бұл жағынан алғанда Абайдың таңдау жасауы, қарекеті грек ойшылы Сократқа ұқсас.

Жалпы өзін-өзі тану деген ұғым Сократтан басталады. Сократ та қандай кәсіп істеу, немен шұғылдану қажет екенін білмей, ақыры Дельфы қаласындағы Апполонның храмына барып Пифиядан сұрау керек деп шешеді. Содан қасына досы Эсхинді ертіп, Дельфы қаласына сапарға шығып, храмға келеді. Бірақ оның ішіне кірмей-ақ храмның

маңдайшасында жазылған «Өзіңді өзің таны» деген сөзді оқып, жерге отыра кетеді. Сократтың философияға келу жолы осы.

Айта кету керек «Өзіңді өзің таны» деген бұл сөз әлі күнге дейін актуалды. Олай болатын себебі, дүниеде не істелінсе де оның бәрі адам үшін істеледі. Ғылым да, өнер де адам үшін қызмет етеді. Ол үшін әрине алдымен адамды тану қажет, ал адамды тану – өзіңді танудан басталатыны ақиқат. Абай ілімі осы өзін-өзі танудан басталып, одан барып адамзатты, адамзат ғұмыр кешіп отырған табиғатты, бүкіл ғаламды танумен жалғасады. Сондықтан да Абай шығармашылығы өміршең, қай заманда да актуалды.

Академик С.А.Қасқабасов Абайды ұлттық ренессанстың бастаушысы деп жазған. Осы уақытқа дейін бұл ұғым еуропацентристік тұрғыдан түсіндіріліп келгенін, дұрысында ол тек Батыс Еуропада емес, Шығыста да бар, жалпы әр елдің өз Ренессансы бар екенін айта келіп: “Күллі әлемдегі Ренессанстың ең басты заңдылығы, бұрынғы мәдениетті жаңғырту ғана емес. Мұндағы ең басты қасиет - адамға көңіл бөлу, адамды дәріптеу. Адамды барлық нәрсенің қожасы деп түсіну”, [1,68] деп жазған.

Адам қоғамның қозғаушы күші, оның құдіреті білімі мен білігінде, жүрек жылуы мен жан тазалығында деген ой Абайды алдымен Алланы тануға алып келді. Осындай таным негізінде Абай:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.
Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.
Ойлан дағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл», - [2,247]

деп жырлады. Адамның ішкі жан дүниесін осылайша аша білген Абай енді адамның табиғатқа қатысы қандай дәрежеде, ғаламдағы орны қандай болмақ деген ойға келген секілді.

Абайдың табиғатты суреттеуі, жылдың төрт мезгіліне түгел арнап өлең жазуы бөлек әңгіме. Көшпенді өмір салтын ұстанып, табиғат аясында табиғатпен кіндіктес ғұмыр кешкен халқымыз үшін бұның бәрі таныс дүниелер. Сондықтан да біздің халық жылдың әр мезгіліне жіті қарап, олардың әрқайсысын өзінің ерекшелігіне қарай атап отырған, мысалы жаз - шығады күз - түседі, қыс - келеді, көктем - туады екен. Осының өзі, яғни табиғаттың әр мезгілін әртүрлі етістікпен атау біздің тіліміздің байлығын көрсетеді. Мәселен, орыс тілінде бұл мезгілдер «наступила, пришла» түріндегі екі етістікпен ғана қолданылады.

Абайдын адамның табиғатқа қатысы мен ғаламдағы орнын анық суреттеген өлеңі осы көктемге байланысты өлең - "Жазғытұры" деп аталады.

«Жазғытұры қалмайды қыстын сызы.

Масатыдай құлпырар жердің жүзі.

Жан-жануар, адамзат анталаса,

Ата-анадай елжірер күннің көзі [2,120]

- деп басталатын өлеңінде бір қарағанда жазғытұрымғы табиғат көркін суреттеуден басқа не бар деп ойлайсың. Ал, байыптап қарағанда өлеңнің алғашқы екі жолы (тармағы) табиғаттың көктем кезіндегі бейнесін ашып көрсетеді екен де, қалғанының бәрі адамның табиғатқа қатысына арналып, ғаламда алар орнын белгілеп көрсетеді екен. Өлеңнің екінші шумағында жаздың көркі табиғаттың қиқулап келген жыл құсына да, жайраң қаққан жастарға да, өңі көрден шыққандай кемпір-шалға да ортақ екені, үшінші шумағында қыстайғы қар қыспағынан шыққан қырдағы, ойдағы елдің шұрқырап көрісуі, одан кейінгі шумақтардағы малдың төлдеуі, құстың сайрауы, бұлақтың сылдыр қағуы, саятқа шыққан жігіттің қанжығасына қыздың жабысып бір бұрандап қалуының бәрі көктемгі әсем көріністі көз алдымызға әкеледі.

Көктем келіп мәре-сәре болып ауылға бұлдарын жайып, жамырап саудагерлердің келуі, диқандардың егін науқанына кірісуі де өмірлік шындық. Боямасыз шындық. Реалды тұрмыс.

Ал, енді осы өлеңнің одан арғы құрылысы тіпті ерекше. Көктемнің келуі, табиғаттың жадырап өзгеше түрге енуі енді адаммен қоса ғаламның қатысы арқылы бейнеленеді.

Ғалам дегеніміз не? Ақжан Машанов «Әл-Фараби және Абай» деген еңбегінде былай дейді: «Адамның мекен-жайы - ғалам. Қонысы - жер немесе адамның үйі – аспан төсегі - жер. Ғалам - адамға өлшенген, адам - ғаламға өлшенген, екеуінің арасында тамаша құрылымдық сәйкестік бар. Дүние үлкен ғалам болса, соның ішіндегі ғақли мүшесі адам - кіші әлем болып табылады. Жер табиғат, біздің планетамыз ғаламның бір бөлшегі болса, адам оның бөлшегі»[3,18] . Сондықтан да, осы ғаламды Тәңірі жаратты деп таныған Абай:

Безендірген жердің жүзін тәңірім шебер,

Мейірбандық, дүниеге нұрын төгіп.

Анамыздай жер иіп емізгенде,

Бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер [2,121]

- дейді. Осы өлең жолының өзі-ақ Абайдың дүние, жаратылыс туралы танымының тереңдігін білдіреді.

Тасқа бәдізделіп жазылған Күлтегін ескерткіштерінің бізге белгілі таным бар. Ол: «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, ортасында адам баласы

жаралды» деген Көне түркілік таным. Ең алдымен. Абай өлеңінен біз осы ғаламдық байланысты көреміз.

Абай Тәңірдің тұрағы көкті - «күн» деп, жерді - «қалыңдық» деп атады.

Күн-күйеу, жер қалыңдық сағынысып,

Құмары екеуінің сондай күшті,

- деп суреттеуі түркілік танымда көк-ер адам, еркек кейпінде, жер-ана кейпінде есептеледі. Сондықтан да Абай:

«Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,

Біреуіне, біреуі қосылыспай.

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,

Жер толықсып, түрленер тотықұстай» [2, 121-122] ,

- деп табиғаттың осынау гармониялы сырын адамның пәк сезімдерімен егіздеп ұқсастыра жырлайды. Адам көңілі мен табиғат күйін, жалпы табиғаттағы тіршіліктің жалғастығын бір шумақ өлеңге сыйғызудың қандай шеберлік екені айтпаса да түсінікті.

Өлеңнің соңғы шумағы:

«Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,

Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.

Қызыл арай сары алтын шатырына

Күннің кешке кіргенін көрді көзім» [2,122] ,

- деп аяқталады. Бұл да өз кезегінде философиялық таным. Жер-дүниеге нұр беретін, нәр беретін күннің батуының өзі үлкен пәлсапа.

Абай өлеңдерінде адамды жырлағанда оның өмір белесіндегі әртүрлі жай күйлерін өлеңге қосады. Солардың ішіндегі айтқан бір-екі шумаққа көңіл аударайық:

«Көлеңке басын ұзартып,

Алысты көзден жасырса

Күнді уақыт қызартып,

Көк жиектен асырса [2,240].,

Немесе:

Сағаттың шықылдағы емес ермек,

Һәмишә өмір өтпек - ол білдірмек

Бір минут - бір кісінің өміріне ұқсас,

Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек [2,202].

Бұл шумақтарда айтылатын ой «күннің қызыл арай сары алтын шатырына» кіруімен тепе-тең берілген. Өмірдің өтпелілігін жырға қосу Абайдан бұрын да бар ақындық дәстүр.

Мәселен, бұл тақырып жыраулар поэзиясынан да, Абаймен замандас ақындар өлеңдерінен де орын алған.

«Ай мен күннің өлгені,
Еңкейіп барып батқаны», -
деген Бұқар жыраудың.,
"Кұйрық атып құлия,
Түлкідей қашқан зымия
Қаранды үзіп барасың
Бізден де қайран дүния»,

- деген Шәңгерей Бөкеевтің өлең жолдары да осыны аңғартады. Бұл өлеңдерде де адам мен табиғат ұғымдарының жұптастырыла берілуі арқылы өмірдің өтпелілік сипаты жақсы суреттелген.

Абай осы ұғымның бәрін «Күнді уақыт қызартып» деп бір-ақ жол өлеңге сыйғызған. Күннің қызарып барып батқаны адам өмірінің өткені деп білер болсақ, Абай бұл жерде де тыңнан ой бастайды. Қызарып барып батқан күн, ертеңіне қайта шықпай ма, жарқырап. Бұл - табиғаттың өзінің заңы, осыны адам өмірімен ұқсатқан Абай:

«Жас-қартаймақ, жоқ - тумас, туған- өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» [2,23].
«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес» [2,178] ,

- деп жазды. Табиғат, ғалам, адам байланысын Абай осылайша түсіндірді.

Өмірдің өтуін өлеңге қосу басқа халықтардың ақындарында да бар екені белгілі. Оның классикалық үлгісін «Жолаушының түнгі әні» өлеңінде немістің ұлы ақыны Гете жазған екен. Оны орыс тіліне Лермонтов аударып, Лермонтовтан Абай қазақ тіліне аударғаны баршаға аян. Үш бірдей халықтың үш бірдей ұлы ақыны адам мен табиғаттың қатысын адам мен табиғаттың бірлігін бірдей қабылдап, бірдей түсініп, бірдей жырға қосқан. Бұны ұлылар үндестігі деп айтамыз.

Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» деп басталатын аудармасы табиғатпен етене таныс халықтың өкілі жазған өлең екендігін танытып тұр. Абайдың қараңғы түнде қалғып кетіп, балбырап ұйқыға кететін тауы, айнала жым-жырт боп түннің басуы, яғни осы образ

адамның ахиретке сапар шегу сәтін бейнелейді. Бұл жөніндегі өлеңнің шешімі екінші шумақта айтылады, «тыншығарсың сен дағы, сабыр қылсаң азырақ» деп ой түюі соны білдіреді. Алайда Абай адамның «мәңгілік дамылдауын» өмір өтіп кетеді деп байбаламға салу, пессимистік көңіл-күйде емес, ақиқат өмірді таныту, адамның өмірі өлшеулі екендігін айту мақсатында суреттеп көрсетеді. Осы өлшеулі ғұмырда Құдай жаратқан адам (пенде) адамша өмір сүруі керек деп ой айтады.

Бұл өлең Абай танымындағы табиғат және адам контексіне үйлес келеді, сондықтан да ұлы ақын өлеңді ықыластана аударған деп білеміз. Жалпы, аударма жасау үшін сол аударылатын шығармадағы айтылатын ой, суреттелетін бейнелер аудармашының көңілінен шығу керек. Осы аударма Абайдың танымының терең екендігін, табиғат тіндерін нәзік сезіне білетіндігін, өмір құбылыстарын Гетедей қабылдай алатындығын көрсетеді. Бұдан бірінші кезекте Абайдың жеке тұлға ретінде Гете, Лермонтовтармен терезесі тең екендігін байқасақ, екінші кезекте Абай өз таланты арқылы халқының да ұлылығын көрсететіндігін аңғарамыз. Міне, Абай сондықтан да Абай ұлы, биік. Оның шығармашылығының мәңгілік мәні де осында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеу мақалалары. - Алматы: "Жібек жолы" БҮ 2010.- 576б.
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы.Т1.Өлеңдер мен поэмалар.- Алматы:Жазушы,1986.-302б.
3. Машанов А.Әл-Фараби және Абай.-Алматы:Қазақстан,1994.-302б.

ҒТАМР 17.07.21

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

У.Е. МАМБЕТОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Абай шығармашылығындағы философиялық, әлеуметтік – экономикалық, саяси, тәрбиелік мазмұндағы ой – пікірлеріне сілтеме жасай отырып, олардың қазіргі даму кезеңімен сабақтастығына назар аударылады

Түйін сөздер: Абай әлемі; Абайдың өлеңдері; Абайдың кара сөздері.

Аннотация. В статье обращается внимание на преемственность творчества Абая философского, социально-экономического, политического, воспитательного содержания с современным этапом нашего развития

Ключевые слова: Мир Абая; стихотворени Абая; Слово назедания Абая

Annotation. The article draws attention to the continuity of Abay's philosophical, socio-economic, political, educational content with the modern stage of our development

Key words: World of Abai; poems of Abai; The Word of Abay

«Қалың елім қазағым» деген атпен 1995 жылы «Жалын» баспасынан шығарылған Абай Құнанбаев шығармалар жинағының «Абай туралы сөз» аталатын кіріспе бөлімінде Халықаралық Абай қорының Президенті, жазушы Төлен Әбдікұлы «Абай қазақ үшін бір ғана әдебиеттің ауқымына симады ... ол қазақтың ұлттық философиясының негізін салушы, жаратылыстың құпиясына, табиғат пен қоғамның, адам мен заманның сырына терең бойлаған кемеңгер ойшыл» ретінде бағалайды. [1] Қазақстан Республикасының Президенті Қасым- Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» тақырыбындағы мақаласында «Оның өлеңдері мен кара сөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі деген бірегей құбылыс ретінде бағаланды» деп сипаттаған. [2]

Бұл бағалаулардан, біз, Абайдың қазақ елінің әлеуметтік- экономикалық мәселелері төңірегінде де сүбелі ой-пікірлер қалдырғанын пайымдаймыз. Абай өзі ауқатты ортадан шыққанына қарамастан, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікке күйзеле қарайды, оның қайшылықты салдарына назар аударады:

«Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшы да пейіл де жоқ,
Андыстырған екеуін құдайым- ай!»

Яғни, ақын әлеуметтік теңсіздік әлеуметтік теке-тіреске алып келетініне меңзейді. Қазірде елімізде орын алып отырған елеулі әлеуметтік жіктелуді бәсеңдету мақсатында жасалып жатқан әлеуметтік әлжуаз топтарды ауқымды мемлекеттік қолдау шаралары кедейлікке, әлеуметтік қайшылықтарға жол бермеуді көздейді.

Қазақ халқының бірлігі мен тұтастығын қаматамасыз етуді өмірлік мүддесі етіп ойлаған,оның әлеуметтік, әсіресе рухани жіктелуіне күйінішпен қараған ақын былай деп сипаттайды:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

Қазірде ақыл- ойды өмірлік маңызды бір мақсатқа жұмылдыратын идеологияның әлсіздігі, халықтың бірсыпыра маргиналды топтарының ой- өрістерінің тарлығы, қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерге дұрыс баға бере алмауында көрінеді. Абай:

«Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді.

Аузыменен орақ орған ...,

Бас- басына би болған өңкей қықым,

Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын». – деп күңіренеді. Бұл өлеңдегі мағыналы сөздердің өзектілігі қазіргі таңда да күмән тудырмайды. Әлеуметтік жіктелу, адам санасын билеп алған меркантилистік (пайда- күнемдік) психология, рухани жұтаңдық пен рухани тоқырау, адамдардың, әсіресе бірсыпыра жастарымыздың өмірден өздеріне дұрыс жол таба алмай, әртүрлі ағымдардың жетегінде кетуіне әкеліп соқтырып отыр. Елімізде іске асырылып жатқан рухани жаңғыру бағдарламасы аясында, біздің сана- сезіміміз бен дүниетанымымызда орын алып отырған жат қағидалардан арылуымыз қажет. «Өзгеру үшін өзімізде мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек» [3]. Осыған орай Абайдың

«Әсемпаз болма әрнеге

Өнерпаз болсаң, арқалан.

Сен де – бір кірпіш, дүниеге

Кетігін тап та, бар қалан...» деген өлең жолдарында, өзіңнің қабілетің мен өнеріңді пышыратпай өмірдегі орныңды таба біл, пайдалы іске жұмса дей отырып, «Қамшының сабындай қысқа өміріңді» мәнді де, мағыналы өткізудің, рухани тазалық пен адамгершілік қасиеттіліктің мазмұнына назар аударады.

Өсек, өтірік, мақтаншак,

Еріншек, бекер мал шашпақ –

Бес дұшпаның, білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым, ойлап қой –

Бес асыл іс, көрсеңіз.

Яғни Абайдың айтқанындай «Адам болам десеңіз» жастарымызға неден бойларын аулақ ұстау керектігі, «талаптыға нұр жауар» дегендей қандай өнегелі іске ұмтылу керектігі асқан ақындық шеберлікпен уағыздалады.

Абайдың кемеңгерлігінің тағы бір қыры – ол өзінің творчествасында экономикалық мазмұндағы мәселелерді үлкен ғылыми көрегендікпен, поэзияның тілімен сипаттайды.

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар,

Іздегені не болса, сол табылар.

Біреу астық алады, біреу - маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.

Өлең жолдарында қоғамдық еңбек бөлінісі, тауардың тұтыну құны және құны, нарықтағы сұраныс пен ұсыныс, баға сияқты маңызды экономикалық категориялар ұтымды көрініс тапқан. «Сегіз аяқ» өлеңінде адал еңбектің табыс көзі, кәсіпкерлікпен айналысудың дәулеттілік кепілі болатыны үлкен ақындық шеберлікпен баяндалады. «Жан аяма кәсіп қыл», «Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Егіннің ебін, сауданың тегін үйреніп ойлап мал ізде», «тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын» және тағы сол сияқты мазмұндағы өлең жолдарынан адамның пайдалы еңбегінің экономикалық өмірдің басты, жеке факторы болып табылатындығын, өндіргіш күштердің дамуында ерекше орын алатындығын көреміз.

Өзінің қара сөздерінің 2-ші сөзінде алты алаштың бұтақтары болып табылатын өзбек, ноғай халықтарының тірліктеріне сілтеме жасай отырып, олардан үйренетін де жайттарды сипаттайды. «Енді қарап тұсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерлерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ ...», «Оның бірін бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері...» Абайдың осы тақылеттес сыни мазмұндағы өлеңдері мен қара сөздері өз халқын мұқату, мінеу, кемсіту мақсатында емес, керісінше олардың намысын қайрауға, жігерлендіруге, тірліктеріне түрткі болуға бағытталған, қазақ халқы еріншек, жалқау деген жансақ пікірден аулақ болу керек деп түсіну маңызды. Тарихты бағамдасақ құлдық, крепостниктік еріксіз еңбекке мәжбүрлеу кезеңін басынан өткерген елдерде еңбек туралы пікірлердің оң бағалануымен қатар теріске шығаратын ұғымдар да бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Айталық «Работа не волк в лес не убежишь», «От работы (сохи) не будешь богат, а будешь горбат», «От трудов праведных не наживешь палат каменных». Бұл арада әңгіме сынға ұшырап отырған еңбектің өзі емес, тек қана еріксіз еңбек процесі туралы болып отыр. Ал қазақ халқының дәстүрінде еңбекті, еңбек ету үдерісін теріс бағалау болған емес. «Еңбек – өмір ажары», «Еңбексіз өмір, сөнген көмір», «Еңбек түбі – зейнет», «Еңбектің көзін тапсаң, байлықтың көзін табасың» сияқты мақалдар соның айғағы болса керек. Еңбектің адам өмірі, қоғам өмірі, жалпы тіршіліктегі орны мен рөлі жайлы осындай мазмұндағы оң бағалаулар «Қазақ – жалқау халық» деген пікірді жоққа шығарады. Қазақ халқы – өзінің түп табиғатында еңбексүйгіш халық.

Халқымыз жатып ішерлер мен арамтамақтарды жек көрген, басқаның еңбегін жеген адамдарды ең сорақы күнә жасағанмен тең қойған. Батыс елдерінде соңғы 50 жыл бойына ресми доктринаға айналған «Жаппай тұтыну қоғамы» көптеген елдердің (Греция, Испания, Португалия, Италия, т.б.) экономикалық және әлеуметтік дағдарыстарға ұшырауына себеп болды. Сондықтан жаппай тұтыну қоғамынан елімізде жүзеге асырылып жатқан Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына көшу бағдарламалары Абайдың еліміздің болашағына деген үміті мен сенімінің айқын айғағы болып табылады.

Абай өзінің философиялық мазмұнда жазылған атақты «қара сөздерінде», сол кезеңде қазақ жұртшылығының ортасында бар жалқаулық, тоғышарлық, надандық, күншілдік, арсыздық, сұрамсақтық, даугершілдік, ұрысқарлық, арызшылдық, орынсыз мақтаншақтық пен даурықпалық, имансыздық сияқты құбылыстарды күйзеліс- күйінішпен суреттей отырып, оның қасіретті салдарына тап болмаудың, олардан арылудың жолдарын меңзейді. Үшінші сөзінде «Һәммә ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз, қорқақ мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ, қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқау - сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Осыған орай, осы кезеңде орын алып отырған бір мәселеге назар аударғым келеді. Бәрімізге белгілі, қазірде елімізде халықты ауқымды әлеуметтік қолдау шаралары жүзеге осырылып жатыр. Осындай игілікті іске зор қанағаттанғандық сезіммен, ризашалықпен қараудың орнына «дайын асқа тік қасық дегендей» қоғамда масылдық жатып ішерлік, Абай айтқандай «арсыздық пен даңғаза даурықпалық» тенденция белең алып бара жатыр. Меніңше, бұл тенденцияға шек қоятын уақыт жеткен сияқты, әрине қалыптасқан объективті экономикалық заңдар мен құқықтық заңдылықтар аясында.

Абай ғылым - білімнің мазмұны мен маңызына, ғылымның жасампаздық рөліне де зор көңіл аударған.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексермедім.

Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім. – деп өзінің өкінішін білдіреді.

Шын мәнінде, қазіргі заман білім мен ғылымның заманы, оларды басты өндіргіш күшке және экономиканың ерекше ресурсына айналдыру барынша өзекті мәселе болып отыр. Ал оны іске асыратын адамның өзі, әсіресе жастардың ерекше таланты мен жігері. Осыған орай ХХ ғасырдың 50-шы жылдары неміс ғалымы Т.Шульцпен енгізілген «адами капиталды» ерекше фактор ретінде шығару білім мен ғылымның экономикалық рөлін дұрыс анықтауға мүмкіндік берді. Айталық АҚШ экономисі Э.Денисонның пікірінше барынша дамыған

елдердің ұлттық табысының өсімінде білім мен ғылымның үлесі 12% - тен тен 30%- ке дейінгісің құрайды екен. Осындай жағдайдың боларын дөп басқан Абай:

Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.

Өзінің жиырма бесінші қара сөзінде озық елдердің тілін, оқуын, ғылымын білудің маңызына тоқтала келе «әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағуасына (теңесу) кіреді», «орыстың ғылымы, өнері- дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі» Отыз сегізінші сөзінде «қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады». Ғылымның дін танудағы рөліне назар аударады. «Ғылым - Алланың өзіне ғашықтық, Алланың бір сипаты, ол – ақиқат». Осы пікірлерді саралап пайымдау әлемдегі бәсекелестік қабілеті жоғары 30 елдің қатарына кіруге, олармен терезесі тең ел болуға ұмтылып жатқан қазақ елі үшін бағыт- бағдар беретін жол деуге толық негіз бар. Қазіргі таңда 4-ші өнеркәсіптік революция немесе Индустрия 4.0. аясында ғылымның жаңа жетістіктеріне негізделген «цифрлық экономикаға» көшу жаһандық трендке айналды. Оған болжанатын қағидалар, өндіріске киберфизикалық жүйенің жаппай ендірілуі, адамдардың қажеттіліктеріне, соның ішінде тұрмыстық, еңбек және тынығуға қызмет көрсету кіреді. Нәтижесінде өзгерістер еңбек нарығы, өмір сүру ортасы, саяси жүйе, технологиялық қалып арқылы өмірдің әр алуан жақтарын қамтиды.

Кеңестік кезеңде Абай шығармашылығына қатысты, соның ішінде, онда таптық теке – тірес, революциялық идеялар көрініс таппаған деген сыңаржақ пікірлердің болғанын жоққа шығара алмаймыз. Оған жауап ретінде бірсыпыра уәжді алға тартайық. Біріншіден, ССРО кезеңінде қалыптасқан «ғылыми теория мен идеологияға» сәйкес Абай өмір сүрген заманда Қазақстанда революциялық жағдайдың экономикалық, саяси алғышарттары мүлдем орын алған жоқ. Екіншіден, қазақ дәстүрінде тамыры тереңде жатқан рушылдық, соның негізінде қалыптасқан ағайын – тумалық, жекжат – жұрағаттық психология жаппай таптық қарама – қайшылыққа душар етпеді. Дегенмен оның кейбір кездейсоқ жағдайлары патша үкіметінің ел арасына іріткі салатын қитұрқы отаршылдық саясатының нәтижесінде кездесіп отырды. Осындай саяси мазмұндағы құбылыстардың Абай назарынан тыс қалмағанын оның «Болыс болдым мінекей», «Мәз болады болысың», «Бай сейілді» деп басталатын өлеңдерінен көруге болады. Болыс болу үшін патша үкіметінің саяси – әскери өкілі болып табылатын «ояз» алдындағы екіжүзді қылуаны ащы шындықпен сипаттайды. Айталық, мынандай өлең жолдары соның айғағы.

Оңашада оязға

Мақтамаймын елімді.

Өз еліме айтамын

Бергем жоқ – деп, - белімді.

Орыстың ұлығының өтірік мақтап, шала марапаттағанын арқаланып, ар – ұятын сатқанды өткір мысқылмен түйрейді, ондай қылықтан аулақ болуға шақырады. Абайдың 8 – ші, әсіресе 22 – ші қара сөзінде «Болыс бен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ». Патша үкіметінен «сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ», яғни Абай, қазіргі кездегі еліміз үшін өзекті болып отырған сыбайлас жемқорлықтың теріс салдарын суреттейді.

Көріп отырғанымыздай Абай шығармашылығындағы дана ойлар мен пікірлердің қазіргі кездегі даму болашағымызбен логикалық сабақтастығын айқын аңғарамыз. Абай шығармашылығы туралы пікірімізді экономика ғылымдарының докторы, профессор Орақ Әлиевтің бағалауымен қорытындылауды жөн көріп отырмыз. «Абай – философ, ұлы ақын, педагог, ағартушы, сөз шебері, социолог, гуманист, патриот, ислам танушы, экономист, психолог, этик, эстетик, аудармашы, шешен, композитор, ел басқарушы, музыкалық шығармаларды орындаушы. Ал ең бастысы, ол бірегей синкретик ойшыл – дана, яғни жоғарыдағыларды біріктіретін көп қырлы қасиеті бар толық адам. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» - деп Абай жырлағандай, толық адамды осылай түйіндейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абай Құнанбаев. Шығармалары. – Алматы «Жалын» 1995, 7 бет.
2. Қ.К. Тоқаев. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан. – «Егемен Қазақстан» газеті, 9 қаңтар 2020 жыл.
3. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, «РЕГИС – СТ Полиграф». 2017, 3 бет.
4. Денисон Э. Исследование различии в темпах экономического роста.- М., Прогресс, 1971, стр. 645.
5. Алиев У.Ж. Путь к Абаю – Газета «Казахстанская правда» 13 января 2020 года.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

FTAMP 03.20

**АҚТӨБЕ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ 1921-1925 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ:
СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ**

Д.Қ.АБЕНОВ, А.ИЗБАНОВА

Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада Ақтөбе губерниясындағы 1921-1925 жылдардағы ашаршылық, себептері мен салдары, аштықпен күрес және оның нәтижелері қарастырылады. Архив құжаттарына сүйене отырып, ашыққандар, жұқпалы ауруға ұшырағандар мен қаза тапқандар саны нақтыланып, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы баяндалады. Губкомитет пен ашкөм комиссиясының ашаршылықпен күрес және аштарға көмек мәселесі бойынша атқарған жұмыстары, үкімет тарапынан көрсетілген көмеккөздері айтылады. Сондай-ақ ата-анасыз қалған ашыққан балалар, балалар үйінің жағдайы, балалар асханасы мәселесі де қозғалады.

Түйін сөздер: ашаршылық, қуаңшылық, жұт, статистика, губерния, ауылшаруашылық, эпидемия, уезд, болыс, комиссия, АРА ұйымы, тамақтандыру орындары.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы голода в Актюбинской губернии в 1921-1925 гг., его причины и последствия, а также борьба с голодом и его результаты. На основании архивных документов указывается количество голодающих, больных и умерших людей, а также описывается социальные и бытовые условия населения. Повествуется работа по борьбе с голодом губернского комитета и комиссии помголода. Рассматриваются проблемы голодающих сирот, состояние детских домов, детских столовых.

Ключевые слова: голод, засуха, джут, статистика, губерния, уезд, волость, сельское хозяйство, эпидемия, комиссия, организация АРА, пункты питания.

Abstract. The article deals the issues of hunger in the Aktobe province in 1921-1925, its causes and consequences, as well as the fight against hunger and its results. On the basis of archival documents, the number of starving, sick and dead people is indicated, as well as the social and living conditions of the population are described. The work on the fight against hunger of the provincial committee and commission is narrated. The problems of starving orphans, the condition of orphanages, children's canteens are considered.

Keywords: famine, drought, jut, statistics, province, uезд, volost, agriculture, epidemic, commission, organization of ARA, food outlets.

1922 жылы қаңтарда ресми деректер бойынша аштыққа ұшырағандар саны барлығы 361051 адамға жетіп, халықтың 65%-ын құрады. Ал санаққа ілінбей қалғандарды қоссақ бұдан да көп болуы мүмкін. Қыста шалғай ауылдар мен болыстарға азық-түлікпен көмектесу қиынға соқты.

Ақтөбе, Шалқар, Жұрын, Ақбұлақ пен Мартөк уездері өздерінің қоймаларынан ауылдарды азықпен қамтамасыз етті.

Көктемде губерния халқының 50%-ы ауруға, 28%-ы өлімге душар болған. Аштықтың салдарынан эпидемиялық ауруға ұшырағандар күн санап артты. Осыған байланысты губерниялық денсаулық сақтау бөлімі шағын бөлімшелерді көбейтті. Алайда эпидемиялық ауруға шалдыққандар саны тым көп болуына байланысты олардың барлығына бірдей көмек көрсету мүмкін болмады. Сонай-ақ дәрі-дәрмектің жетіспеуінен науқастардың жаппай қаза болуы белең алды. Ал көктемдегі су тасқынынан алыс аймақтармен екі ай бойы байланыссыз қалып, науқастарға көмек көрсету және қаза болғандардың санын анықтау мүмкін болмады.

Осы жылы ақпанда 30 мыңға жуық 14 жасқа дейінгі бала мен 18 мыңдай ересектер көмекке зәру жандар есебінде тіркелді. Тамды, Қобда, Жиренкопа болыстарын тырысқақ пен оба індеттері жайлады. Бұл ауру 48 сағатқа созылып, кейін науқас қаза табады. Ақбұлақ уезінде аштықтан ақпан айының өзінде тұрғындардың 12%-ы, Түйетөбеде 50%-ы қаза тапты. Губкомиссия құжаты бойынша Ақбұлақ уезінде күніне орташа есеппен 300 адам аштықтан қырылған. Шалқар ауданында аштықтан халықтың 50%-ы ауруға ұшырап, 20%-ы қаза тапты. Аудан, болыс, ауылдарда өліктердің денесі сарайлар, көшелер мен тұрғылықты мекендердің маңдарында, өзен жағалауларында толып жатты. Иттер де жеп үлгермейтіндей күннен күнге көбейіп жатты. Басты себеп оларды жерлейтін адамдардың жоқтығына байланысты [1].

1922 жылы қарашада Ақтөбе халқының болжаммен 50%-ы, яғни шамамен 285000 адам аштыққа ұшырады. Қазан-қараша айларында адам өлімі 2 есеге көбейген. Ақтөбе қаласында коммунбөлімінен 496 адам, ауруханадан 294, балалар үйінен 125 адам мүрдесі шықты. Бұл тек арнайы мекемелердегі сандар. Ал қарапайым тұрғындардың өлім санағын жүргізу мүмкін болмады. Ата-анасыз қалған балалар саны өсті. Губкомиссия оларға балалар үйі мен асханаларды ашып, оларды егінді өлкелерге көшірумен айналысты. Ақтөбе, Темір қалаларында аштықтан безген адамдарға арнап 700 орындық қонатын үй ашылды. Сондай-ақ 4 асхана жұмыс істеп, барлығы 2038 адамды тамақпен қамтамасыз етті [2].

Кесте 1. 1922 жылы қаңтар айы бойынша Ақтөбе губерниясындағы аштық сипаты [3]

№	Уездер	Болыс саны	Барлық тұрғындар саны	Көшпелілер	Орыстар	Жер және мал шаруаш. саны	Балалар үйі	Орыс балалар	Қазақ балалар	Балалар асханасы	Тамақтандырылған адамдар саны
1	Ақтөбе	28	122163	61225	46834	22504	10	703	193	3	1900
2	Ақбұлақ	21	110460	56942	47571	19302	4	125	496	?	?
3	Мажоровск (Қосістек)	13	42916	29610	20306	11684	5	434	100	4	777

4	Темір	17	73834	58037	11907	16144	3	157	34	1	112
5	Ойыл	12	55521	49812	4578	11184	2	110	170	?	?
6	Ырғыз	4	41648	39948	-	8293	1	20	130	1	473
7	Шалқар	7	53677	49499	-	8865	1	70	80	1	98
8	Қарабұтақ	4	25804	26546	-	4859	1	-	70	?	?
	Барлығы	116	526023	370620	131196	102835	27	1619	1273	10	3360

Ал 15 наурыздағы есеп бойынша Ақтөбе губерниясында барлығы балалар 30 үйі болып, онда 3283 бала тәрбиеленген.

1923 жылғы маусымдағы есеп бойынша аштыққа ұшырағандар саны 14 жасқа дейінгі балалар 18049, ал ересектер 21429-ға жетті құрады. Ақтөбе қаласы бойынша маусым айында 13480 адамды тамақтандырды. Республиканың Денсаулық сақтау халық комиссариатының деректері бойынша Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында 1921 жылдың 1 қарашасы мен 1922 жылдың 1 шілдесі арасында 37657 адам ашаршылық құрбаны болды. Коммунбөлімі Ақтөбе уезінде 85531 аш адамдарға көмек ретінде 42878 рубль, Темір уезінде 9750 аштарға 11892 рубль, ал Торғай мен Шалқар уездеріне 10 мың рубль жұмсады[4].

КССХ мүшесі М.Гайко 1925 жылы Ақтөбе уезінің Мәртөк, Жайсан және Родников болысы мен оның төрт ауылында тапсырма бойынша болады. Оның қаңтар айындағы жазбасы бойынша Родников болысының 6631 тұрғынының 2610 адамы, яғни 40%-ы; Жайсан болысындағы 7613 халқының 45%-ы, яғни 3423 адамы көмекке зәру деп көрсетілді. Мәртөк болысы туралы ақпарат жазбада кездеспейді. ВИК есептеуі бойынша Ақбұлақ болысындағы 11182 жанның 10728-і аштыққа ұшырағандар, бұл дегеніміз халықтың 96,6%-ы, Елек болысында 4547 тұрғынның 2976 адамы - 66%-ы; Тұзтөбе болысының 5712 адамының 3725-і, я болмаса 65,5%-ы аштыққа ұшырағандар саналды. Нәтижесінде 14 болыс бойынша көмекке зәру жандарды 10901 отбасы немесе 52133 адам құрады[5].

Осы жылы 15 наурыздағы губкомитеттің ауылшаруашылығымен бірігіп Ақтөбе уезінің болыстарындағы аштыққа ұшырағандар мен өте ауыр халдегі адамдар санын есептеген жазған тізімі төменде кестеде көрсетілген:

Кесте 2. 1923 жылы наурыз айындағы Ақтөбе уезінің болыстарындағы аштық сипаты [6].

№	Болыстар мен артельдер атауы	Аштыққа ұшырағандар		№	Болыстар мен артельдер атауы	Аштыққа ұшырағандар	
		Барлығы	Өте ауыр жағдайда			Барлығы	Өте ауыр жағдайда
1	Қобда	2896	1151	15	Ащысай	4604	3998
2	Жайсан	7661	4238	16	Ақбұлақ	11182	5200
3	Родников	2337	1154; бала-1745	17	Н-Россия	2669	1183
4	Мәртөк	5044	2780; бала-1567	18	Петропавл	2530	1531
5	Елек	2976	1859; бала-1610	19	Муготжанов	1692	783
6	Степанов	3411	798; бала-749	20	Қарақобда	1003	552
7	Н-Алексеев	6063	2704	21	Бөрлі	2123	2129
8	Ақкемір	4862	2885; бала-1955	22	Ақтөбе	1887	830

9	Андреев	4592	2159	23	Алимбетов	1674	1531
10	Аралтөбе	926	926	24	Астрахан	3330	1578
11	Қос-Істек	4926	2418	25	Қаратоғай	2558	1597
12	Сазды	5497	4367	26	Богослово	2123	1415
13	Қарағанды	8585	4484	27	Ақтөбе қ. қалалық кеңесі	450	450
14	Түзтөбе	3297	3210				
Барлығы		100871	61460, балалар саны - 6756				

1925 жылы маусым айындағы губкомитеттің баяндамасы бойынша губернияға көмекке зәру жандар үшін 10 мың рубль бөлінді. Ақтөбе уезінде 102427 аштыққа ұшырағандарға 5121 рубль, Темір уезінде 37659 адамға 1682 рубль, Шалқар уезінің 65944 адамға 2637 рубль және Торғай уезіне 10318 адамға 557 рубль көлемінде қаражат жұмсалды[7]. Көріп отырғанымыздай, аштыққа ұшырағандар саны әр айда әртүрлі. Сондай-ақ архив құжаттарынан әр айдағы губкомитеттің есептік жазбасында ашаршылықпен күрес үшін бөлінген қаржы сомасы, жасалған шаралар мен халықтың жақсарған әл-ауқаты туралы баяндалады. Алайда жоғарыдағы сандық көрсеткіштерге қарап-ақ халықтың тұрмыстық жағдайының нашарлығы, 1924 жылғы қуаңшылықтан 1925 жылы бірден оңалу мүмкін еместігі белгілі.

Ресейдің құрамына қосылғаннан кейінгі қазақ халқының тарихы елін, жерін, тілін, дінін, ділін қорғаудағы күрестерге толы болды. Еліміз басынан қаншама көтерілістер мен соғыстарды өткеріп, қуғын-сүргін, саяси, әлеуметтік, діни қысымдарға ұшырап, дәстүрлі шаруашылығынан да айырылған болатын. Ал XX ғасырдың алғашқы жартысын қазақ халқының ауыр тарихи кезеңі деуге болады. 1914-1918 жылдардағы бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы. Одан бөлек, халқымызға зор нәубет әкелген 1920 жылғы жұт, 1921 жылғы қуаңшылық, 1921-1922, 1925 және 1930-1932 жылдардағы ашаршылық елдің жағдайын одан әрі күйретті.

Аштық Орынбор, Орал, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай губерниялары мен Адай уезін жайлады. Соның ішінде Ақтөбе губерниясында ашыққандар саны көбейіп, мал басы мен адам санының кемуі күні арта өсе түсті. Губернияда, әсіресе ауылдық жерлердегі халықтың жағдайы мүлдем төмен болды, аштық пен аурудан бөлек, қаракшылардың шабуылы мен тонауына ұшыраған олар қала мен басы ауған жаққа көшіп кетіп жатты.

Ашаршылықтың салдарынан қаншама адам отбасынан айырылып, қалыпты шаруашылықтары күйреді, қазақ халқының саны кеміді. Тарихта ашаршылық тақырыбы өз мәнін ешқашан жоймайды, керісінше әлі де зерттеп, шындықтың бетін ашар тұстары көп-ақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 612-іс, 8-п.
2. АОМА, 1-қор, 1-тізбе, 185-іс, 23-п.

3. АОМА, 6-қор, 1-тізбе, 36-іс, 14-п.
4. АОМА, 6-қор, 1-тізбе, 26-іс, 3-4-п.
5. АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 143-іс, 6-п.
6. АОМА, 32-қор, 1-тізбе, 106-іс, 31-35-п.
7. АОМА, 155-қор, 1-тізбе, 21-іс, 65-п.

МРНТИ 03.01.29

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТАТЬИ ЕЛБАСЫ Н.А. НАЗАРБАЕВА «СЕМЬ ГРАНЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ»

Д.А. МАЦЮК

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

Аннотация. В данной статье исследуются актуальные вопросы отечественной истории через призму анализа ключевых моментов знаменитой статьи Елбасы Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи», вышедшей в свет в 2018 г. Интерпритируя семь ключевых граней казахстанского прошлого, выявляются знаковые события и явления нашей истории, оставившие след во всемирном историческом процессе. Показана ценностная значимость всаднической культуры, древней металлургии номадов, сакского звериного стиля, уникальность «золотого человека», сакральность Алтая как колыбели тюркского мира, культурологическая ценность Великого шелкового пути и т.д. В целом, было отмечено, что представленные грани Великой степи составляют сокровищницу казахского народа и определили его культурный код.

Ключевые слова: ценность, культурный код, золотой человек, номадизм, исторический процесс, тюрки, культурная преемственность, идентичность, казахстанцы.

Аннотация. Бұл мақалада 2018 жылы жарыққа шыққан Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың "Ұлы даланың жеті қыры" атты атақты мақаласын талдау призмасы арқылы отандық тарихтың өзекті мәселелері зерттеледі. Қазақстанның өткенінің жеті негізгі қырын интерпритациялаймын, біздің тарихымыздың дүниежүзілік тарихи процесіте із қалдырған елеулі оқиғалары мен құбылыстары анықталуда. "Алтын адамның" бірегейлігі, сал аттылық, атты қолға үйретудің маңыздылығы, көшпенділердің ежелгі металлургиясы, сактардың аң стилі, Алтайдың түркі әлемінің бесігі, Ұлы Жібек жолы мен т.б. мәдени құндылығы көрсетілген. Жалпы, Ұлы даланың қырлары қазақ халқының қазынасын құрап, оның мәдени кодын анықтағаны атап өтілді.

Түйінді сөздер: құндылық, мәдени код, Алтын адам, номадизм, тарихи процесс, түркілер, мәдени сабақтастық, бірегейлік, қазақстандықтар.

Annotation. This article explores relevant issues of domestic history through analysis of the main points of the famous article of the First President N.A. Nazarbayev entitled "The Seven Faces of the Great Steppe" (2018). An analysis of the seven faces of the past of Kazakhstan reveals the main events of our history that have left their mark on world history. The value of nomad culture, metallurgy of ancient Kazakhstan, the Scythian animal style, the uniqueness of the "golden man", the importance of Altai as the cradle of the Turkic world, the cultural value of the Great Silk Road, and

others are shown. In general, it was noted that these facets of the Great Steppe make up the history of the Kazakhs and its cultural code.

Keywords: value, cultural code, golden man, nomadism, historical process, Türks, cultural continuity, identity, Kazakhstan people.

На сегодня Казахстан входит в десятку наиболее крупных территориальных государств мира. В то же время наша плотность населения достаточно низкая. Отсюда возникает вполне логичный вопрос: каким образом, казахи и их предки при относительно малом количестве жителей сумели сгруппировать вокруг себя достаточно обширные территориальные просторы? И для того, чтобы ответить на поставленный вопрос, необходимо, с нашей точки зрения, обратиться в глубокое историческое прошлое и именно там найти те тенденции, благодаря которым Великая степь сумела выстоять перед суровыми вызовами времени. В ноябре 2018 г. Елбасы Н.А. Назарбаев предпринял удачную попытку выявить подобные тенденции, обозначив их как «Семь граней Великой степи». Именно поэтому, при анализе культурно-исторического прошлого страны, мы будем сослаться на его одноименную знаменитую статью.

Важно помнить, что история – это гуманитарная, а не точная наука. История есть не только определенные рассказы о прошлом, а также большой пласт архивных материалов. История зачастую – это также субъективный взгляд того или иного исследователя на события давно минувших дней. Вместе с тем, чтобы понять саму суть истории (в частности, ни ее отдельные события, а масштабные тенденции и закономерности), необходим системный подход к ее исследованию. Недаром, Н.А. Назарбаев отмечал, что «История Казахстана также должна быть понята с высоты современной науки, а не по ее отдельным фрагментам» [1]. Поэтому важная миссия современного историка – это не только выявление тех или иных событий, составляющих содержание исторического бытия, но и их увязка как с прошлым, так и с настоящим, тем самым, конструируя отдельный отрезок целостного исторического прошлого.

И так, одной из первых граней, сыгравшей важную роль в процессе становления и развития нашей богатой истории явилась *всадническая культура*. По мнению отечественных археологов, одомашнивание лошадей в древнем Казахстане произошло на территории поселения Ботай. В те древние времена никто и представить себе не мог, что подобное событие предопределит лидерство кочевых народов вплоть до тех времен, когда изобретение огнестрельного оружия изменит мир. Лошадь, в первую очередь, позволяла людям преодолевать огромные степные просторы. Изобретение же колеса улучшило процесс освоения номадами необъятных просторов. Как довольно верно отмечает Елбасы, ссылаясь на исследования ряда отечественных и зарубежных ученых, что суровые природные условия

подвигли степняков привнести в простой обиход такие ранее неизвестные новшества, как изобретение жесткого седла и стремян (как усовершенствованные приспособления для управления лошади), штанов (для удобства осуществления верховой езды как мужчинам, так и женщинам), каблука (для фиксации обуви в стремях), а также изогнутой сабли (как нанесения удобных ударов верхом на лошади). К тому же, если проследить историю создания великих империй, то самую боеспособную основу их армий составляла кавалерия (всадники на лошади). Все эти условия позволили нашим предкам (сакам, гуннам, тюркам) иметь на протяжении веков определенный военно-стратегический и торгово-экономический контроль над обширными территориями.

Вторая важная «грань Великой степи» – это *древняя металлургия*. Она по праву может быть названа важнейшим изобретением представителей степной цивилизации, поскольку Северный, Центральный и Восточный части Казахстана уже в глубокой древности были известны своими залежами полиметаллических руд. Именно этот регион, по выражению российских археологов, входил в так называемую «Евразийскую металлургическую провинцию» [2, с.20].

Для древнего человека применение металлических орудий труда стало поистине технологическим прорывом. Ведь металлические орудия труда были намного прочнее и пластичнее, чем каменные, которые часто разбивались, и которые нельзя было тонко заточить или переплавить. Однако добыча, и тем более, выплавка металла для древних степняков было делом весьма трудоемким.

Во-первых, процесс добычи руды и ее доставки к месту выплавки требовал огромных трудозатрат. Во-вторых, процесс изготовления плавильной печи занял многие века, поскольку уровень владения знаниями по химии и физики был примитивным, и в основном опирался на повседневный опыт. В-третьих, если какое-либо племя или народность и владела приемами выплавки металла, то этот технологический прием хранился как секрет. Именно поэтому в одно и то же историческое время древние народы имели, соответственно, различную прочность выплавленных металлических изделий, и в частности, оружия. Тем не менее, сам факт овладения металлургическими навыками давал предкам казахов большие преимущества. Ровно такие же преимущества, к примеру, как современные Китай, США или Россия используют спутниковые технологии для осуществления военных операций. Современное производство каких-либо современных изделий также не мыслимо без применения металлургии.

Третьей неповторимой «гранью Великой степи» является *звериный стиль*. У многих народов в их истории остались в историческом прошлом фрагменты изображения тех животных, которые обитали в их географическом ареале. Не стал исключением и древний

Казахстан. В отечественной исторической науке уже давно вошли в обиход такие понятия, как «Скифский (или сакский) звериный стиль». В чем же его уникальность в рамках мировой культурной сокровищницы?

Во-первых, главными животными звериного стиля были, как правило, хищные звери и птицы (барс, орел, сокол и др.), а также фантастические животные (на пример, грифон). Во-вторых, изображая их на одежде или в виде талисманов, древние номады старались, таким образом, стать частью образа этих быстрых созданий (недаром, к примеру, сакские, а затем и тюрко-монгольские племена применяли молниеносную волчью тактику при нападении на врагов). В-третьих, сакский звериный стиль был распространен за пределами Великой степи (в Европе, Сибири, Средней Азии), что говорит о достаточно масштабном территориальном распространении скифо-сакской материальной культуры. В целом, хочется отметить, что поистине «использование образов животных в быту было символом взаимосвязи человека и природы, указывало на духовные ориентиры степняков» [1]. Также как пирамиды фараонов для Древнего Египта, или боги Олимпа для Древней Греции, сакский звериный стиль стал визитной карточкой древнего Казахстана.

Четвертой уникальной «гранью Великой степи» является *Золотой человек*. Так же, как и снежный барс, Золотой человек является одним из государственных символов независимого Казахстана. Найденный более полувека назад (1969 г.) в знаменитом Исыкском кургане (Алматинской области) находка Золотого человека изменила взгляд на отечественную историю. Дело в том, что ранее бытовал стереотип о том, что кочевая культура древности была отсталой с точки зрения цивилизационного развития. Весь мир приклонялся перед неповторимостью древнеегипетской цивилизации с ее институтами власти, особенностями ирригационного земледелия, письменности и т.д. И вот сенсация – в недрах казахстанской земли было найден уникальный фрагмент кочевой цивилизации, который имел свой особый институт царской власти, кочевую структуру хозяйствования, а также неповторимость материальной культуры (уникальность обработки драгоценных металлов). Главное внимание данной находки заострено, бесспорно, на золотом костюме. «Костюм золотого человека – это парадная церемониальная одежда правителя, отражающая государственную идеологию саков 5-4 вв. до н.э.» [3]. Именно поэтому, Исыкский человек стал воплощением сакральности верховной власти.

Его украшения также повествуют нам о наличии у сакских племен богатой мифологии. До сих пор отечественные ученые и весь мировой научный мир удивляются тому, как содержимое погребенья Исыкского кургана осталось целым и не было подвергнуто разорению вандалов. Как известно, в последующие годы на территории Казахстана было найдено еще несколько подобных «золотых людей»: «золотой человек» из кургана Аралтобе

(Атырауская область, 1999 г.), «золотой человек» Берельского кургана (Восточный Казахстан, 2003 г.), Шиликтинский «золотой человек» (Восточный Казахстан, 2004 г.), «золотой человек» из могильника Талды II (Карагандинская область, 2009 г.), «золотая женщина» могильника Таксай I (Западно-Казахстанская область, 2012 г.), а также недавно найденный «золотой человек» в Актюбинской области (2019 г.). В целом, «золотого человека» поистине можно считать уникальным феноменом Великой степи.

Пятая «грань Великой степи» именуется как *Алтай – колыбель тюркского мира*. Современный Алтай находится на сопредельных территориях Республики Казахстан и Российской Федерации. Для нашей казахстанской истории он имеет ценностное значение, поскольку именно Алтай явился родиной тюрков. Алтай стал своеобразным котлом, из которого произошли тюрки – предки современных казахов, узбеков, кыргызов, туркмен, азербайджанцев и др. В дальнейшем тюрки в союзе с иными этническими общностями сформировали Великие империи (тюркский каганат, западно-тюркский каганат, тюркешский каганат, карлукский каганат, государство караханидов, кимакское и кипчакское ханства). Данные государства сменяли друг друга, сохраняя политическую, хозяйственно-экономическую и культурную преемственность.

Важно указать также на то, что, тюркская культура средневекового Казахстана воплотила в себе симбиоз кочевой и оседло-земледельческой цивилизаций. Вместе с тем, тюркская культура всегда была восприимчива к религиозным (тенгрианство переплеталось с исламом) и языковым изменениям (такие знаменитые тюркские ученые, как Абу Наср аль-Фараби или Хожа Ахмет Яссауи свои великие труды писали на арабском языке и т.д.). Тюрки также сумели наладить на своей территории зоны международной торговли в рамках функционирования транснационального Великого шелкового пути.

Поэтому, осуществляя плавный логический переход, хочется сказать, что шестой «гранью Великой степи» стал всемирно известный *Великий шелковый путь*. «Великий шелковый путь – система караванных торговых путей, соединявших в относительно единую экономическую систему страны Евразии (от Западной Европы до Китая) со II в. до н.э. до XV в.» [4, с.123]. Его функционирование стало знаковым событием истории всего евразийского региона, поскольку на протяжении целых семнадцати веков он соединял страны Запада и Востока в рамках экономического, политического и культурного взаимодействий. Великая степь, как известно, находилась в его Евразии.

Если на первых порах, трассы Великого шелкового пути являлись, главным образом, маршрутами распространения экзотических товаров, нашедших своих потребителей в Европе, то в дальнейшем, они уже имели более широкий культурный охват. Так, наряду с осуществлением торговых операций, присырдарьинские города становились площадками

заклучения между иностранными дипломатическими миссиями важных стратегических соглашений, а торговые фактории были местами концентрации большого количества верующих. Удивительно то, что в то беспокойное средневековое время войны и конфликты были частыми явлениями даже между родственными народами. Однако к удивлению современных культурологов, трассы Великого шелкового пути смогли стать местом мирного сосуществования народов, государств и религий. Торговля не только привлекала к себе людей, стремящихся найти экономическую выгоду. Торговля создавала некую атмосферу понимания того, что мир, сотрудничество и доверие служат теми ценностями, которые способствуют нормализации социальных взаимосвязей. Если привести исторические параллели, то современный Казахстан и сейчас является проводником подобных ценностей, которые в течение многих веков не потеряли своей актуальности. Как и в те времена, казахстанская территория является важным связующим звеном международной торговли между Китаем и Европой.

Седьмой «гранью Великой степи» явился исторический факт того, что *Казахстан – родина яблок и тюльпанов*. Недаром главным символом нашей южной столицы – г. Алматы является яблоко. Не секрет, что после основания укрепления Верного (1954 г.) русскими переселенцами из Центральных регионов России были привезены сюда отростки яблок. Но при этом, мало кто знает, что за много веков до этого именно из предгорий Заилийского Алатау и далее через казахстанские маршруты Великого шелкового пути наши яблоки попали в Европу и далее распространились по всему миру. По таким же маршрутам распространились и тюльпаны, которые росли у нас с глубокой древности. Казахстан, переняв передовые технологии по у современных Нидерландов и Польши, мог бы без труда заняться собственным производством данных культур. Но как бы там ни было, и яблоки, и тюльпаны являются неотъемлемым атрибутом древней и современной истории нашей страны.

Таким образом, «семь граней» Великой степи являются важным феноменом историко-культурного прошлого нашей страны. Они демонстрируют факт того, что Великая степь явила миру рождение неповторимых артефактов, которые составляют сокровищницу казахстанской истории, как части всемирного исторического процесса. За годы независимости официальные власти прилагают максимум усилий по воссозданию богатого исторического наследия предков казахского и других народов, населяющих современный Казахстан. Все эти мероприятия позволяют осознать общее историческое прошлое, а также сконструировать общее будущее многонационального казахстанского народа.

Список использованной литературы

1. Статья Главы государства «Семь граней Великой степи» [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>
2. Черных Е., М.-И. Мартинес Наваррете. Древняя металлургия в глубинах евразийских степей // Достояние поколений. №1 (10). – 2011. – С. 18-27.
3. «Золотой воин» К.А. Акишева [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа: <http://old.e-history.kz/media/upload/1486/2014/09/29/0da6e3290e7a058179871b0d93ffc40c.pdf>
4. Латов Ю.В. Великий шелковый путь – пролог мировой экономики и глобализации (к 2130-летию его «открытия») [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Yu_Latov_VSHP.pdf

IRSTI 04.41.21

HOW SUCCESSFULLY INCLUSIVE SOCIETY IS BEING IMPLEMENTED IN KAZAKHSTAN?

A. SAILAUOVA

Nazarbayev Intellectual School, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The implementation of inclusive society is the imperative of the time and is the necessity for contemporary Kazakhstan. The main objective of this research is identify the level of realization of inclusive society in Kazakhstan. The qualitative structured interviews are conducted on one parent of disabled child, three disabled people. The quantitative method is a survey with 10 questions which has taken by 47 students and 16 teachers of NIS in Kazakhstan. The results of these methods revealed that more than half of students and half of teachers are ready to inclusion and believe that study or work with them will have no impact to their performance or productivity. Favorably, many disabled people do not have many problems in the society. Moreover, there are enough conditions for people with limited abilities. In conclusion, the implementation of inclusive society in Kazakhstan is giving successful results.

Key words: inclusive society, inclusive education, inclusion

Аннотация. Реализация инклюзивного общества является императивом времени и необходимостью для современного Казахстана. Основной целью данного исследования является выявление уровня реализации инклюзивного общества в Казахстане. Качественные структурированные интервью проводились с родителем ребенка-инвалида и тремя людьми с ограниченными возможностями. Количественный метод представляет собой опрос с 10 вопросами, проведенный 47 учениками и 16 преподавателями НИШ в Казахстане. Результаты этих методов показали, что более половины учеников и половина преподавателей готовы к инклюзии и считают, что учеба или работа с ними не окажет никакого влияния на их успеваемость или продуктивность. Важно отметить, что многие люди с инвалидностью не имеют особых проблем в обществе. Более того, здесь достаточно условий для людей с ограниченными возможностями. В заключение, внедрение инклюзивного общества в Казахстане дает успешные результаты.

Ключевые слова: инклюзивное общество, инклюзивное образование, инклюзия

Аннотация. Инклюзивті қоғамды іске асыру уақыт императиві және қазіргі Қазақстан үшін қажеттілік болып табылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстанда инклюзивті қоғамның іске асырылуы деңгейін анықтау. Сапалы құрылымдалған сұхбат мүмкіндігі шектеулі баланың бір ата-анасымен және үш мүмкіндігі шектеулі адамдармен жүргізілді. Сандық әдіс - бұл Қазақстанда НЗМ-нің 47 оқушысы мен 16 мұғалімінен өткізілген 10 сұрақтан тұратын сауалнама. Бұл әдістердің нәтижелері оқушылардың жартысынан астамы мен оқытушылардың жартысы инклюзияға дайын екенін көрсетті және олармен оқу немесе жұмыс олардың үлгеріміне немесе өнімділігіне ешқандай әсер етпейтінін айқындады. Айта кетерлік, көптеген мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғамда ерекше мәселелері жоқ. Сонымен қатар, мұнда мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін арнайы жағдайлар жеткілікті жасалған. Қорытындылай келе, Қазақстанда инклюзивті қоғамды енгізу табысты нәтижелер беруде екенін атап өткен жөн.

Түйін сөздер: инклюзивті қоғам, инклюзивті оқыту, инклюзия

What is an inclusive society? It is a society in which there are no concepts of words such as discrimination by race, gender, ethnicity, irrespective of age, origin, disability, religion and economic or another status. It is a society in which no ones' rights have been violated and every single person feels valued and provided with an equal opportunity for cure and relevant participation in all aspects of society. The main principles of inclusive society are the acceptance of diversity, elimination of marginalization and social exclusion.

In recent ages, the inclusion of all has become the priority of many countries, also of Kazakhstan. Kazakhstan had begun its realisation from 1999, The National Scientific and Practical Centre for Correctional Pedagogy, together with UNESCO, implemented a project on inclusive education, and in 2002, with the support of the Soros Foundation in Kazakhstan held a scientific and practical conference on inclusive education. It was the first step in the implementation of inclusive society in Kazakhstan.

In 2016, there were over 16 thousand children with disabilities that are integrated into the environment of their normally developing peers, of which more than 3,000 preschool children attend 395 kindergartens; more than 12,000 school-age children attend 769 secondary schools (Beisenbaeva, 2016). Furthermore, studies of Reichart et al. (1989) emphasized that the communication between children with and without disabilities was better in facilitating positive social relationships (as cited in Khamidulina, 2018).

According to the results of survey, conditions for people with disabilities in Aktobe that people know are mostly ramps in public places and special elevators in buildings.

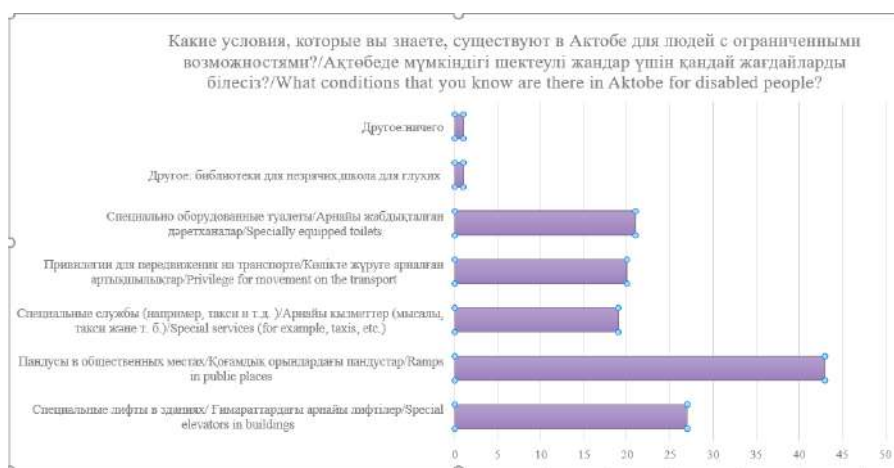

Figure 1. Special conditions

To another question about the effect of an inclusive job to teachers' productivity, answers were strong psychological impact on workers, their slowness and the requirement thorough material and moral preparation, however, others said that it will not affect their productivity because they have the same right and are capable of great things and because of the presence of the support to each other. In Students' case, the inclusive education has an impact on their academic performance because of an increase in the complexity of education, the need for different program, their slowness in learning and that teachers are more likely to devote a lot of time to children with disabilities while others consider reverse because in their opinion, people are equal, the same and children's academic performance depends only on them as new education program in Kazakhstan puts more emphasis on individual work. One interesting thing highlighted by answers was that while one student answered that people are the same, another one answered that people are different.

The interviews are conducted on one parent of disabled child, three disabled people. According to the results of it, they all think that benefits allocated by the government are not enough for the needs of disabled people by their experience, and that many educational institutions are not ready for inclusive education. Furthermore, they all believe that there is a positive trend in Kazakhstan regarding inclusion. All interviewees think that in rural areas conditions for people with disabilities are not fully provided. 3 of them said that there are not enough conditions for disabled people in Kazakhstan.

Inclusive society in Kazakhstan is being implemented successfully enough. There still exist many barriers in all spheres of life against the realization of an inclusive society in the country.

References

1. Beisenbaeva B. Z. The relevance of inclusive education in the field of development of the modern educational system. Actual issues of modern pedagogy: materials of the VIII Intern. scientific conf.

(Samara, March 2016). - Samara: LLC ASGARD Publishing House, 2016. - S. 1-3. - URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/188/9820/> (date of access: 05.03.2020).

2. Conceptual approaches to the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan. N.d. Retrieved from <http://www.special-edu.kz/normativno-pravovaya%20baza/4/mat001.pdf>

3. Khamidulina, Z. (2018). A Qualitative Study of Parental Perceptions of Inclusive Education in Kazakhstan: The View of Three. NUGSE Research in Education. Vol. 3 No. 2 Retrieved from <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/3730/The%20View%20of%20Three.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

FTAMP 03.20

ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ ОРЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Д.Қ.АБЕНОВ, Е.С. ОНАЙБЕРГЕНОВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада патша өкіметінің халық ағарту саласындағы миссионерлік саясаты қарастырылады. Аралас мектептер мен кәсіптік оқу орындарында орыс алфавитін енгізу арқылы орыстандыру саясатын жүзеге асыру мәселесі қарастырылады. Жалпы миссионерлердің қазақтарды орыстандыру, шоқындыру үшін ұсынған ойлары мен жоспарлары берілген. Қазақ халқын рухани отарлаудың әдіс-тәсілдері көрсетілген.

Түйін сөздер: Рухани отарлау, миссионерлік саясат, түземдік-мектеп, орыстандыру, шоқындыру, идеология, мектеп, тіл, алфавит, дін.

Аннотация. В данной статье рассматривается миссионерская политика царизма в области народного образования. Рассматривается процесс русификации через школ смешанного типа и специальных учебных заведений путем внедрения русского алфавита. В целом даны планы и идеи миссионеров по русификации и крещению казахов. Показаны методы духовной колонизации казахского народа.

Ключевые слова: Духовная колонизация, миссионерская политика, туземная школа, русификация, крещение, идеология, школа, язык, алфавит, религия.

Abstract. This article discusses the missionary policy of tsarism in the field of public education. The process of Russification through mixed schools and special educational institutions by introducing the Russian alphabet is considered. In general, plans and ideas of missionaries for the Russification and baptism of the Kazakhs are given. Methods of spiritual colonization of the Kazakh people are shown.

Keywords: Spiritual colonization, missionary politics, native school, Russification, baptism, ideology, school, language, alphabet, religion.

Қазақстандағы патша өкіметінің орыстандыру, шоқындыру, рухсыздандыру саясатын жүзеге асырудың бір жолы – Ресей империясының Ағарту министірлігі мен шет аймақтағы бұратана халықтар арасында миссионерлік мүддені көздеген аралас мектептерге ерекше мән берілді.

Әкімшілік отарланған халықтарды орыстандырудың шешуші кілті мен нәтижелі құралы – қазақ даласында аралас мектептер мен кәсіптік оқу орындары болуы керек деп түйді. Осы себепті патша үкіметі орыс емес халықтар үшін мектептер ашқанда оларды сауаттандырып, ғылым-білімге тарту үшін емес, керісінше өздерінің күнделікті саяси-әлеуметтік мұқтажына қызмет етер төменгі дәрежелі қызметкерлер даярлау мақсатымен ашып отырған.

Түпкілікті мақсаты шет аймақтарда ашылған мектептердің бәрі де миссионерлік ұстанымда өте құпия деген белгі соғылған Ағарту министрлігінің арнаулы нұсқауында «... народное образование на окраинах русской державы есть своего рода миссионерство ..., миссионерство есть своего рода духовная война, воюющие стороны никогда не разглашают своих планов» [1] -деп, өздері ерте бастан-ақ, алдын-ала ойластырылған, әрі өте сақтықпен жүргізіп келген ағарту жұмысындағы миссионерлік саясатын шама келгенше бұратана халықтардың алдыңғы қатарлы өкілдеріне сездірмеуге тырысқан. Мектеп арқылы жүргізілген миссионерлік әрекеттеріне жамылғы бұркемелеп, елеусіз түрде біртіндеп сіңіруге ұмтылған мақсаттың мән-мағынасын осы құпия нұсқау әйгілеп тұрды.

Патшаның өкіметінің отаршыл аппараты қазақ даласында ашылған Мұғалімдер семинариясы мен орыс-түземдік мектеп дейтін аралас мектептер атаулының бәрін де шамаға қарай миссионерлік ағартушылық мақсатта ұстап отырған. Ал, ресей патшалығына артынан бодан болған Орта Азия халықтары арасында ашылған аралас мектептердің бәрі де осы нұсқау талабы тұрғысынан қызмет атқарғанын «... в Туркестанском крае был намерен держаться обрусительной политики при посредстве русской школы» [2] – деп, атап көрсетуінде де мәселенің саяси төркіні қаншалық тереңдеп жатқанын жасырмайды. Өйткені бұл мәселе мемлекеттік саясат деңгейінде қойылуы себепті. Түркістан өлкесінің алғашқы генерал-губернаторы фон Кауфманның 1880 жылы 8 қараша күні халық ағарту министріне жолдаған хатында, қазақтарды ислам дінін терең қабылдаған көрші халықтардан бөлек ұстай отырып, орыс жазуы негізінде оқылатын мектеп арқылы тезірек ассимиляциялау міндетін алға қояды.

Бұл жөнінде сол кездің қайран елім, қазағым деп өз халқының тағдыры үшін күрескен қазақ халқының бір туар ұлы С.Асфандияров өз еңбегінде: «Ильминскийдің идеясын былайша көрсетеді: *«Для облегчения принятия «инородцев» христианства более быстрой их руссификации и парализования влияния мусульманства необходимо распространение грамоты на родном языке. Однако, в основу письма должен быть положен русский алфавит. Таким образом, когда ребенок впервые годы обучения овладеет грамотной на родном языке /что ему будет даваться легко/ он впоследствии, при дальнейшем обучении будет легче овладевать русским языком, так как алфавит этого языка ему будет знаком. Таким путем Ильминский рассчитывал вытеснить арабский алфавит, а затем постепенно приучить «инородцев» и к русскому языку. Другая сторона системы Ильминского*

заклучались в соответствующие воспитании молодежи. Он предлагал побольше открыть учительских семинарий, где ученики из «инорцев» должны были воспитываться в духе незыблемых начал самодержавия и православия с тем, чтобы в будущем самим явиться воспитателями своего народа на этих началах. Казахские дети вербовались в учительские семинарии, а в Ташкенте при учительской семинарии был открыт интернат для казахских детей. Во главе этой семинарии стоял известный ученик Ильминского, миссионер Остроумов. Таким образом просвещение проникало в Казахстан под большим контролем правительства. Контигент учащихся подбирался из числа детей султанов аксакалов, биев и т.д. Однако, наряду с этим проникали в школу и дети бедных, особенно на первых порах, вследствие своеобразной «мобилазации» когда, чтобы исполнить волю начальства, приходилась во что бы то не стало поставлять необходимый контигент, причем в таких случаях детьми бедняков заменяли байских сынков» [3] – деп, айтуынан қазақ халқын патша отаршылдарының қалай және қандай саясатпен білім беруге құлшына кіріскендігінің түпкі мақсатын айтпай-ақ түсінуімізге болады.

Патшалықтың осындай сұрқайы ойын архив құжаттарынан да кездестіруге болдаы. Онда 1887 жыл Ақмола облысындағы Шучинск станицасындағы миссионерлік станның қолынан қазақ балаларына арналған пансион мектебі ашылды. Мұнда орысша оқу және жазу, арифметика, ауызша орыс тіліндегі сөйлеуге үйрету, етікшілікке үйрету сабақтары жүргізілді. Осы құжатта 1888 жылы 27-ақпанда мектеп директоры Ақмола облыстық губернаторына берген рапортында мектептің негізгі мақсатын былайша жеткізеді: «Цель открытия пансиона распространение христианского православие между киргизами, чтобы путем грамотности подготовить некоторую благоприятную почву для миссионеров. Киргизским школам для мальчиков и девочек вести набор учеников в пансион в станице Шучинской из детей самых бедных киргиз /джатов/ разными обещаниями и под давлением богатых казахов, у которых родителей бедняков находится в постоянной зависимости и неоплатном долгу» [4] – деп баяндауынан біз мектеп директорының еш бүкпесіз нағыз миссионерлік бағыттағы ашылған мектеп екенін, бұл мектептің негізгі оқушылары кедей балалары екенін байқаймыз.

Сонымен қатар, бұл мектепте балаларға бау-бақшаны қалай күту керек, егінді қалай егу керек деген нәрселерді де үйретті. Бұл тірліктерді көшпенді қазақ халқы үшін бір жағынан пайдалы, екінші жағынан осы мамандыққа қызыққан қазақ балаларын мектепке тартудың бір жолы, яғни қызықтырп шақырып, құлағына православие дінін құюдың бір тәсілі болса керек.

Ресей патшалығының дәстүрлі саясатына айналып, ғасырларға созылып келген шоқындыру, біртіндеп орыстандыру мәселесі, әрине, қай жағынан алып қарасақ та, империяның үстем табы дворян помещиктері мен кулактарының мүддесіне орай жүргізіліп келді. Осы тұрғыдан қарағанда, мемлекет билігінің рухани санасына ықпал етіп отырған

Қасиетті Синод арқылы дін идеологтары, яғни миссионер ғалымдар, өз мақсаттарын жүзеге асыруға қажетті қаражатты керегінше мемлекеттен алып отырған. Мысалы 1897 жылы Торғай облысының губернаторының есебінде Қостанай уезінің Макарьев миссионерлік станының қасынан ашылған миссионерлік бағыттағы интернатта 1897-98 жылдары 40 қазақ балаларының оқитындығын, бұларға облыстық губерниядан әрбір 25 адамға 1607 сом қаржы шығын болғанын айтады. Бұл қаржы мектеп-интернатты алдағы уақытта ұстап тұра алмайтындығын айта келіп, Макарьев ендігі жерде Мәскеудің «миссионерлік қоғамына» облыстық губернияның бөліп отырған қаржысының аз екендігін айта отырып: «... без интернатов школы не удовлетворяют вполне своему назначению» [5]– деп айтуының өзінде үлкен миссионерлік дамудың жатқан баланың әке-шешесі қасында жоқ, екіншіден, тамақ-киіммен қамтамасыз етіп жатырмыз деп бүкіл орыстандырудың тәсілдерін өз білгендерінше қазақ балаларының бойына сіңіріп жатыр.

1876 жылы Орынборда Ағарту министрі граф Толстой қазақтар үшін арабша жазуды орыс графикасына көшіру үшін арнайы мәжіліс шақырып, нақтылы нұсқаулар да берді. Семей генерал-губернаторына жазған N9623 – қатынас қағазында: «...во всех случаях, когда приходится объявлять киргизам распоряжения правительственных мест на киргизском языке, употребляется русский алфавит. Обучение изложению киргизской речи этим же алфавитом вводится, от 4 мая за N26, в киргизских интернатах. Будет время, когда русский алфавит встепи возьмет верх над арабским» [6]– деп, жазуына қарағанда мәселенің түп төркіні граф Толстой ағарту саласында мемлекеттік миссионерлік саясатты жүргізуші қайраткер ретінде берген нұсқаудың сарыны анық аңғарылып тұр деуге келеді.

Ресей патшасы қазақтар ғасырлар бойы қолданып келе жатқан арабша жазуды орыс жазуына ауыстыру туралы жарлыққа 1876 жылы қол қойды. Дәл осы жылы граф Толстой Ыбырай Алтынсаринге орыс алфавитін ешқандай өзгеріссіз сол қалпында қазақ жазуына қолдану жайында кеңесіп, нұсқау берген. Бұл мәселе жайында Ы.Алтынсарин өзінің «Қазақтың облыстық мектептері туралы записка» деген еңбегінде: «...1876 жылы граф Толстой Орынбор қаласына келген кезде ең алдымен талқыға салынған мәселе-қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатын-болмайтыны туралы мәселе қойылған еді. Бұл мәслихатқа Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский, Орынбор оқу округінің попичителі Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директоры Илминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасты, бұлардың бәрі де орыс алфавитін қазақ тілінде қолдануға әбден болады деген қорытындыға келген едік» [7]– деп жазуы арқылы-ақ жергілікті отаршыл хакімдердің бәрі бас қосып қазақтар қолданып келген араб жазуының орнына орыс

жазуын қолдану туралы көптен бері алдын-ала ойластырылып келе жатқан саяси мақсаттың ең буынды тұсын толық түрде ашып беріп отыр.

Яғни патшаның өзі қол қойып, жарлық берген жылы-ақ оның қазақ даласындағы билеушілері мен миссионерлері сол жылы бұл мәселені жүзеге асыруға нақтылы кірісіп, бір шешімге келуінен көп нәрсенің сыры айқындалып тұр.

Түркістан өлкесінің миссионері Остроумов: *«...сближение туземцов с русским государством и русским народом-велось при посредстве русской транскрипции в основание которой был положен русский алфавит без всяких изменений, дополнений и сокращений»* [8] – деп қазақтарға орыс алфавитін өзгеріссіз, қосымшасыз, қысқартусыз қолдануды талап етуінде де патша үкіметінің ресми талабынан шығып отыр.

1870 жылы Ағарту министрлігінің «Ресейді мекендеген бұратана халықтарды ағарту шаралары жөніндегі заңы» жарияланды. Бұл заңда негізінен Ильминскийдің орыстандыруды көздеген миссионерлік педагогикалық жүйесі ендірілді. Осы заңда орыс емес халықтар үшін үш түрлі категория белгіленді: біріншіден, сабақ өз тілінде, бірақ міндетті түрде орыс алфавитімен оқыту талап етелді. Мысалы, Ыбырай Алтынсарин ашқан мектептер осы категорияның ішіне кіреді, екіншіден, сабақ таза орыс тілінде жүргізіп, тек сабақ үстінде түсінбеген жерін ана тілінде айтуға рұқсат етіледі де, үшіншіден, сабақ тек орыс тілінде жүріп, ана тілінде сөйлеуге рұқсат етілмейді [9].

1990 жылы 1-шілдеде халықтық училищенің инспекторы Ақмола облыстық әскери-губернаторына құпия түрде ұсынып хат жолдады. Онда: 1870 жылғы 26-наурыздағы заң бойынша христиан дініндегілерге өз алдына, мұсылмандарға өз алдына училищелер ашу керектігін айтыла келе: «бұратала халықтар үшін мектеп пен медресе ашып, оның мұғалімдері орысша білетін болу керек, олар міндетті түрде орыс тілінен сабақ бере алатындай болу керек деген ұсынысын тағы да былайша жалғастырады: *«...основу преподавания в этих школах был положен русский язык как государственный и ка самый надежный проводник в киргизскую среду русской гражданственности и культуры»*-деп. [10].

Сөзімізді қорытындылай келе айтарымыз, патша өкіметі қазақ жерін рухани жағынан отарлауға көшті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Грохов В.М. Реакционная школьная политика царизма в отношении татар. Казань, 1941.
2. Остроумов Н.И. Туркестан – колония //Народное просвещение, 1906, N2 с.10.
3. Хрусталеv А.И. Очерк распространение христианства между иноверцами Казаньского края. Казань, 1874, с 9.
4. Асфендиярова С. История Казахстана. Алма-Ата, -1993.

5. ҚРОМА, 64-қор, 1-тізбе, 2957-іс, 14-п.
6. ҚРОМА, 64-қор, 1-тізбе, 2957-іс, 15-п.
7. ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 5а-іс, 7-п.
8. ООМА, 175-қор, 1-тізбе, 2-іс, 11-п.
9. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы,-1988, 133-б.
10. Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за XX лет ее существования. 30 авг. 1879 г. Ташкент,-1904, с. 25.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

FTAMP 06.71.09

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ КӨЛІК КЕШЕНІН ЖЕТІЛДІРУ АСПЕКТИЛЕРІ

М.Е. ЕҢСЕПОВ, Г.Т. КУНУРКУЛЬЖАЕВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысының көлік жүйесінің жағдайын талдау негізінде басымды бағыттар айқындалып, талданады. Ақтөбе облысының көлік кешенін басқару ерекшеліктері және оның қазіргі жағдайы сипатталады, көліктік-логистикалық орталықтар, автомобильдік жолдар сапасы, жолаушылар және жүк тасымалдау аспектілері қарастырылады, болашақ жоспарларға талдау жүргізіледі. Қазақстан Республикасының инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы бойынша өңірлердегі көлік кешенінің аспектілері қарастырылады. Талдаудың негізінде жасалған тұжырымдар мен ұсыныстар Ақтөбе облысының көлік кешенін басқаруды дамыту бағыттарына негізделген.

Түйін сөздер. Көлік жүйесі, көлік кешені, көлік инфрақұрылымы, жолаушылар тасымалдау, жүк тасымалдау, агломерациялық интеграция.

Аннотация. В статье на основе анализа состояния транспортной системы Актыбинской области определены и анализируются приоритетные направления. Описывается состояние, особенности управления транспортным комплексом Актыбинской области, рассматриваются транспортно-логистические центры, качество автомобильных дорог, аспекты пассажирских и грузовых перевозок, проводится анализ перспективных планов. По государственной программе инфраструктурного развития Республики Казахстан «Нұрлы жол» на 2020 – 2025 годы рассмотрены аспекты транспортного комплекса в регионах. Выводы и предложения, сделанные на основе анализа, основаны на направлениях развития управления транспортным комплексом Актыбинской области.

Ключевые слова. Транспортная система, транспортный комплекс, транспортная инфраструктура, пассажирские перевозки, перевозки грузов, агломерационная интеграция.

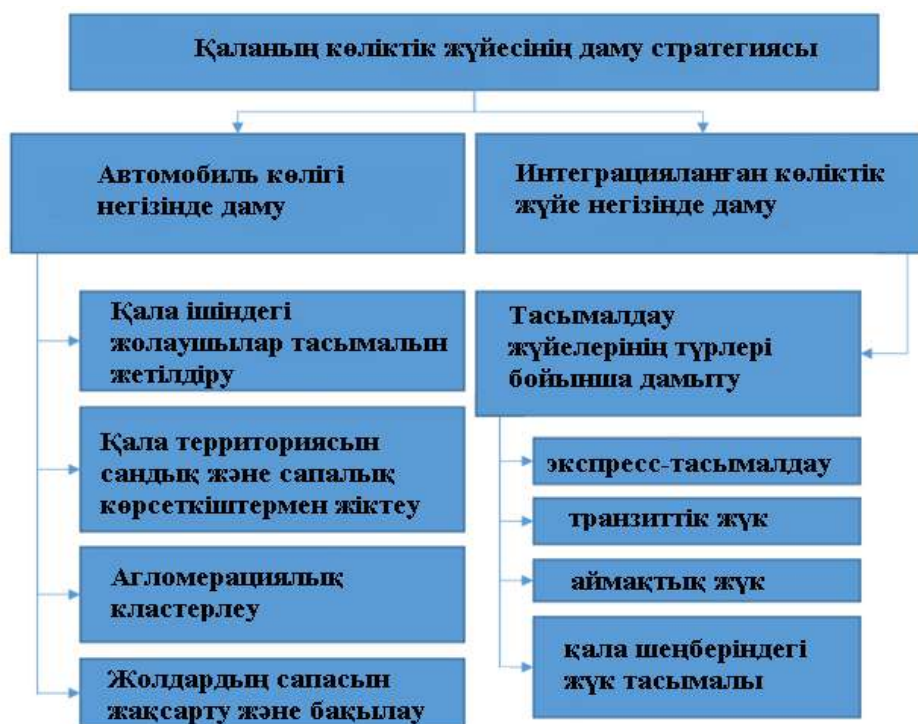
Abstract. In the article, based on the analysis of the state of the transport system of the Aktobe region, priority directions are identified and analyzed. The state and management features of the transport complex of the Aktobe region are described, and long-term plans are analyzed. Transport and logistics centers, road quality, and aspects of passenger and cargo transportation are described. According to the state program of infrastructure development of the Republic of Kazakhstan "Nurly Zhol" for 2020 – 2025, aspects of the transport complex in the regions are considered. Conclusions and suggestions made on the basis of the analysis are based on the directions of development of the transport complex management in Aktobe region.

Key words. Transport system, transport complex, transport infrastructure, passenger transportation, cargo transportation, agglomeration integration.

Қаланың және жекелеген өңірдің көлік жүйесі мемлекеттің қалыпты және тиімді түрдегі тіршілігін қамтамасыз етудің жалпы жүйесіне кіреді және жоғары деңгейдегі инфрақұрылымдық маңызыға ие болады. Сонымен қатар, қаланың, агломерациясының көлік кешені халық шаруашылығының барлық салаларының тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайлар жасайтыны анық. Көліктің халық пен бизнеске қызмет атқаруы және жалпы дамуы саласындағы мемлекеттің негізгі міндеті ретінде жалпы экономикалық өсуге жағдай жасау, сапалы көліктік сервиске қол жетімділікті қамтамасыз ету, нақты аймақтың географиялық ерекшеліктерін оның пайдасына айналдыру арқылы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін және халықтың өмір сүру сапасын арттыру ретінде анықталған.

Ірі қалалық агломерациялардың интеграцияланған көліктік кешенін дамыту мемлекеттік басқарудың маңызды бөлігі, ол қала құрылысы, жерді пайдалану және көлік саласындағы басқару органдарының үйлестірілген әрекеттерін талап етеді [1].

Қаланың көліктік жүйесінің даму стратегиясы оның жалпы даму жоспарымен, инфрақұрылымдық ерекшеліктермен және басым көлік түріне байланысты болады (1-сурет).

1-сурет. Қаланың көлік жүйесінің даму стратегиясы

1-суретте көрсетілген қаланың көліктің жүйесінің даму стратегиясының негізгі көрсеткіштеріне әсер ететін көліктік қызмет көрсету тасымалдаулардың бірнеше маңызды заңдылықтары бар: көлік түрін қолданудың мүмкіндігі және оған баламалы нұсқалардың болуы. Сонымен қатар, белгілі бір көлік түрін ауыстырудың көрсеткіші агломерациясының көлеміне байланысты анықталады: агломерация неғұрлым үлкен болса,

соғұрлым ол жоғары болады [2]. Ақтөбе қаласының көлемі - 428,469 км², яғни орташа қала санатына сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасының инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасына сәйкес еліміздің және жекелеген өңірлердің даму мүмкіндіктері айқындалған. Оның біріншісі – Қытай мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің, оның ішінде Азия аймақтарының экономикалық дамуының жоғары деңгейі арқылы транзиттік айналымды көбейту. Қытай Халық Республикасы және Азия мемлекеттерінің экономикаларының қарқынды түрде өсуі, және одан қалыптасатын Батыс Еуропа елдеріне континенттің жүк тасымалдау көлемін ұлғайтуға сұраныс – Қазақстан Республикасы территориясы арқылы транзиттік жүк тасымалдарын ұлғайту потенциалы бар екендігін дәлелдейді. Бұл потенциалды жүзеге асыру, бірінші ретте, автомобиль және темір жол көлігінің жылжымалы құрамын, инфрақұрылымдық кешенін дамытуға және оларға ұсынылатын ілеспе қызметтер деңгейін арттыруға әсер ететіні анық [3].

Мемлекет тарапынан институционалдық сипаттағы және елеулі көлемдегі қаржылық қолдау (оның ішінде лизинг бойынша үлкен жеңілдіктер жүйесі және пайыздық мөлшерлемені субсидиялау жолымен азайту) жылжымалы құрамдарды жаңарту белсенділігін арттыру және көліктік құрамның тозу көрсеткішін төмендету бойынша мүмкіндіктерді қалыптастырады.

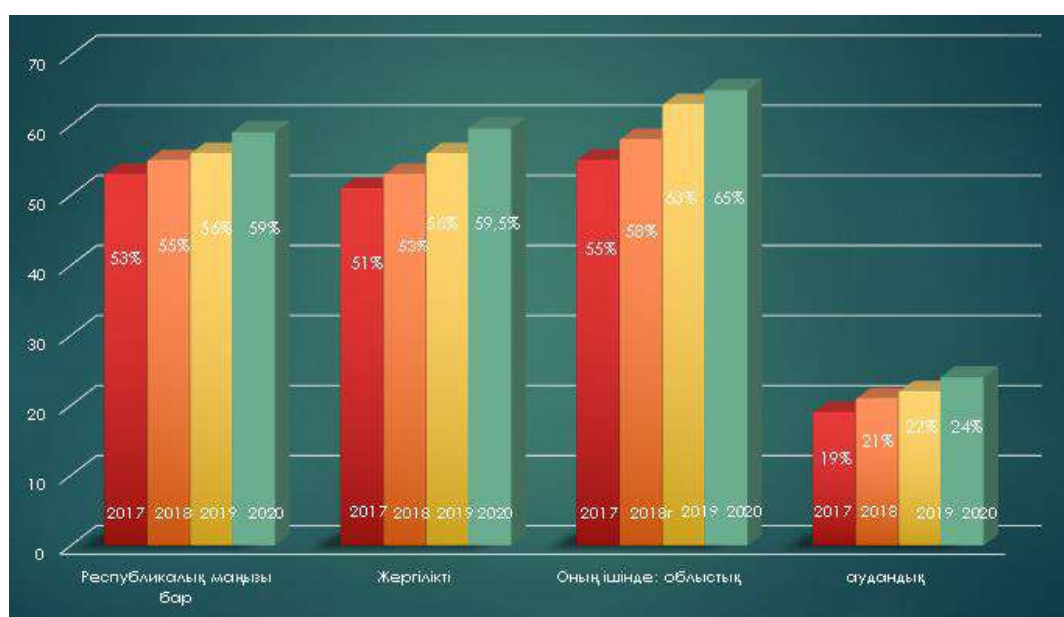
Ақтөбе қаласы арқылы жоғарыда атлаған транзиттік Батыс Еуропа – Батыс Қытай дәлізі және еліміздің 6 негізгі көліктік бағыттарының бірі – Шымкент-Қызылорда-Ақтөбе-Орал-Самара тас жолы өтеді. Осыған сәйкес, Қазақстанның ірі қалаларында көліктік-логистикалық орталықтар желісін қалыптастыруды іске асыру шеңберінде жұмыстар жүргізілуде. Жалпы, мемлекеттік реттеу және стратегиялық жоспарлау өңірдің көліктік архитектурасымен оның болашақтағы даму перспективасын айқындайтыны белгілігі [4]. Көлік-логистикалық орталықтардағы терминалдық кешендер облыстардың және агломерациялардың орталықтары үшін хаб функциясын атқарады, олар тауарларды қабылдау және сақтау, қайта өңдеу және шоғырландыру үшін көліктік инфрақұрылым қалыптастырады. Алдағы уақытта өңірлік логистикалық орталықтар кешендері Нұр-Сұлтан қаласында «шұғыла қағидаты» бойынша орталық хабпен интеграциялық байланыста болады. Қазақстанның географиялық жағдайын ескере отырып, агломерациялық көліктік-логистикалық орталықтар кешені тасымалдаудың жылдамдығы және тиімділігін арттыруда стратегиялық рөлді атқаратыны сөзсіз.

Ақтөбе қаласының аумағында 2018 жылдың желтоқсанында индустриалды аймақ ауданында «Компания Фаэтон» ЖШС көліктік-логистикалық орталығы пайдалануға берілді.

Инвестиция көлемі – 3 млрд. теңгені құрап, 120 жұмыс орны құрылды. 2019 жылы КЛЮ жүйесінің жүк айналымы жылына 870 мың текше метрді құрады. Ал тауар өңдеу мен көліктік қызмет кешенін көрсетудің жоспарланған жылдық айналымы 520 млн. теңгені құрамақ [5].

Сонымен қатар, «KTZ Express» АҚ Ақтөбе қаласының аумағында жылына 1 млн.тонна жүк айналымына ие болатын көліктік-логистикалық орталық құрылысын жоспарлап отыр. Ақтөбе қаласының әкімдігі Ақтөбе қаласының халықаралық әуежайы ауданында 40 га жер учаскесін табыстады.Транзиттік сауда үшін мультимодальды, интермодальды көлік және қызметтерді дамытуды ынталандыру ірі қалалар-хабтардың көтерме және бөлшек тарату орталықтары (CRC) құру үшін жобалар кешенін іске асыруды жалғастыру қажет. Атап айтқанда, халықаралық және транзиттік бағыттар ашу арқылы Нұр Сұлтан, Ақтөбе, Атырау, Ақтау, Алматы халықаралық рейстерді ұлғайту, қазақстандық әуе тасымалдаушылар паркін жаңғырту арқылы транзит сервистік инфрақұрылымды дамыту жоспарлануда.Транзиттік әдеуетті арттыру үшін Ақтөбе агломерациясының аумағындағы қала территориясына енбей, айналып өтетін транзиттік бағыттар бойынша айналма жолдар салынды.

Ақтөбе облысындағы автомобиль жолдарының сапасы – өңірдегі өзекті мәселердің бірі. 2-суретте облыстағы автомобиль жолдарының сапа бойынша 2017-2020 жылдардағы көрсеткіштері көрсетілген.

2-сурет. 2017-2020 жылдардағы Ақтөбе облысындағы жағдайы жақсы және қанағаттанарлық жолдар үлесі

2-суретте көрсетілген жағдайы жақсы және қанағаттанарлық жолдар үлесінің жыл сайын артып келе жатқын айқын байқалады: 2019 жылдан 2020 жылға республикалық маңызы бар жолдар 2%-ға, жергілікті жолдар 3,5%-ға, облыстық және аудандық 2%-ға артты.

Ақтөбе облысында тасымалдау көлемінің негізгі бөлігі (90,5 %) автомобиль көлігімен жүзеге асырылады. Облыс бойынша жолаушылар мен багажды тасымалдауды жеке меншік нысанындағы 28 тасымалдаушы жүзеге асырады. Барлығы 85 бағыт жұмыс істейді, оның ішінде 50 қалалық, 26 облыс ішілік, 3 облысаралық және 6 халықаралық бағыттар, облыстың елді мекендерінің Ресей – Орск, Орынбор, Самара, Новотроицк, Қазан, Санкт - Петербург қалаларымен байланысын қамтамасыз етеді. Қазіргі маршруттарға 600-ден астам автобус бекітілген [5].

Тұрақты көлік қатынасы Ақтөбе қаласынан облыстың барлық аудан орталықтарына ұйымдастырылған. Қазіргі уақытта Ақтөбе-Ойыл және Ақтөбе-Ырғыз бағыттары бойынша, тасымалдаушылардың шығындылық себебі бойынша өтініштері негізінде, тұрақты рейстер жүзеге асырылмайды.

Ақтөбе облысында жолаушылар тасымалы саласының негізгі проблемасы – автобус парктерінің жылжымалы құрамның тозуы, яғни қала бойынша орташа есеппен 60% және облыс ішілік бағыттарда 75% болып отыр [5]. Өз қаржысының жетіспеуіне байланысты тасымалдаушылардың автобус парктерінің жылжымалы құрамы іс жүзінде толық жаңартылмайды. Қазіргі уақытта «ҚДБ – Лизинг» АҚ арқылы қаржылық лизинг механизмі бойынша «ПАТП» ЖШС автопаркінен әрі жаңарту мәселесі қарастырылуда.

Қарастырылған көлік кешенінің мәселелерін ескере отырып, облыстың көлік кешенін жетілдіру бойынша келесідей мүмкіндіктер қалыптасады – мемлекеттік бағдарламаларға сәйкес жылжымалы құрам және инфрақұрылымды жаңартудың шараларын одан әрі ұлғайту, қазіргі заманғы есепке алу, бақылау және диспетчерлендіру құралдарын толық деңгейде енгізу және трекингтік жүйенің халық пен бизнес субъектілеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету. Көліктік-логистикалық орталықтарды жалпы агломерациялық көлік кешеніне тиімді интеграциялау. Сонымен қатар, көлік, транзиттік жүк және жолаушылар ағынын болжаудың және оны реттеудің, басқарудың, яғни көліктік моделдеу, имитациялық модельдеу секілді қазіргі талапқа сай құралдарды пайдалануды арттыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Солодкий, А. И. Транспортная инфраструктура: учебник и практикум для вузов / А. И. Солодкий, А. Э. Горев, Э. Д. Бондарева. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 290 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-00634-6. — Текст : электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/450644> (дата обращения: 04.05.2020).

2. И.Н. Макаров. Теоретико-методологический подход к разработке стратегии и инструментария оптимизации транспортных систем крупных городов и агломераций / ВЕСТНИК ИРГТУ Том 22, № 10 2018.

3. Қазақстан Республикасының инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы. – URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001055> (дата обращения: 04.05.2020).

4. Ershova S., Smirnov E. Conceptual Justification of Town-Planning Design Standards for Streets and Roads in Large Cities for Ensuring Traffic Safety. Transportation Research Procedia, 20. 2017. P. 180–184.

5. «Ақтөбе облысының жолаушылар көлігі және автомобиль жолдары басқармасы» мемлекеттік мекемесінің ақпараты. – Ақтөбе, 2020ж.

МРНТИ 71.37.75

РЕКРЕАЦИОННОЕ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИЗМА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

М.Ж. ОМИРЗАКОВА, Е.СЕМИНАР

АРГУ им. К.Жұбанова, г. Ақтөбе, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада табиғатты пайдалану мәселелері және оның Ақтөбе облысындағы туризмді ұйымдастыруға әсері қарастырылған. Аймақтың туристік-рекреациялық ресурстарының ерекшеліктері және туристік қызмет көрсетудің мамандандырылған аймақтарын қалыптастыру мәселелері талданады. Мақалада сонымен қатар Ақтөбе облысының туристік әлеуетін аймақтар бойынша бағалау қарастырылған.

Түйінді сөздер: туризмді ұйымдастыру; туристік әлеует; демалыс; табиғатты пайдалану;

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы природопользования и его влияние на организацию туризма в Актобинской области. Проанализированы особенности туристско – рекреационных ресурсов региона и проблемы формирования специализированных регионов туристского обслуживания. Так же статья включает в себе оценку туристического потенциала Актобинской области по регионам.

Ключевые слова: организация туризма; туристский потенциал; рекреация; природопользования;

Abstract. The article considers the issues of nature management and its impact on the organization of tourism in the Aktobe region. The article includes features of problems in recreational and tourism service in given region. The article offers estimation of tourism potential in Aktobe region.

Key words: organization of tourism; tourist potential; recreation; nature management;

«Зеленая» экономика – это система видов экономической деятельности, связанных с производством, распределением и потреблением товаров и услуг, которые приводят к повышению благосостояния человека в долгосрочной перспективе, при этом не подвергая

будущие поколения воздействию значительных экологических рисков или экологического дефицита [1].

Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП) определила десять ключевых для перехода к «зеленой» экономике секторов: сельское хозяйство, жилищно-коммунальное хозяйство, энергетика, рыболовство, лесное хозяйство, промышленность, туризм, транспорт, утилизация и переработка отходов и управление водными ресурсами. ЮНЕП и Всемирная туристская организация (ЮНВТО) считают, что туризм в контексте «зеленой» экономики означает туристическую деятельность, которая в полной мере учитывает текущее и будущее экономическое, социальное и экологическое воздействия, а также удовлетворение потребностей потребителей услуг (туристов), индустрии и местных сообществ. Это не отдельная форма туризма – все виды туризма должны стать «зелеными» и устойчивыми, а именно: оптимально использовать ресурсы окружающей среды, которые являются ключевым элементом для развития туризма, поддерживать ключевые экологические процессы и содействовать сохранению природных ресурсов и биоразнообразия; уважать социокультурную идентификацию местных общин, помогать сохранить их культурное наследие и традиционные ценности; обеспечивать жизнеспособную долгосрочную экономическую деятельность, обеспечивающую социально-экономические справедливо распределяемые выгоды для всех вовлеченных сторон, включая удовлетворенность туристов, стабильную занятость и возможности для получения доходов и социальных услуг принимающим общинам [1].

Актыбинская область является транзитным и крупным промышленным регионом Республики Казахстан. Она занимает второе место по площади в республике и находится в Западном Казахстане на территории которой проходит транспортный коридор Западная Европа – Западный Китай. Область является индустриальным развитым регионом Казахстана. Однако, развитие туризма в данный момент является острым вопросом для области.

На современном этапе интенсивного развития внутреннего туризма необходимо его поддержка на государственном уровне. В связи с этим в регионе была разработана и утверждена Программа развития территории Актыбинской области на 2016–2020 гг., в которой определены основные мероприятия для развития туризма такие как:

- повышение доступности объектов туризма и развитие инфраструктуры туризма (реконструкция дорог, подведение коммуникаций к туристским объектам и др.);
- строительство и реконструкция туристских объектов (реконструкция, благоустройство, создание этно-аулов и гостевых домов и пр.);

- создание особо-охраняемых природных территорий;
- развитие событийного туризма (проведение ежегодных мероприятий в рамках онлайн-календаря культурных, спортивных, зрелищных и иных мероприятий по РК);
- подготовка кадров и система повышения квалификации (проведения обучения, переподготовки специалистов в сфере гостиничного, ресторанных и экскурсионных услуг);
- информационное обеспечение туристской отрасли (создание информационно-туристского центра, разработка туристского бренда и слогана, интернет портала, мобильного приложения, туристской карты, видеороликов, промо-роликов, путеводителя, сувенирной продукции, SMM-маркетинг);
- продвижение туристского бренда на внутреннем и внешнем рынках (прокат имиджевых видеороликов в эфире международных телеканалов, бортовых журналах авиакомпаний и др.).

В рамках реализации Программы развития территории Актюбинской области на 2016–2020 гг., утвержден план мероприятий до 2020 года [1].

Районы Актюбинской области обладают своеобразным потенциалом в развитии внутреннего туризма. Область разделена на 12 районов областного подчинения. Во многих районах имеется свои культурные и природные объекты, которые способствуют развитию внутреннего туризма. Доказательством тому являются различные достопримечательности, уникальные памятники архитектуры, истории и природы, религиозные объекты, которые представляют интерес для туристов. Например, Родина Батыров - памятник периода Золотой Орды некрополь Абат-Байтак, мавзолей Кобыланды батыра в Хобдинском районе, Хан моласы великого Хана Абилкайыра, полководца, правителя и политика XIII века в Айтекебийском районе, Муголжары – родина древних вулканов, агатовые и яшмовые долины в Мугалжарском районе, Айдарлыаша – геологический разрез международного значения, эталон карбона и перми в Хромтауском районе.

Функционирует Иргиз-Тургайский государственный природный резерват, созданный в 2007 г. Естественно-научное обоснование создания резервата предусматривает организацию экологических троп, туристских маршрутов и гостевых домов, создание музея природы. Тургайский государственный природный заказник (зоологический) – передан в ведение Иргиз-Тургайского государственного природного резервата и вопросы создания инфраструктуры Тургайского заказника должны решаться в комплексе с резерватом. В резервате развиты бердвочинг – наблюдение за розовым фламинго и др. разновидностей птиц, наблюдение за дикими животными.

Наблюдая за видами достопримечательностей, культурных и природных объектов можно определить возможные виды специализации туризма в разных районах (табл. 1).

Таблица 1. Гипотетическая специализация туризма по регионам

Наименование района	Природные и исторические объекты туризма	Специализация туризма
Алгинский	Мемориальный комплекс Есет батыра Кокиулы, солёные озера и грязевые ванны неподалеку от местности	Познавательный, оздоровительный
Айтекебийский	Мемориальный комплекс «Хан моласы»	Познавательный, паломнический
Байганинский	Меловая гора «Акбота-Санкибай», меловая гора «Актолагай», природный памятник «Уйтас»	Познавательный, паломнический
Иргизский	Метеорный кратер «Жаманшин», Иргиз-Тургайский резерват	Познавательный, бердвочинг
Каргалинский	Каргалинское водохранилище, волчий водопад, мавзолей Кызылтам, «Немой аул», Кенсайрана бронзовый век, каменное озеро	Круглогодичный курортный туризм, паломнический
Мартукский	Водоем Жуса, осиновые и берёзовые леса в окрестностях села Шевченко	Рыболовный туризм, бердвочинг
Мугалжарский	Мавзолей Котыбар батыра, заповедник «Оркаш», петроглифы «Толеубулака – Айрык», гора два брата	Познавательный, паломнический
Темирский	-	-
Уилский	Торговые ряды Кокжарской ярмарки на Великом Шелковом пути, пески «Бархан», сосновый бор	Познавательный, оздоровительный
Хобдинский	Мемориальный комплекс Кобыланды, мемориальный комплекс Абат – Байтак, Мавзолей Исатая Тайманова	Познавательный, паломнический
Хромтауский	Геоморфологический разрез «Айдарлыаша»	Познавательный
Шалкарский	Мавзолей Есета Дарибая	Паломнический

Популярными видами туризма в Актыбинской области являются познавательный и паломнический. Так же в регионе есть ресурсный потенциал для развития рыболовного, оздоровительного, курортного туризма, а так же бердвочинга.

Туристский потенциал природных и культурно-исторических ресурсов Актыбинской области имеет особенности, которые влияют на развитие территориальной организации туризма. Объекты культурного и исторического наследия, которые сохранились до нашего времени отражают самобытность Актыбинской области. Влияние объектов культуры и истории на территориальную организацию туризма практически минимальна.

Так как объекты культуры и истории в регионе регулярно используются для организации только тематических экскурсий.

Туристский потенциал Актюбинской области можно рассчитать по методике П.С.Ширинкина [3].

$$T_{\text{пр}} = \frac{(\sum D_k) \times (K_{\text{п}} + K_{\text{мпр}} + K_{\text{мр}} + K_{\text{мп}} + K_{\text{ф}} + K_{\text{др}})}{K_{\text{уд}}}$$

Здесь, $\sum D_k$ – сумма достопримечательностей; $K_{\text{п}}$ - разнообразие транспортных путей; $K_{\text{мпр}}$ – разнообразие мест прибытия; $K_{\text{мр}}$ – места размещения; $K_{\text{мп}}$ – места питания; $K_{\text{ф}}$ – фестивали и туристские события муниципального, регионального, государственного уровня; $K_{\text{др}}$ – наличие центров досуга и развлечений; $K_{\text{уд}}$ – время которое можно добраться до муниципалитета от краевого центра;

Таблица 2. Оценка потенциала развития туризма в Актюбинской области (в баллах)

Наименование района	$\sum D_k$	$K_{\text{п}}$	$K_{\text{мпр}}$	$K_{\text{мр}}$	$K_{\text{мп}}$	$K_{\text{ф}}$	$K_{\text{др}}$	$K_{\text{уд}}$	Кт
Актобе	79	3	4	3	3	1		8216	
Алгинский	6	2	2	0	2	1	2	54	
Айтекебийский	3	2	2	1	3	1	1	4,3	
Байганинский	3	2	2	0	7	1	5	10,2	
Иргизский	3	1	1	2	6	1	1	6	
Каргалинский	5	2	2	1	2	1	1	22,5	
Мартукский	3	2	2	2	7	1	1	22,5	
Мугалжарский	6	2	2	9	1	1	2	81	
Темирский	2	2	2	1	2	1	6	7	
Уилский	6	1	1	1	2	2	7	16,8	
Хобдинский	10	1	1	3	3	2	4	93,3	
Хромтауский	2	1	2	1	2	1	1	16	
Шалкарский	2	1	2	1	1	1	1	2	

По результатам исследования район с высоким потенциалом является Хобдинский – 93,3 балла, относительно повышенным потенциалом развития туризма обладает Мугалжарский и Алгинский район (81–54 балла).

Средний результат показали Каргалинский и Мартукский район (22,5 балла). Остальные районы показали низкий результат (2–16,8 балла).

Современный этап развития территориальной организации туризма связан с созданием в 2015 г. государственное учреждение «Управление туризма и внешних связей Актюбинской области». Согласно постановлению задачами государственного учреждения является:

- реализация основных направлений государственной политики по вопросам развития туристской деятельности и международного сотрудничества Актюбинской области;

- укрепление и развитие межрегиональных, интеграционных взаимовыгодных связей региона с областями республики, странами Содружества Независимых Государств и дальнего зарубежья, активизация приграничного сотрудничества, содействие эффективному

использованию экспортно-импортного потенциала области, расширению рынков сбыта и географии экспорта продукции товаропроизводителей региона;

- содействие в организации официальных приемов, встреч зарубежных делегаций с руководством области;

- обеспечение прав граждан на отдых, свободу передвижения в области туристской деятельности;

- создание условий для деятельности, направленной на воспитание, образование и оздоровление туристов;

- развитие туристской индустрии, обеспечивающей потребности граждан при совершении путешествий; создание новых рабочих мест, увеличение доходов государства и граждан Республики Казахстан за счет развития туристской индустрии; развитие международных туристских контактов [2].

Таким образом, элементами территориальной организации туризма в Актыбинской области являются рекреационные зоны с разнообразными пунктами для отдыха, объекты природного и культурного наследия, а также сам центр области - город Актобе. Он является крупным туристским центром области.

Территориальное развитие туристских функций в Актыбинской области происходит в соответствии с процессами прямого влияния государства и рынка.

Список использованной литературы

1. Аналитика и новости о торговле и устойчивом развитии [Электронный ресурс]: Туризм и переход к «зеленой» экономике: <https://www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news> – Дата обращения: 17.08.2019.

2. О создании государственного учреждения «Управление туризма и внешних связей Актыбинской области» [Электронный ресурс]: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V15C0004628> Дата обращения: 15.09.2019

3. Программа развития территории Актыбинской области – 2016–2020 годы [Электронный ресурс]: <http://aktobe.gov.kz/ru> 17.08.2019.

4. Ширинкин П.С. Оценка потенциала культурного туризма в Пермском крае: проблемы и решения // Научный журнал Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса. - 2015. - №3. – С. 21–30.

МРНТИ 10.31.35

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ СОТ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

А.К. КУРМАНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Данная работа посвящена рассмотрению теретических особенностей института доказывания в гражданско-процессуальном законодательстве. Содержание института доказывания прочно связано с вопросом объективного определения материальной истины. С развитием общественных отношений в настоящее время появилось большое количество гражданских дел с естественной реализацией права на защиту гражданских прав гражданами и юридическими лицами и своих законных интересов. Данное обстоятельство делает актуальным необходимость определения фактических обстоятельств гражданских дел. То есть увеличивает важность рассмотрения судебными органами всех данных по делу, сбору и исследованию доказательств. При этом особое значение правовое обеспечение исследуемого института, как и правильное и объективное его применение. Статья направлена на сравнение и выявление положительных и отрицательных моментов правового регулирования интитута доказывания по настоящему и утратившему силу Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан от 1999 года.

Ключевые слова: *доказывание, гражданское процессуальное законодательство, гражданское дело, стороны в гражданском судопроизводстве, суд.*

Аннотация. Бұл жұмыс азаматтық іс жүргізу заңнамасында дәлелдеу институтының теретикалық ерекшеліктерін қарауға арналған. Дәлелдеу институтының мазмұны материалдық ақиқатты объективті анықтау мәселесімен тығыз байланысты. Қоғамдық қатынастардың дамуымен қазіргі уақытта азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтарын және өзінің заңды мүдделерін қорғау құқығын іске асырумен көптеген азаматтық істер пайда болды. Бұл жағдай азаматтық істердің нақты мән-жайларын анықтау қажеттілігін өзекті етеді. Яғни, сот органдарының іс бойынша барлық деректерді қарауының, дәлелдемелерді жинау мен зерттеудің маңыздылығын арттырады. Бұл ретте зерттелетін институтты құқықтық қамтамасыз етудің, оны дұрыс және объективті қолданудың ерекше маңызы бар. Мақала қазіргі және Қазақстан Республикасының 1999 жылғы күші жойылған азаматтық іс жүргізу кодексі бойынша дәлелдеу институтын құқықтық реттеудің оң және теріс сәттерін салыстыруға және анықтауға бағытталған.

Түйінді сөздер: *дәлелдеу, азаматтық іс жүргізу заңнамасы, азаматтық іс, азаматтық сот өндірісіндегі тараптар, сот.*

Annotation. This work is devoted to the consideration of the teretic features of the Institute of evidence in civil procedural legislation. The content of the institution of proof is firmly connected with the issue of objective determination of material truth. With the development of public relations, a large number of civil cases have now appeared with the natural realization of the right to protect civil rights by citizens and legal entities and their legitimate interests. This circumstance makes urgent the need to determine the actual circumstances of civil cases. That is, it increases the importance of judicial review of all data on the case, the collection and study of evidence. At the same time, the legal support of the institution under study is of particular importance, as well as its correct and objective

application. The article is aimed at comparison and identification of positive and negative aspects of the legal regulation of the object of proof under the present and expired Civil procedure code of the Republic of Kazakhstan of 1999.

Keywords: *evidence, civil procedural legislation, civil case, parties in civil proceedings, court.*

2015 жылдың 31 қазанында жаңа Азаматтық процестік кодексі қабылданды. Талдау көрсеткендей, жаңадан қабылданған кодекс 1999 жылы 13 шілдеде қабылданған бұрынғы Азаматтық іс жүргізу кодексімен салыстырғанда айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгертулер азаматтардың сот билігі арқылы өз құқықтарын қорғауға қол жетімділігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтық дау-дамай жылдар бойы шешілмеген фактілерді болдыртпау үшін дауларды жедел түрде сотта қайта қарауға бағытталған. Сонымен бірге, азаматтық процестің сотта істерді қарауға мұқият дайындықты қажет ететін қосымша міндеттері бар.

Жаңадан қабылданған кодекске енгізілген өзгертулер мен толықтыруларға сәйкес дәлелдемелер сот солардың негізінде тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлардың, сондай-ақ істі дұрыс қарау және шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлардың бар немесе жоқ екендігін анықтайтын заңды тәсілмен алынған фактілер туралы мәліметтер болып табылады. Мәліметтер (алдыңғы заңға сәйкес деректер) алдыңғы заңдағы тараптардың және үшінші тұлғалардың түсініктемелерімен, куәлардың айғақтарымен, заттай дәлелдемелермен, сарапшылардың қорытындыларымен, іс жүргізу әрекеттерінің хаттамаларымен, іс жүргізу әрекеттерінің барысын және нәтижелерін көрсететін сот отырыстары хаттамаларымен және өзге де құжаттармен анықталуымен қатар, аудио-, бейнежазбаға, процестік әрекеттердің барысын және нәтижелерін көрсететін бейнеконференцбайланыс жүйелерін пайдалану арқылы алынған деректерден және өзге де көздерден алынуы мүмкін.

Алдыңғы және қолданыстағы кодекстерде дәлелдеудің ауыртпалығы тараптардың мойнында болуы маңызды қағидаттардың бірі болып табылады, сәйкесінше әр тарап өзінің талаптары мен қарсылықтарының негізі ретінде аталған жағдайларды дәлелдеуі керек. Алдыңғы кодекстің 66-бабында дәлелдемелерді тараптар мен іске қатысушы басқа адамдар соттың қарауына ұсынылатындығы және сот отырысында қаралатындығы айтылды. Жаңа кодекстің 73-бабында дәлелдемелер тараптар мен басқа да адамдар бұл істі сот талқылауына дайындау сатысында соттың қарауына жіберілетіндігі көрсетілген. Дәлелдемелер сот сатысында, егер оны дайындық кезеңінде ұсынудың мүмкін еместігі оны ұсынған адамдар дәлелдейтін болса ғана ұсынылуы мүмкін. Бұл ереже маңызды болып табылады және тараптарды істі дайындық сатысынан бастап мұқият қарастыруға міндеттеме жүктейді, әйтпесе олар азаматтық процестің келесі кезеңдерінде дәлелдерді ұсыну құқығынан

айырылады және бұл істі қараудың қорытынды нәтижесіне әсер етуі мүмкін олардың процедуралық әрекетсіздігі ретінде қарастырылады.

1999 жылғы Азаматтық іс жүргізу кодекстің 65-бапта әр тарап өзінің талаптарының және қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасайтын мән-жайларды дәлелдеуі тиіс делінген және қазіргі кодекстің 72-бабына сәйкес қорғаныс құралдарын пайдалануға, фактілерді растауға, оларға дау айтуға, процесті адал жүргізуге сәйкес келетін және іс жүргізуге жәрдемдесуге бағытталған дәлелдемелер және дәлелдемелерге қарсы қарсылықтарды судья белгілеген мерзімде келтіруге тиіс деген толықтыру енгізілген.

2015 жылғы Азаматтық процестік кодекстің 65-бабы дәлелдемелердің жарамдылығы осы кодексте көзделген тәртіппен алынса, аудио-, бейнежазбалар, оның ішінде байқау және (немесе) тіркеу аспаптарымен алынғандар, фото және (немесе) киноға түсіру материалдары, электрондық, цифрлық және өзге де материалдық жеткізгіштердегі басқа да материалдар жарамды дәлелдемелер ретінде танылуы мүмкін.

Алдыңғы кодекс 77-бабы әрбір дәлелдеме - қатыстылығы, жол берілуі, растығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер жиынтығы азаматтық істі шешу үшін жеткіліктігі тұрғысынан бағалануға тиіс және судья дәлелдемелерді өзінің ішкі сенімі бойынша бағалайды. Дәлелдемелердің жиынтығы, егер іске қатысты дәлелдеуге жататын немесе тарап жоққа шығармаған барлық және әрбір мән-жайлар туралы ақиқатты даусыз айқындауға жол беретін және сенімді дәлелдемелер жиналса, азаматтық істі шешу үшін жеткілікті болып табылады десе, қазіргі кодекстің 68-бабында ұсынылған дәлелдемелердің бұрмаланғандығы анықталса сот дәлелдемені жарамды дәлелдемелер қатарынан шығарып тастайды. Мән-жайлар, егер оларды растауға құжаттардың көшірмелері ғана ұсынылса, түпнұсқасын ұсыну қажеттігі заң талаптарынан туындаса, анықталды деп есептелмейді. Егер:

- 1) құжаттың төлнұсқасы жоғалса және сотқа берілмесе;
- 2) дауласушы тараптардың әрқайсысы ұсынған осы құжаттың көшірмелері бір-біріне ұқсамаса;
- 3) құжат төлнұсқасының мазмұнын басқа дәлелдемелердің көмегімен анықтау мүмкін болмаса, сот сонымен қатар құжаттың көшірмесімен немесе өзге де жазбаша дәлелдемелермен ғана расталатын мән-жайларды оның мазмұнын даулаған кезде дәлелденді деп есептей алмайды.

Егер іс үшін маңызы бар және екінші тарап жоққа шығармаған мән-жайларды даусыз растайтын, іске қатысты жарамды және анық дәлелдемелер жиналса, дәлелдемелердің жиынтығы азаматтық істі шешу үшін жеткілікті деп танылады.

Жоғарыда айтылғандай, сот дәлелдемелерді бағалау кезінде маңыздылығын, қолайлылығын, сенімділігі мен барабарлығын анықтайды. Азаматтық процесстегі салыстырмалы дәлелдемелер - бұл істі мәні бойынша қарау мен шешуге байланысты бір немесе басқа байланыс бар дәлелдер. Сондықтан, дұрыс шешім қабылдау үшін маңызды фактілерді растау кезінде тараптар ұсынылған шағымдар мен растауды немесе теріске шығаруды талап ететін фактілерге қатысты дәлелдемелерді ұсынуы керек.

Рұқсат ету тараптар ұсынған айғақтарды пайдалануда «шектеулер» терминін білдіреді. Азаматтық іс жүргізу заңнамасында кейбір шектеулер белгіленбеген. Шектеулер заттық құқықтарда белгіленген. Мәселен, мәміленің қарапайым жазбаша нысанын сақтамау дау туындаған кезде тараптарды мәміленің дәлелдемелеріне сілтеме жасау құқығынан айырады, бірақ жазбаша және басқа да дәлелдемелер беру құқығынан айырмайды. Дәлелдемелерді соттың бағалауы тараптар ұсынған дәлелдерді тексерумен қатар жүреді. Азаматтық іс жүргізу заңнамасы сот құжаттардың көшірмелерін түпнұсқаларымен расталған жағдайда ғана жазбаша дәлел ретінде қабылдай алмайтынын анықтады.

Дәлелдемелердің дұрыстығын айқындау кезінде дәлелдердің қайнар көздерін тексеру де жүзеге асырылады, өйткені іс жүргізу заңнамасын бұза отырып алынған дәлелдер азаматтық іс бойынша сот шешімі үшін негіз бола алмайды.

Алдыңғы кодекстің 70-бабында тексеру нәтижесінде дәлелдеменің шындыққа сәйкес келетіні анықталса, дәлелдеме рас деп есептелген. Бұл жерде қазіргі заңда «рас» сөзі «анық» сөзімен алмастырылған.

Қазіргі кодексте 71-бапта дәлелдемелерді қамтамасыз етуді судья істі сот талқылауына дайындау кезінде немесе істі бірінші сатыдағы сотта қарау кезінде арыз келіп түскен күннен бастап үш жұмыс күнінен кешіктірілмейтін мерзімде жүргізеді делінген. Ал, ескі кодексте дәлелдемелерді қамтамасыз етуді судья жүргізгенімен нақты жүргізу мерзімін көрсетпеген болатын.

Алдыңғы кодекстің 72-бабына сәйкес істі қараушы сот іске қатысушы адамдардың Қазақстан Республикасының құқықтық көмек көрсету жөнінде келісімі бар басқа мемлекетте дәлелдемелер жинау туралы өтінішін қанағаттандырған жағдайда осы келісімнің ережелеріне сәйкес сот тапсырмасын жібереді. Жаңа кодекс бойынша, мұндағы құқықтық көмек көрсету жөнінде келісім құқықтық көмек көрсету туралы шартпен, дәлелдемелер жинау туралы өтініш дәлелдемелерді қамтамасыз етудің (жинаудың, зерттеудің) қажеттігі туралы өтінішхатпен ауыстырылған.

1999 жылғы Кодекстің сотқа жазбаша дәлелдемелер табыс ету міндеттілігі туралы 83-бабында сот хабардар етілмеген жағдайда, сондай-ақ соттың жазбаша

дәлелдемелерін табыс ету талабы сот дәлелсіз деп таныған себептер бойынша орындалмаса, іске қатысушы тұлғалар - он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде, ал соттың қайталама және одан кейінгі талаптарын орындамаған жағдайда, жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл төлеу туралы жаза көзделген. Бірақ, қолдансытағы заңда бұл жаза түрі алынып тасталған.

Жаңа заңнамаға сәйкес Ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану (78-бап) тарап ұсынатын анықтамамен немесе тиісті процестік әрекеттің хаттамасымен не сот отырысының хаттамасымен тіркеп қойылады. Анықтамада немесе хаттамада ғылыми-техникалық құралдардың атауы, оларды қолданудың шарттары мен тәртібі, осы құралдар қолданылған объектілер және оларды пайдалану нәтижелері көрсетіледі.

Сот сараптамасын тағайындауға қатысты жаңа Кодекстің 82-бабына сәйкес іске қатысатын адамдар соттан сот сараптамасы ісін жүргізуді қажетті арнайы ғылыми білімі бар нақты адамға тапсыру туралы сұрай алады.

1999 жылғы Кодексте 91-1-бапта үлгілерді алу туралы дәлелді ұйғарым шығарылатын болса, жаңа заңға сәйкес дәлелді ұйғарымның орнына уәжді ұйғарым шығарылады.

Азаматтық процесте іске қатысатын адамдар сотта әртүрлі жағдайлардың әсерінен өзгеруі мүмкін істегі заңды жағдайын растайтын фактілер мен дәлелдер келтіреді. Олар өздерінің құқықтық позициясы мен басқа адамдардың позициясы туралы түсінік қалыптастырады. Сотта қаралған дәлелдерге сүйене отырып, бұл адамдар өздерінің ұстанымдарының тұрақтылығы туралы қорытынды шығарады немесе бұл іске қатысуды жалғастырады немесе соттан бас тартады, келісім шартын жасасудың жолын іздейді, талап арызды мойындайды және т.б. Сот тараптардың фактілері мен дәлелдерін талдайды, тараптарды іс бойынша қосымша дәлелдемелер ұсынуға шақырады және дәлелдемелер жинауды жеңілдетеді. Сайып келгенде, сот барлық істі қарау туралы шешім шығарады. Сондықтан, дәлелдеу кезінде сот және іске қатысушы адамдар дәлелдеу объектісінің мән-жайын, оның элементтерін дәлелдемелер көмегімен негіздейді, бұл істі шешу үшін маңызды жаңа білімді қалыптастыруға әкеледі. Бұл сот дәлелдемелерінің мәнін анықтайтын білім.

Сот субъективті құқықтың немесе заңмен қорғалатын мүдденің бар екендігі туралы шешім қабылдағанға дейін, бұл құқық немесе мүдделер негізделген фактілерді дәл анықтауы керек. Маңызды заң ережелері құқықтық салдарларды байланыстыратын заңды маңызды фактілер, әдетте, процеске дейін пайда болады және бар, сондықтан сот олар туралы білімді дәлелдер мен дәлелдерге жүгінбестен тікелей ала алмайды. Сот дәлелдемелері азаматтық іс жүргізу заңнамасының талаптарына сәйкес толық орындалуы керек, ережелерде формальды логика заңдылықтары, таным процесінің заңдылықтары ескеріліп, сот алған қорытындылардың дұрыстығын қамтамасыз етіледі.

Соттық дәлелдеу - бұл тараптар мен іске қатысушы басқа адамдар мен өкілдердің іс бойынша маңызды фактілерді дұрыс қарауға, азаматтық іс жүргізудің қарсыласу қағидасының мәнінен туындайтын қисынды және практикалық әрекеті. Заң ғылымында сот дәлелдемелері ұғымы туралы екі көзқарас бөлінген, олар сот дәлелдемелерінің көлемі, элементтері және оның субъектілері туралы әр түрлі түсінік береді.

А.Ф. Клейнман, азаматтық процесстегі дәлелдемелер - бұл дәлелдемелерді ұсынудан, жаудың айғақтарын жоққа шығарудан, өтініш білдіруден, дәлелдемелерді зерттеуге қатысудан тұратын тек тараптардың іс жүргізу әрекеті. Қ.С. Юдельсон сот дәлелдемелерін заңмен белгіленген процедуралық құралдар мен әдістерді қолдану, тараптар арасындағы дауды шешуге қажетті фактілердің болуы немесе болмауы объективті шындық ретінде белгілеу процесі субъектілерінің қызметі деп анықтады. тараптардың шағымдары мен қарсылықтарының негізі фактілері.

Бәсекелестік қағидасына сәйкес сот тараптарға дәлелдемелер жинауға көмектесуге, тараптардың назарын тараптар көрсетпеген фактілерге аударуға құқылы және міндет. Соттық дәлелдеулер дәлелдемелерді көрсететін, ұсынатын, жинайтын, зерттейтін және бағалайтын фактілерге қатысты тараптар мен мүдделі тұлғаларды растайтын процедуралық әрекеттерден тұрады. Бұл қызметтің субъектілері: тараптар, іске қатысушы басқа адамдар, өкілдер.

Сот дәлелдемелерінде екі бірдей аспект органикалық түрде біріктірілген: психикалық және практикалық. Дәлелдеудің психикалық (логикалық) жағы логикалық ойлау заңдылықтарына бағынады; практикалық (процедуралық) қызмет, яғни. құқықтық нормалардың талаптарын ескере отырып және соларға сүйене отырып дәлелдейтін процедуралық қадамдар. Заң ережелері ойлау процесінің шынайы болуына жақсы жағдай жасайтын осындай процедуралық әрекеттерді орындауды белгілейді. Процедуралық дәлелдемелер тек ақыл-ой логикалық қызметі немесе практикалық жұмыс ретінде түсіндірілмейді. Сот дәлелдемелері бұл екі қызметтің бірлігі: логикалық және процедуралық.

Сот дәлелдемелері келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) дәлелденуге тиісті мән-жайлар шеңберін айқындау;
- 2) іс бойынша дәлелдемелерді анықтау және жинау;
- 3) дәлелдемелер сараптамасы;
- 4) дәлелдемелерді бағалау;
- 5) сот актілерін қарау кезінде сот дәлелдемелерінің дұрыстығын тексеру.

Барлық осы кезеңдердің үйлесуі сот дәлелдеу процесін анықтайды. Дәлелдеу процесін реттейтін заң ережелері жалпыға бөлінеді, яғни. кез келген жағдайда дәлелдемелермен

байланысты және істердің жекелеген санаттарындағы дәлелдемелердің ерекшеліктерін реттейтін арнайы.

Сот дәлелдемелерін қолданудың азаматтық процестік нысаны, біріншіден, дәлел ретінде Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде қарастырылған көздер ғана пайдаланылуы мүмкін; екіншіден, дәлелдемелер анықталып, жазылады, жиналады, толығымен егжей-тегжейлі реттелген тәртіпте қолданылады және дәлелдемелер анықталған сәттен бастап оны бағалауға дейін өзара байланысты талаптардың бірыңғай жүйесін білдіреді. Мысалы, куәгерлердің айғақтарын қорғаншылық және қамқоршылық органдарында және басқа органдарда қолдануға болады. Алайда сот дәлелдемелері сотта ғана пайда болады. Заңды бұза отырып алынған дәлелдер заңды күшке ие емес және сот шешімі үшін негіз бола алмайтындығын ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 1999 жылғы 13 шілдедегі № 411 Заңы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000411_
- 3 Есбағанбетов Ш. Азаматтық іс жүргізуді жетілдірудің (оңтайландырудың) кейбір мәселелері туралы // Заңгер. - 2013. - №9. - С. 16-18.
- 4 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Том 1. Учебник. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 416 с.
- 5 Атаханова С.К., Мірәлиева М.Қ. Азаматтық іс жүргізудегі дәлелдемелерді бағалаудың мәні және мазмұны // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сер. - 2016. - №1. - С. 104-108.
- 6 Баймолдина З. Х. Доказывание и доказательства в гражданском судопроизводстве: Научно-практическое пособие. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

ҒТАМР 15. 31. 31

ТІЛДІК ОЙЫНДАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЖЕТІСПЕУШІЛІГІ
БАР БАЛАЛАРДА ИНИЦИАТИВТІ СӨЙЛЕУДІ ДАМУЫ

А.И. ЖУЛАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жалпы сөлеу тілінің жетіспеушілігі бар балаларда инициативті сөйлеуді дамыту мәселесі қарастырылады, өйткені олардың барлық зияткерлік саласы зардап шегеді, көпшілігі өз бастамасымен басқа адамға жүгіне алмайды, кейде тіпті оларға біреу жүгінсе, тіпті тиісті түрде жауап беруге ұялады. Олар қалыптасқан қарым-қатынасты қолдап, дамыта алмайды, өз ықыласын, көңілін жеткізе алмайды, сондықтан жиі қақтығысады немесе жалғыз аяқталады. Бастамашылық сөйлеудің төмен деңгейі балалардың өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігін шектейді, еркін қарым-қатынасты қамтамасыз етпейді, бұл өз кезегінде сөйлеу, танымдық қызметтің дамуына ықпал етпейді, білімді меңгеруге кедергі келтіреді, жеке басының дамуы мен мінез-құлқына теріс әсер етеді.

Түйінді сөздер : инициативті сөйлеу, мектеп жасына дейінгі балалар, жалпы сөлеу тілінің жетіспеушілігі, сөйлеу ойындары, күрделі әсерету.

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития инициативной речи у детей с общим недоразвитием речи, так как у них страдает вся интеллектуальная сфера, многие не умеют по собственной инициативе обратиться к другому человеку, порой даже стесняются ответить соответствующим образом, если к ним обращается кто-либо. Они не могут поддержать и развить установившийся контакт, адекватно выразить свою симпатию, сопереживание, поэтому часто конфликтуют или замыкаются в одиночестве. Низкий уровень инициативной речи ограничивает возможность самореализации детей, не обеспечивает свободной коммуникации, а это в свою очередь не способствует развитию речемыслительной, познавательной деятельности, препятствует овладению знаниями, отрицательно влияет на личностное развитие и поведение.

Ключевые слова: инициативная речь, дети дошкольного возраста, общее недоразвитие речи, речевые игры, интеллектуальная сфера, познавательная деятельность.

Annotation. The article considers the problem of the development of initiative speech in children with a general underdevelopment of speech, since they suffer from the entire intellectual sphere, many do not know how to turn to another person on their own initiative, sometimes even hesitate to respond accordingly if someone addresses them. They cannot maintain and develop the established contact, adequately express their sympathy, empathy, therefore they often conflict or close in isolation. The low level of initiative speech limits the possibility of children's self-realization, does not provide free communication, and this, in turn, does not contribute to the development of speech-cognitive, cognitive activity, interferes with the acquisition of knowledge, and negatively affects personal development and behavior.

Key words: initiative speech, children of preschool age, general under development of speech, intellectual sphere, cognitive activity, speech games, colloquial speech, complex impact, game exercises.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда кез келген мәселе бойынша өз пікірін айта алатын, ұсыныстар, қандай да бір міндеттерді шешуде шығармашылық бағыттар енгізе алатын бастамашыл, шығармашылық адам қажет. Сондықтан мектепке дейінгі баланың тұлғасын тәрбиелеудегі басты міндеттердің бірі-бастамашыл сөйлеуді дамыту. [1,3]

Сөйлеудің жалпы дамымауы бар балаларға назар аударғым келеді, өйткені олардыңзияты зардап шегеді, көпшілігі өз бастамасымен басқа адамға сөйлей алмайды, кейде тіпті оларға біреу назар аударса, тиісті түрде жауап беруге ұялады. Олар қалыптасқан қарым-қатынасты қолдап, дамыта алмайды, өз ықыласын, көңілін жеткізе алмайды, сондықтан жиі кедергіге ұшырайды.

Бастамашылық сөйлеудің төмен болуы балалардың өзін-өзі дамыту мүмкіндігін шектейді, еркін қарым-қатынасқа түсе алмайды, бұл өз кезегінде сөйлеу, танымдық қызметтің дамуына кері әсерін тигізеді, білімді меңгеруге кедергі келтіреді, жеке басының дамуы мен мінез-құлқына керіәсерін етеді. [1,3]

Негізгі бөлім. Тақырып бүгінгі таңда өзекті, себебі мұндай балалардың саны көбеюде.

Осы тақырып бойынша жұмыс істей отырып, мен алдыма келесідей мақсат-міндеттемелерді жүктеймін:

- Сөйлеу ойындарының көмегімен ЖСТЖ балаларындағы бастамашыл сөйлеуді дамыту.

Міндеттер:

1. Балаларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға және өз іс-әрекетіне түсініктеме беруге ынталандыру.
2. Бастамашылық сөйлеуді пайдалану дағдыларын бекітуге ықпал ету.
3. Жетілдіру, сөйлеу.
4. Сөздік қорын байыту.
5. Тілдің грамматикалық құрылысын қалыптастыру.

Инициативті сөйлеу -өз қалауы бойынша жүзеге асырылатын дербес сөйлеу тілі.

Дамуы сақталған балада ынталы сөйлеу, әдетте, өмірдің екінші жылында туындайды. Балаларда бастамашыл сөйлеу тілінің дамымауы, бұл барлық психикалық функциялардың дамуына керіәсерінтигізеді, құрдастары мен ересектер қоғамдағы әлеуметтену процесін қиындатады.

Сөйлеу дамымаған балаға кешенді әсер ету қажеттігін мойындай отырып, сараланған тәсілдің маңыздылығын атап өту қажет. Бұл тұрғыда ең маңызды тұсымектеп жасына дейінгі балалардың жетекші қызметін – ойын қызметін пайдалану болып табылады.

Ойын әрекеттері әрдайым оқыту міндетін қамтиды. Тәжірибеде көрсетіп отырғандай, ойын ойымен әуестенген балалар ойын түрінде қойылған міндеттерді шешу кезінде қиындықтарға тап болса да, олар үйренгенін байқамайды. Шығармашылықпен байланысты іс-әрекет, әр жолы жана нәрселерді қосу мүмкіндігі бар, қатаң ережелер мен үлгілер, әрекеттерден гөрі, бала үшін ойын қызықты.

Сөйлеу тілі дамымаған балалармен сөйлеу ойындарын өткізу кезінде келесі ережелерді ұстану қажет:

1. Ойын өте қиын қарқынмен өткізілуі керек.
2. Балалар қандай да бір сөйлеу ойынын ойнай бастағанға дейін ойын жаттығуларын жасау керек.
3. Барлық ойындарда міндетті түрде сөйлеу үлгісін ұсыну керек.
4. Балалардың белсенді сөйлеуіне біртіндеп енгізу керек (кейбір жағдайларда мәтін балалардың сөйлеу мүмкіндіктеріне бейімделеді).
5. Жауаптарда қиындық болған кезде сөйлеу материалын айту (логопедпен бірге) және (логопедтен кейін), хормен және жеке.
6. Ойынға шығып қалған балаларды түрлі "шабу" (таза сөз, өлең, кез келген сөздік жаттығулар) пайдалану арқылы тарту.
7. Балалардың бастамасын әрдайым көтермелеу қажет.

Ойын туралы, бастамашыл сөйлеуді дамыту формасы ретінде, көп және ұзақ айтуға болады, Мен өз жұмысымда қолданатын кейбір ойындарда тоқтадым.

Баланың тілін байытуда, оның бар сөздерін нақтылауда, қоршаған орта туралы білімді толықтыруда доппен ойнайтын ойындардың маңызы зор. Доппен ойнайтынын түрлері, әдістемелері әр түрлі. "Доп лақтыр", "Кім, қайда тұрады?", "Табиғатта не болады?", "Сөйлем құр", "Сөзді айт" және т. б. [2,4]

Жұмыста қарапайым доптар емес, массаж доптары-кірпі қолданылады, олар өздерінің ойын затының стандартты функцияларынан басқа, баланың саусақтарының ұштарын уқалайды.

"Алға" ойыны.

Ойын мақсаты: балаларды оған қарап қоймай, затты сипаттауға үйрету, онда маңызды белгілерді табу; сипаттама бойынша затты тану.

Пән ширмаға жасырылған. Бала мысалы, Қоянды сипаттайды (бұл ұзын құлағы және қысқа құйрығы бар жануар. Сәбіз ұнатады). Балалар оны табу қажет.

Ойын кезінде балалардың сипаттау кезінде оны білуге көмектесетін заттың маңызды белгілерін атауын қадағалау керек. Сұрақ қоюға болады, элементтерді сипаттау сызбасын қолдануға болады.

"Кім көп байқайды" ойыны.

Ойынның мақсаты: оқымыстыларды, беймәлім жағдайларды байқап, оларды түсіндіруге үйрету; дәлелді сөйлеуді дамыту; диалог мәдениетін тәрбиелеу: бір-бірін тыңдау, бір-біріне тіл тигізбеу.

Жүргізуші жағдайдың ыңғайсыздығын байқаған адам үшін дұрыс емес деп түсіндіреді.

Жазғы күндермен біз балалармен серуенге шықтық. Қардан төбешікті түсіріп, одан сырғанай бастады.

"Сиқырлы кілт" ойыны.

Ойын мақсаты: әр түрлі өтініш нұсқаларын сөйлеуді белсендіру. Есік құлыппен жабылған. (Балалар қолмен құлып жасайды.). "Құлпының мейірімді сөздері ашылады" деген мақалды еске түсіріңіз. Кім жақсы сөздер айтса, есік ашылады.

- өтуге рұқсат етіңіз;
- рұқсат етіңіз, өтінеміз;
- өтуге рұқсат етіңіз;
- жіберіңіз, өтінеміз;
- мені жібере аласың ба?
- егер мүмкін болса, жіберіңізді өтінеміз;
- кешіріңіз, мен өте аламын ба?

Балалар өтінішті айтады, ал логопед өтініш формулаларының түрлі нұсқаларын ынталандырады: "Айна осылай айтты, басқаша айтқанда құлыпты ашуға болады".

"Ертегіні шығарамыз" ойыны.

Ойын мақсаты: байланыстыра сөйлеуді, қиялды, шығармашылық ойлауды дамыту.

Заттар бейнеленген карточкалық суреттер жатыр. Бірінші ойыншы карточканы алады және ұсыныс жасайды. Бірінші ойыншы ұсыныстар айтқан соң, келесі карточканы алады және әңгіме жалғастырады.

"Пән не үшін қажет" ойыны.

Ойын мақсаты: сөз сөйлеу дағдыларын дамыту. Тұрмыстық заттармен, олардың аттарымен және орналасуымен таныстыру. Белсенді сөздік қорын байыту. Сұрақтарға жауап беруге үйрету.

Балаларға қонаққа мысық келеді, ол өз үйінен заттар тапты, бірақ бұл не және не істеу керек екенін білмейді. Көмек сұрады. Балалар кезекпен заттарды және олармен әрекет ету тәсілдерін атайды.

"Кім шатастырады" ойында балалардың пікірлері қақтығысады, және олардың біреуі әдейі дұрыс емес айтады .

Ойын мақсаты: балаларды өз көзқарасын білдіруге, әңгімелесушінің пікірін сыпайы түрде қабылдауға, шыдамдылық таныта отырып, өз құқықтарын дәлелдеуге үйрету; дәлелдерді таңдауда тапқырлық пен аңғарымпаздықты дамыту; жануарлар дүниесі туралы білімді бекіту.

Бала қораптан заттың суреті бар кез келген карточканы алады және оны атайды, мысалы, бұл жолбарыс. Ойынның екінші қатысушысы жануарды дұрыс емес деп атайды. Бұған жауап ретінде бірінші ойыншы өзінің сұхбаттасушысының пікірін қабылдамайды. Соңғы сөз кім үшін жеңеді.

- бұл жолбарыс;
- менің ойымша, бұл қоян;
- сен дұрыс емес, қояндар жолақ емес;
- қоян боялған орындыққа жіберілуі мүмкін;
- қоян-орман аңы, ал орманда орындықтар жоқ;
- мүмкін, бұл хайуанаттар бағынан қашып кеткен шығар. [2,4]

Қорытынды. Бұрын сөз сөйлемеген балаларда сөйлеу тілі дами бастайды, құрбыларымен қарым-қатынас жасайды. Олар балабақша мен үйде тақпақтар, таныс өлеңдер айтып, пікір айта алу қабілетін танытады, сөзде күрделі сөйлемдерді қолдана бастайды, көптеген сұрақтар қояды. Бұл жұмыста сөйлеу ойындарын пайдалану бастамашылық сөйлеуді дамытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Котенко Н.В., Телегина А.В., Карыгина В.В. Развитие инициативной речи у детей с ОНР посредством речевых игр.//Педагогическое мастерство и современные педагогические технологии:Мат.Международ.конф., Чебоксары, 2018.-С. 257-269-(материалы конференции)
2. Ушакова О.С. Скажи по другому: Речевые игры, упражнения, ситуации, сценарии [Электронный ресурс].- 2015-[URL:https://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitierechi/2015/08/06/metodicheskaya-kopilka-didakticheskikh-igr-po-razvitiyu-rechi](https://nsportal.ru/detskiy-sad/razvitierechi/2015/08/06/metodicheskaya-kopilka-didakticheskikh-igr-po-razvitiyu-rechi) (дата обращения: 14.02.2020) – (интернет источники)
3. Ушакова О.С. Развитие речи детей 3-5 лет.- М.:ТЦ Сфера, 2011. - 201 с. – (книга)
4. Швайко Г.С. Игры и упражнения для развития речи / Под ред. В.В. Гербовой. – М.: Просвещение, 2000 [Электронный ресурс]. 2000 [URL:https://pedlib.ru/Books/5](https://pedlib.ru/Books/5)(дата обращения: 15.02.2020) – (интернет источники).

ҒТАМР 14.25.09.

АРНАЙЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТОП СТУДЕНТТЕРІМЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ- САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

К.Ж. МАРДЕНОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Денсаулық деңгейінің төмендігі және жастардың қозғалыс деңгейінің төмендігі - көптеген мамандардың назарын аударатын мәселе. Арнайы топ студенттері үшін дене тәрбиесінің негізіне бар ауытқуларды жоюға бағытталған арнайы дене жаттығуларын енгізе отырып, әртүрлі дене қасиеттерін дәйекті дамытуды алған жөн. Арнайы топпен сабақ әдістемесіндегі негізгі мәселе-денсаулық жағдайын, жынысын, дене дайындығын ескере отырып, дене жүктемесінің бастапқы және қажетті деңгейін анықтау.

Студенттердің денсаулығы мен оқу қызметі өзара байланысты және өзара байланысты. Студенттің денсаулығы неғұрлым мықты болса, соғұрлым тиімді оқыту. Арнайы медициналық топ студенттері жоғары оқу орнында білім алу жағдайларына сәтті бейімделуі үшін, оқу уақытында денсаулықты сақтау және нығайту үшін қозғалыс белсенділігінің оңтайлы режимі қажет. Арнайы медициналық топ студенттерімен жұмыс істеудің жетекші принципі-сараланған тәсіл, жеке ерекшеліктерді ескере отырып, жүктемені мөлшерлеу. Арнайы топ студенттерінің денсаулығын нығайтудың негізгі құралдарының бірі-дене шынықтыру.

Кілт сөздер: Сабақ, дене тәрбиесі мұғалімі, денсаулық, қозғалтқыштын режимдері, дене белсенділігі.

Аннотация. Здоровье и учебная деятельность студентов взаимосвязаны и взаимообусловлены. Чем крепче здоровье студента, тем продуктивнее обучение. Чтобы студенты специальной медицинской группы успешно адаптировались к условиям обучения в вузе, сохранили и укрепили здоровье за время обучения, необходим оптимальный режим двигательной активности. Ведущий принцип в работе со студентами специальной медицинской группы - дифференцированный подход, дозирование нагрузки с учетом индивидуальных особенностей. Одним из основных средств укрепления здоровья студентов специальной группы является физическая культура.

Ключевые слова: Урок, преподаватель физического воспитания, здоровье, двигательные режимы, двигательная активность.

Abstract. Health and educational activities of students are interrelated and mutually dependent. The stronger the student's health, the more productive the training. In order for students of a special medical group to successfully adapt to the conditions of study at the University, to preserve and strengthen their health during training, an optimal mode of motor activity is necessary. The leading principle in working with students of a special medical group is a differentiated approach, dosage of the load taking into account individual characteristics. One of the main means of improving the health of students of a special group is physical culture.

Key words: lesson, teacher physical culture, health, motor modes, physical activity.

Денсаулық жағдайы туралы мәліметтер негізінде студенттер бірнеше медицинаға бөлінеді топтар - негізгі, дайындық және арнайы.

Арнайы топқа денсаулық жағдайы бойынша ауытқулары бар адамдар түседі.- жүктемені шектеуді талап ететін тұрақты немесе уақытша сипаттағы төтенше жағдайлар. Бұл адамдар арнайы медициналық бағдарламалар бойынша айналысады.

Денсаулық деңгейінің төмендігі және жастардың қозғалыс деңгейінің төмендігі - көптеген мамандардың назарын аударатын мәселе. Арнайы топ студенттері үшін дене тәрбиесінің негізіне бар ауытқуларды жоюға бағытталған арнайы дене жаттығуларын енгізе отырып, әртүрлі дене қасиеттерін дәйекті дамытуды алған жөн. Арнайы топпен сабақ әдістемесіндегі негізгі мәселе-денсаулық жағдайын, жынысын, дене дайындығын ескере отырып, дене жүктемесінің бастапқы және қажетті деңгейін анықтау.

Студенттердің денсаулығы мен оқу қызметі өзара байланысты және өзара байланысты. Студенттің денсаулығы неғұрлым мықты болса, соғұрлым тиімді оқыту. Арнайы медициналық топ студенттері жоғары оқу орнында білім алу жағдайларына сәтті бейімделуі үшін, оқу уақытында денсаулықты сақтау және нығайту үшін қозғалыс белсенділігінің оңтайлы режимі қажет. Арнайы медициналық топ студенттерімен жұмыс істеудің жетекші принципі-сараланған тәсіл, жеке ерекшеліктерді ескере отырып, жүктемені мөлшерлеу. Арнайы топ студенттерінің денсаулығын нығайтудың негізгі құралдарының бірі-дене шынықтыру. Қазіргі уақытта ол спецификалық емес жалпы алдын алу мен функционалдық-тәрбиелік терапияның ең тиімді факторы ретінде қарастырылады. ЖОО жағдайында арнайы медициналық топты ұйымдастыру, жинақтау және олардың дене дайындығын бағалау кезінде үлкен проблемалар туындайды. Дене жаттығуларының әсерінен ағзаның қорғаныш реактивтілігі жоғарылайды, жүрек-қан тамыр және тыныс алу жүйелерінің функционалдық мүмкіндіктері кеңейтіледі, студенттердің жұмыс қабілеттілігі артады, сырқаттанушылық пен рецидивтер төмендейді.

Менің жұмысымда келесі міндеттер қойылды: студенттердің соңғы 3 жылдағы аурушандық дәрежесін талдау және аурудың салдарын жою, дене бітімінің дамуын және осы санаттағы студенттердің дене дайындығының деңгейін жақсарту үшін сабақ өткізудің құралдарын, әдістері мен формаларын әзірлеу. Мен соңғы 3 жылда жүргізген талдау аурушандығы бар студенттердің саны жыл сайын артып, ауру диагноздарының ауқымы ұлғайып келе жатқанын көрсетті. Біздің жағдайымызды ескере отырып, сондай-ақ біздің университет емханасынан түскен ДКК анықтамаларының негізінде айналысатын адамдар төмендегідей бөлінді:

Кесте 1. Емхана мәліметтері

	Ауруы бар оқушылар саны	Көз органдарының аурулары	Жүрек қан-тамыр аурулары	Асқазан-ішек жолдары аурулары	Нерв жүйесінің аурулары	Тыныс алу жолдарының аурулары	Тірек-қимыл аппаратының бұзылуы	асқа аурулар
2016-2017г 1-2 курс	29	9	6	5	4	2	2	1
2017-2018г 1-2 курс	37	12	8	6	3	3	2	3
2018-2019г 1-2 курс	48	14	9	8	6	3	4	4
Пайыздық қатынасы		31.2%	20.1%	13.2%	11.4%	7.4%	7.4%	7.4%

Жоғарыда көрсетілген кестеден көрініп тұрғандай, денсаулық жағдайында ауытқулары бар студенттер саны жыл сайын студенттердің жалпы санынан орта есеппен 4-5% - ға өсуде.

Ең көп таралған ауру - әртүрлі дәрежедегі миопия, бірақ ерекше асқазан-ішек жолдарының жүрек-қан тамырлары ауруларының күрт өсуі байқалады. Әрбір ауру бүкіл ағзаны емес, белгілі бір органды зақымдайды. Сондықтан ауру кезінде және одан кейін "әлсіз буын" жағдайы қалыптасады. Осыған байланысты, емдеу-алдын алу мақсатында қолданылатын әсерлерді біз олардың неғұрлым осал буын мүмкіндіктерінен аспайтын реакция туындататындай етіп мөлшерлеудеміз. Сондықтан арнайы медициналық топ студенттерінің дене тәрбиесінің барынша тиімділігін қамтамасыз ету үшін бұлшықет қызметінің ағзаға біркелкі емес, іріктеп әсер ететін жаттығулар ерекше маңызға ие болды. Топтарды жинақтау, дене жаттығуларын іріктеу және рұқсат етілген жүктемелер туралы мәселені шешу кезінде біз студенттердің медициналық-биологиялық сипаттамасын, олардың функционалдық жағдайын және дене дайындығын негізге аламыз. Көп жылдық жұмыс тәжірибесі айтып отырғандай, осы топ студенттеріне алғашқы 1,5-2 айда жан-жақты дене бітімінің дамуына, бұлшық етті жүйелі түрде пысықтауға, өмірлік қажетті дағдылар мен сапаларды дамытуға бағытталған қажетті арнайы жаттығулар (әрбір нақты ауру кезінде көрсетілген). Бұл студенттер контингентімен сабақ барысында дұрыс тыныс алу, оның ырғағы, тереңдігі мен жиілігіне ерекше көңіл бөлінді, себебі жаттығуларды орындау тиімділігі осыларға байланысты, бұл әсіресе әлсіз студенттер үшін маңызды. Мақсатында дұрыстығын бақылау құрудың сабақтар мен шамасы реактивті жауап ағзаның орындалатын жүктемені жүргізілді педагогикалық бақылау сияқты хронометраж және пульсометрия. Арнайы топ студенттері үшін Пульс жиілігі минутына 120-130 соққыдан аспады. Осы топ студенттерімен жұмыс істеу тәжірибесінде біз күрделі аппаратураны талап етпейтін қарапайым зерттеулер жүргіздік, олар: тамыр соғысын және жүрек қысқартуларын, тыныс алу жиілігін есептеу, өкпенің өмірлік сыйымдылығын, қозғалыс бұлшық етінің Күшін, реакциялар мен бұлшық ет қимылдарының жылдамдығын анықтау. Сондай-ақ, студенттердің өзін-өзі бақылауы маңызды қосымша болып табылады, ол өз денсаулығының жағдайын объективті және субъективті бақылауды қамтиды. Қорытынды жасай отырып, бұл дәрігерлік-педагогикалық бақылау жедел ақпарат болып табылады.:

1. Сабақтың ұйымдастырылуы мен әдістемесін жетілдіру.
2. Шұғылданушыларға жеке көзқарасты қамтамасыз ету.
3. Қаражатты дұрыс таңдау.
4. Физикалық жүктемелердің көлемі мен қарқындылығын анықтау.

Осылайша, мен Арнайы медициналық топта айналысатын студенттердің дене тәрбиесін жетілдірудің маңызды жолдарының бірі-қойылған міндеттерді шешуде сабақтарды дараландыру және жүйелілік болып табылады деп санаймын.

Болашақта осы бағыттағы жұмысты жетілдіру мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді ұсынамын.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Астраханцев Е.А. Дозированный бег и ритмическая гимнастика в комплексной программе оздоровительных занятий со студентами: Автореф. дис...канд. пед. наук. М., 1991. - 25 с.
2. Дибнер Р.Д., Павлова В.А. О распределении студентов на учебные группы для занятий физической культурой // Теория и практика физической культуры. -М., 1990. -№4. - С. 53.
3. Попов С.Н. Лечебная физическая культура: учеб. для студ. ин-тов физ-ры. - М.: Академия, 2008.-231 б.
4. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. М.: Академия, 2001. - 480 с.

МРНТИ 14.07.07

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Д.Ж. РАМАЗАНОВА

*Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аннотация. Ведущей идеей научной статьи является формирование воспитательной культуры будущего учителя, способного креативно реализовать основополагающие общенациональные и общечеловеческие идеи, заложенных в концепции «Рухани Жаңғыру», способствует повышению эффективности процесса подготовки педагогических кадров к профессиональному развитию, самоактуализации и идентификации в условиях развития рынка образовательных услуг. В содержании научной статьи представлены результаты и выводы исследования проведенного анализа по организации воспитательной работы в вузе. В соответствии с этим, предложена разработанная автором теоретическая модель формирования воспитательной культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза. Теоретическая модель воспитательной культуры выражается в совокупности компонентов: мотивационный, когнитивный, аксиологический, деятельностный и личностно-творческий. Каждый из перечисленных компонентов сформированности воспитательной культуры имеет свои критерии и показатели их конкретного проявления, которые отражены в контексте научной статьи.

Ключевые слова: личность, воспитание, культура, воспитательная культура, будущий учитель, культурологический подход.

Аңдатпа. Ғылыми мақаланың жетекші идеясы Рухани Жаңғыру» тұжырымдамасында құрылған іргелі ұлттық және жалпыадамзаттық идеяларды шығармашылықпен жүзеге асыра алатын болашақ мұғалімнің тәрбие мәдениетін қалыптастыру, білім беру қызметін дамыту жағдайында педагогикалық кадрлардың кәсіби дамуына, өзін-өзі жүзеге асыруына дайындау процесінің тиімділігін жоғарылатуға септігін тигізеді. Ғылыми мақала мазмұнында ЖОО-дағы тәрбие жұмыстарының ұйымдастырылуы бойынша жүргізілген талдау нәтижесі мен қорытындысы орын алған. Осыған сәйкес, автор жасақтаған ЖОО-ның білім беру үрдісінде болашақ

мұғалімнің тәрбие мәдениетін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Тәрбие мәдениетін қалыптастырудың теориялық моделі бес компоненттен құралып, әрқайсысының өзіндік критерийлері және олардың нақты сипатталған көрсеткіштері ғылыми мақаланың мазмұнынан орын алған.

Түйін сөздер: тұлға, тәрбие, мәдениет, тәрбие мәдениеті, болашақ мұғалім, мәдени тұғыр.

Annotation. The main idea of this article is the formation of educational culture of the future teacher with creativity to realize our national and universal ideas embodied in the concept of “Рухани Жаңғыру”, helps to increase the efficiency of the process of preparing teachers for professional development, self-actualization and identification in the development of the educational services market. The content of a scientific article presents the results and conclusions of a study of the analysis conducted on the organization of educational work in a university. In accordance with this, a theoretical model developed by the author for the formation of the educational culture of the future teacher. The theoretical model of educational culture is expressed in the totality of components: motivational, cognitive, axiological, activity-oriented and personality-creative. Each of the listed components of the formation of educational culture has its own criteria and indicators of their specific manifestations, which are reflected in the context of a scientific article.

Key words: education, culture, personality culture, culturological approach, future teacher, educational process.

Ведущей идеей исследования является формирование воспитательной культуры будущего учителя, способного креативно реализовать основополагающие общенациональные и общечеловеческие идеи, заложенных в концепции «Рухани Жаңғыру» [1].

В связи с этим, проведенный анализ организации воспитательной работы вузов привело нас к выводу, что в ходе проведения воспитательной работы вопросам воспитательной культуры среди студентов вуза уделяется недостаточное внимание.

В целом в вузах, проводятся различные мероприятия, такие как: круглые столы на тему «Государственный язык – опора государства», «Традиции и обычаи казахского народа», «Профилактика правонарушений», «Правовая культура молодежи», воспитательное мероприятие «Учитель XXI века», тренинги на тему «Этика в социальной сети», «Проведение воспитательной работы», кураторский час «Моя будущая профессия», «Формирование здорового образа жизни» и др. Воспитательные мероприятия, направлены на решение таких задач, как формирование и распространение идей духовного единства, создание благоприятных условий для изучения и совершенствования знаний государственного и родного языка, повышения уровня общегуманитарной подготовки; способствование возрождению национальных культур, расширению воспитательного воздействия традиций и обычаев различных этносов, формирование нравственной личности и развитие коммуникативных способностей; формирование активной жизненной позиции молодых граждан, воспитание студентов в духе уважения к старшим.

Как видно из вышеперечисленных, задача формирования воспитательной культуры не отразилась в воспитательной деятельности и заметили, что в формате обозначенных мероприятий культурологический аспект раскрыт не в полной мере.

Таким образом, подводя итоги проведенному анализу воспитательно-образовательной деятельности вуза, при организованности и функциональности проводимых работ, ориентирующих студентов на активное культурное взаимодействие, мы полагаем необходимым внедрение целенаправленной работы по их реализации.

Таким образом, все вышеизложенное привело нас к необходимости разработки теоретической модели формирования воспитательной культуры будущего учителя.

Определяя структуру изучаемого качества, мы опирались на четырех компонентную модель профессионально-педагогической культуры, разработанный исследователями В.А.Сластенина и И.Ф. Исаева. Ученые в данной модели обосновали аксиологический, технологический, эвристический компоненты [3, с. 10]. Опираясь на данные теоретические положения, и творчески используя их, можно воссоздать содержание профессионально-педагогической культуры учителя. Обобщенная модель профессионально-педагогической культуры позволило нам перейти к обоснованию модели воспитательной культуры будущего учителя. Воспитательная культура учителя является как составной частью профессионально-педагогической культуры. На базе культуры вырастает педагогическая культура, которая, в свою очередь дает жизнь профессионально-педагогической культуре.

Воспитательная культура учителя характеризует сферу профессиональной деятельности и в определенной степени является производной от культуры личности. Чтобы иметь четкое представление о сущности и структуре и содержании воспитательной культуры, необходимо прибегнуть к моделированию.

Предлагаемая нами теоретическая модель формирования воспитательной культуры будущего учителя измерена критериями и показателями на основе мотивационного, когнитивного, аксиологического, деятельностного, личностно-творческого компонентов. Описанные критерий и показатели сформированности воспитательной культуры представлены в таблице 1.

Таблица 3 – Структурные компоненты, критерий и показатели сформированности воспитательной культуры

Компоненты	Критерии	Показатели
Мотивационный	Наличие мотива стать учителем-профессионалом	а) ценностные личностные и профессиональные качества и мировоззрение будущего учителя; б) наличие мотива стать учителем-профессионалом.
Когнитивный	Осознание структурных компонентов	а) понимание сущности воспитательной культуры; б) знание методологических основ воспитательной

	воспитательной культуры	культуры, ее содержания, структурных компонентов, закономерностей, обеспечивающих целостность профессионально-педагогической культуры; в) наличие профессиональных убеждений; г) упорядоченное видение педагогического мастерства.
Аксиологический	Понимание педагогических норм и ценностей	а) ценностные личностные и профессиональные качества и мировоззрение будущего учителя; б) трансляция педагогических ценностей в образовательном процессе вуза.
Деятельностный	Способность планировать деятельность по формированию воспитательной культуры	а) владение педагогическими умениями; б) умение выявлять результативные сочетания различных средств, форм, методов и приемов по формированию воспитательной культуры; в) отношение к себе как к субъекту педагогической деятельности; г) владение педагогической техникой.
Личностно-творческий	Проявление творческих способностей	а) отношение к творческой деятельности; б) диапазон творческих проявлений; в) степень развития творческих способностей; г) возможность улучшить сформированную воспитательную культуру посредством его коррекции.

Разработанная нами теоретическая модель воспитательной культуры выражается в совокупности компонентов: мотивационный, когнитивный, аксиологический, деятельностный, личностно-творческий. Каждый из перечисленных компонентов сформированности воспитательной культуры имеет свои критерии и показатели их конкретного проявления.

В качестве первого компонента целесообразно использовали мотивационный, так как этот компонент нам важен наличием мотива стать учителем-профессионалом. В нашем исследовании потребность и интерес выступает как стремление будущего учителя к активному овладению педагогической деятельностью, пополнения своих знаний, совершенствование своей личности.

Когнитивный компонент воспитательной культуры будущего учителя – это система обобщенных, целостных теоретических и практических знаний о воспитательной культуре, отражающих педагогические ценности и принципы, а также наличие психолого-педагогических навыков в изучении содержания воспитательной культуры. Когнитивный компонент направлен на решение психолого-педагогических задач и ситуации.

Аксиологический компонент воспитательной культуры выражает уровень сформированности воспитательной культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза и оценивается нами по критерию степени овладения педагогическими ценностями. Показателями аксиологического компонента нами выделено ценностные личностные и профессиональные качества и мировоззрение будущего учителя и трансляция педагогических ценностей в образовательном процессе вуза. Ориентация на ценности

является характерной чертой человеческой жизни. Именно система ценностей во многом определяет содержательную сторону личности [4, с. 18].

Деятельностный компонент воспитательной культуры выражает способность планировать деятельность по формированию изучаемого качества и показателями выступает владение педагогическими умениями; умение выявлять результативные сочетания различных средств, форм, методов и приемов по формированию воспитательной культуры; отношение к себе как к субъекту педагогической деятельности; владение педагогической техникой.

Личностно-творческий компонент воспитательной культуры в нашем исследовании выражается проявлением личностно-творческих способностей, творческой самореализации и показателями являются: отношение к творческой деятельности; диапазон творческих проявлений; степень развития творческих способностей; возможность улучшить сформированную воспитательную культуру посредством его коррекции.

Диагностика воспитательного процесса в вузе направлена на целенаправленное выявление, анализ и оценку его качества как меры полезности осуществляемой воспитательной деятельности и эффективности как достижения результатов.

В нашем понимании, качество воспитания в вузе обеспечивается путем оптимального соотношения всех основных элементов воспитательной системы вуза, оказывающих целенаправленное социализирующее воздействие на личность студента. В свою очередь, уровень социальной зрелости, или воспитанности, студента может рассматриваться как интегральный показатель эффективности воспитательного процесса. Воспитательный процесс в вузе является неотъемлемой составляющей государственной идеологии, поскольку он предполагает воспитание человека как носителя культуры, ценностей и идеалов данного государства и общества.

Качество воспитания современного будущего учителя определяется целостным характером учебно-воспитательного процесса, в котором в полной мере реализуются все принципы, приемы и методы новой педагогической деятельности. Качество воспитания есть творческое развитие личности на всем объеме научной, социальной и культурной информации. Если высшая школа ограничивает их объем, масштабность, диапазон, соотнесенность, то специалист не может в полной мере стать интеллигентным, продуктивно использующим потенциал личностной культуры в своей деятельности [5, 177-179].

В ходе разработки теоретической модели, мы условно определили уровни сформированности воспитательной культуры, а также соответственно критерий и их показатели. Далее представим качественные уровневые характеристики личности будущего учителя.

Под высоким уровнем характеризуется наличием яркого проявления мотивации, ценностного отношения и интересом к будущей профессиональной деятельности, наличием профессионально-значимых качеств.

Достаточный уровень характеризуется положительной мотивацией, ценностного отношения и интересом к будущей профессиональной деятельности, наличием профессионально-значимых качеств, испытывает потребность в самоанализе.

Средний уровень отражает отсутствия потребности в самоанализе, недостаточное представление теоретических знаний, недостаточное понимание сущности воспитательной культуры.

Низкий уровень характеризуется недопониманием и недооценкой значения деятельности педагога, отсутствием профессионально-значимых качеств учителя и профессиональных намерений, низко выраженная потребность в самосовершенствовании, не владеет самоанализом и самооцениванием.

Исходя из выше сказанного, мы пришли к выводу, что низкий уровень сформированности воспитательной культуры недопустимо в педагогической деятельности, так как необходимо постоянно ориентироваться на высокий уровень воспитательной культуры.

Важную роль в образовательном процессе вуза играет профессионально-педагогическая культура учителя, влияющего на формирование воспитательной культуры будущих учителей, поэтому необходимо более подробно раскрыть их взаимосвязи, чему посвящаются дальнейшие исследования автора.

Список использованной литературы

1. Програмная статья Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.akorda.kz/ru>
2. Таубаева, Ш. Исследовательская культура учителя: от теории к практике: монография/ Ш.Таубаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 423 с.
3. Сластенин, В.А. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений/ В.А. Сластенин. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 575 с.
4. Турысжанова, Р.К. Формирование базовых ценностей личности: азиатская модель образования: монография/ Р.К. Турысжанова. – Алматы: ТОО «Medet Group», 2016. – 220 с.
5. Рамазанова Д.Ж., Менлибекова Г.Ж. Формирование культуры личности будущего учителя – актуальная задача воспитания и образования // Наука и жизнь Казахстана. Международный научный журнал – 2019. - №2 (77). – С. 177-179.

МРНТИ 15.81.29

ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ ПЕДАГОГОВ РАЗНЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ С РАЗЛИЧНЫМ УРОВНЕМ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ

А.А. БЕКЕШЕВА¹, Б.Г. УРМУРЗИНА²

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе,
Казахстан*

Аннотация: В настоящее время достаточно остро стоит проблема повышения эффективности работоспособности педагогов. Значительно увеличились объемы и сложность, выполняемые педагогами, работы, которая необходимо осуществлять каждый день, и при этом не снижать эффективность преподавания учащимся, студентам. Усложнение учебных программ, повышение ответственности за свою профессиональную деятельность и количественное увеличение обязательств – все это влечет к обострению и усугублению нервно-психического напряжения преподавателей. Статья посвящена комплексному исследованию модели копинг-поведения педагогов разных факультетов с различным уровнем стрессоустойчивости. В ходе теоретического и эмпирического этапов нашего исследования показано, что выбор копинг-поведения и уровень стрессоустойчивости влияет на профессиональную деятельность педагога.

Ключевые слова: стресс, копинг-поведение, копинг-стратегии, стрессоустойчивость, адаптивные и дезадаптивные копинг-поведения

Андатпа: Қазіргі уақытта мұғалімдердің жұмысқа қабілеттілігін арттыру жеткілікті шұғыл мәселе болып тұр. Мұғалімдердің күнделікті орындайтын жұмыстарының көлемі мен күрделілігі біраз ұлғайды, әйтсе де оқушыларға, студенттерге сабақ беру тиімділігін төмендетпеу керек. Оқу бағдарламаларын күрделендіру, өздерінің кәсіби қызметтерінің жауапкершілігін және міндеттерінің санын арттыру- бұлардың бәрі, мұғалімдердің жүйке-психикасының асқинуына әкеліп соқтырады. Статья әртүрлі факультеттердің әртүрлі сабарлылық деңгейдегі мұғалімдердің копинг-мінез-құлқын кешенді зерттеу моделіне арналады. Теориялық және эмпирикалық кезеңінің нәтижесі барысында, біздің зерттуде копинг-мінез-құлқын және сабырлылық деңгейін таңдау мұғалімдердің кәсіби қызметіне әсер ететіндігін көрсетті.

Түйін сөздер: стресс, копинг-мінез-құлқын, копинг-стратегия, сабырлылық, адаптивті және дезадаптивті копинг-мінез-құлқын.

Annotation: At present, the problem of improving the efficiency of teachers is quite acute. There has been a significant increase in the volume and complexity of work carried out by teachers, the work that must be done every day, and not to reduce the effectiveness of teaching pupils and students. Complicating curricula, increasing responsibility for their professional activity, and increasing the number of obligations - all this leads to an aggravation and aggravation of the neuro-psychological tension of teachers. The article is devoted to complex research of model of coping behavior of teachers of different faculties with different level of stress resistance. During the theoretical and empirical stages of our study it is shown that the choice of coping behavior and the level of stress resistance affects the professional activity of teachers.

Key words: stress, coping behavior, coping strategies, stress tolerance, adaptive and disadaptive coping behaviors

Введение.

Характерной особенностью профессиональной деятельности преподавателей подразумевает ежедневная непрерывная мобилизация психофизических и психоэмоциональных возможностей личности. Активное преобразование структуры знаний, умений и навыков человека, полученных в результате обучения и практической деятельности, её переход на новые образовательные стандарты, введение инновационных методик, учёт новых общественно значимых целевых ориентиров формирования личности учащегося в условиях организации открытого образовательного пространства характеризуется отражением факторов современного состояния образовательных организаций. Поэтому в настоящее время социально-экономическая ситуация развития образовательного круга демонстрируется в предъявлении социумом повышенных требований как к личностным качествам педагогов, так и к психофизическому и психоэмоциональному состояниям здоровья.

Анализ многих источников показывает, что профессиональный стресс педагога может быть более глубоким, чем стресс, который связан с другими профессиями. В литературе, связанный с обучением стресс описывается, как «the teacher experiencing some negative emotions as tension, frustration, anxiety, fury and depression, resulted from some teaching aspects» [1], или как «a professional burnout phenomenon which can be the result of performing a difficult task on a longer period of time» [2]. Основными источниками стресса на рабочем месте являются: 1) высокая активная деятельность в условиях дефицита времени; 2) неопределенность в кругу обязанностей; 3) постоянное оценивание со стороны социума (студентов, родителей, коллег, а также самого университета ил колледжа) и т.д. – все эти стресс-факторы оказывают для каждого представителя данной профессии поводами огромных эмоциональных перегрузок. Поэтому актуальной проблемой на сегодняшний день является изучение проблемы развития стрессоустойчивости и готовности педагогов к преодолению внешних и внутренних стрессогенных факторов, посредством копинг-поведения. Теоретические положения о проблеме копинг-поведения неразрывны с проблемой стресса, так как большое значение для копинг-поведения имеет преодоление факторов стресса, которое определяет развитие адаптационной или дезадаптационной формы поведения личности.

Р. Лазарус и С. Фолкман так определили копинг-поведение: «Непрерывно меняющиеся когнитивные и поведенческие попытки справиться со специфическими внешними и/или внутренними требованиями, которые оцениваются как чрезмерные или превышающие ресурсы человека» [3]. Ученые делают акцент на то, что копинг-процесс субъекта подвержен видоизменениям, так как взаимосвязь и взаимное влияние личности и

среды носит динамический характер. Личность оценивает ситуацию и сопоставляет с ней субъективную оценку своих ресурсов – этот подход предполагает распределение ресурсов. Известный ресурсный подход к использованию копинг-стратегий можно увидеть у С. Хобфолла, который разработал COR-теорию (Conversation of Resources – сохранение ресурсов), где рассматривает два вида ресурсов – социальные и материальные; под их влиянием формируется копинг-поведение – активное или пассивное, социальное или антисоциальное, прямое или не прямое [4].

Копинг – это действие личности, нацеленный на преодоление стрессовых ситуаций, между тем как стрессоустойчивость характеризующая адаптивным потенциалом личности. Можно сказать, что совладающее поведение формируется и с учетом личностных адаптивных ресурсов, в том числе и взаимосвязано с уровнем стрессоустойчивости, но никак не равносильно понятию стрессоустойчивость. Стоит принимать во внимание то, что копинг-стратегии могут принимать различную направленность при разнообразных внешних раздражителях, быть как продуктивными, так и непродуктивными, в то время как стрессоустойчивость есть одно из качеств личности.

Копинг-стратегии в отечественной психологии рассматриваются как осознанное рациональное поведение, направленное на устранение стрессовой ситуации. Оно зависит по крайней мере от двух факторов – личности субъекта и реальной ситуации и может проявляться на поведенческом, эмоциональном и познавательном уровнях функционирования личности. Основная цель совладающего поведения – это восстановление равновесия, то есть отношение между личностью и окружением и вследствие этого снять возникший психологический дискомфорт [5]. Таким образом, копинг-стратегии являются важным предикатором психологического благополучия, здоровья и успеха любой деятельности.

Анализ исследований попыток борьбы педагогов с рабочими стрессорами на ранних этапах развития профессионального выгорания, заслуживает внимания и помогает нам сделать соответствующие выводы о состоянии осведомленности или умении их преодоления. Многие педагоги стараются бороться со стрессовыми ситуациями путём высокой степени вложения личных ресурсов, что приводит к истощению, эмоциональному перевозбуждению, тревожности и фрустрации. Затрата большей части личной энергии, относятся к проблемно-сфокусированным стратегиям поведения. В случаях если ресурсов не достаточно, субъект переключается к защитной модели поведения. В таких ситуациях запас ресурсов для профессиональной эффективности деятельности обеспечивают защитные

копинг-стратегии. Это происходит тогда, когда педагог вынужден тратить личные ресурсы при отсутствии внешних.

Целью исследования является изучение особенностей основных копинг-поведения и стрессоустойчивости педагога в профессиональной деятельности педагога.

Гипотеза исследования: мы предполагаем, что уровень стрессоустойчивости педагогов на разных факультетах, а так же модели копинг-поведения имеют качественные различия, характеристики стрессоустойчивости и копинг-стратегий личности статистически значимо отличны.

По результатам исследования можно сделать вывод, что цель, поставленная в исследовании, была достигнута.

Методология и методы исследования

В соответствии с целью исследования был подобран комплекс методик эмпирического исследования уровня стрессоустойчивости и модели копинг-поведения.

- Диагностические методы: тест на определение уровня стрессоустойчивости личности И.А. Усатова; опросник «Стратегия преодоления стрессовых ситуаций» («SACS»), разработанная С. Хобфоллом, адаптированный Н. Водопьяновой, Е. Старченковой;
- Метод беседы;
- Статистически-математические методы обработки данных (корреляционный анализ).

Выборку исследуемых составили 60 педагогов факультетов «Педагогика» (группа 1) и «Естествознание» (группа 2) высшего учебного заведения. Из 60 человек степень магистра имеют 56%, степень кандидата наук – 42% и доктор наук – 2%. Мы разделили стаж трудовой деятельности на три уровня: 1) от 0 до 10 лет – 23%; 2) от 11 до 25 лет – 47%; 3) от 26 лет и больше – 30%.

Результаты эмпирического исследования

На первом этапе эмпирического исследования по данным диагностики выявлено уровни стрессоустойчивости (табл. 1) и модели копинг-поведения педагогов (табл. 2).

Таблица 1. Распределение исследуемых педагогов по уровню стрессоустойчивости

Уровень стрессоустойчивости	Группа 1 в %	Группа 2 в %
Высокий	36,7	16,6
Средний	43,3	56,7
Низкий	20	26,7

Как следует из таблицы 1, средний уровень стрессоустойчивости наблюдается почти у половины респондентов обеих групп (43,3% и 56,7%). Показатель высокого уровня стрессоустойчивости педагогов сильно отличается. У первой группы 36,7%, которые являются больше трети педагогов, а у второй группы 16,6%. Стоит отметить, что

практически четвертая часть групп 1 и 2 имеют низкие показатели исследуемого компонента. Среди респондентов у 4 педагогов наблюдается феномен социальной желательности.

Таблица 2. Распределение исследуемых педагогов по модели копинг-поведения

Модель копинг-поведения	Группа 1 в %	Группа 2 в %
Ассертивные действия	12,5	10,7
Вступление в социальный контакт	13,6	13,2
Поиск социальной поддержки	14,1	12,6
Избегание	12,0	10,9

Как следует из таблицы 2, согласно полученным данным первого опросника, респонденты 1 группы с высоким уровнем выраженности адаптивных стратегий копинг-поведения наиболее часто используют модели поведения «поиск социальной поддержки» (14,1%), затем – модель «вступление в социальный контакт» (13,6%), реже – копинг-стратегию «ассертивные действия» (12,5%). Респонденты второй группы с высоким уровнем выраженности адаптивных стратегий копинг-поведения наиболее часто используют модель «вступление в социальный контакт» (13,2%), затем – модель «поиск социальной поддержки» (12,6%), реже – копинг-стратегию «ассертивные действия» (10,7%). Общим группам свойственна дезадаптивная стратегия копинг-поведения – «Избегание».

На втором этапе эмпирического исследования по результатам корреляционного анализа Спирмена-Кендалла исследованы влияние уровня стрессоустойчивости на выбор модели копинг-поведения.

Обнаружено, что: низкий уровень стрессоустойчивости имеет прямую сильную связь с копинг-поведением «вступление в социальный контакт» ($r=0,76$); высокий уровень стрессоустойчивости имеет прямую умеренную связь с копинг-поведением «поиск социальной поддержки» ($r=0,3$).

Обсуждение результатов исследования

Согласно полученным данным, респондентам первой группы свойственна модель «поиск социальной поддержки». Это свидетельствует о том, что, сталкиваясь со стрессовой ситуацией, педагоги ориентируются чаще не на личностные ресурсы, а стремятся получить поддержку от социума, с помощью которой стрессовое состояние может быть преодолено.

Респондентам второй группы свойственна модель «вступление в социальный контакт» - сталкиваясь со стрессовой ситуацией, педагоги ориентируются на решение возникшей проблемы совместными усилиями для более эффективного и успешного разрешения.

Респонденты с низкими показателями уровня стрессоустойчивости (люди, находящиеся в группе «риска») воспринимают стрессовые факторы с чрезмерным перенапряжением внутренних сил, с разрешением стресса, у них истощаются внутренние

ресурсы, которые могут влиять на появление симптомов психосоматики. Они мало вовлечены в процесс своей жизни, считают её неподконтрольной своим усилиям. Если не получается бороться со стрессом, у них проявляется агрессия, нетерпеливость и отстраненность, ограничивая развитие личностного потенциала. Стремятся к простому комфорту и безопасности. Низкий уровень работоспособности. Это подтверждается во время беседы с педагогами у кого был выявлен низкий уровень стрессоустойчивости.

Для педагогов с высокими показателями характерно активное и гибкое поведение в ситуации стресса, они устойчивы к переживаниям, не впадают в депрессию, могут контролировать события и их последствия, готовы учиться на собственных ошибках и извлекать из этого позитивный опыт, сохраняют работоспособность, достигают эффективных результатов и быстрое восстановление психических состояний.

Таким образом, как показали результаты проведенного исследования, у педагогов разных специальностей были выявлены свойственные им модели копинг-поведения и уровни стрессоустойчивости; корреляционная связь показывает, что низкий уровень стрессоустойчивости может иметь прямую и сильную взаимосвязь с адаптивным копингом. Полученные данные могут опровергнуть исследования некоторых психологов о том, что «при низком уровне стрессоустойчивости доминирует пассивная (дезадаптивная) копинг-стратегия; при высоком уровне – активные (адаптивные) копинг-стратегии».

В высших учебных заведениях проводят различные психолого-профилактические и коррекционные работы, которые направлены в большей части на студентов, но не на педагогов. Ведь накапливающийся психоэмоциональный и нервно-мышечный стресс плохо сказывается на результатах профессиональной деятельности педагога, понижая качество трудоспособности, работы памяти, внимания, мыслительных процессов, увеличивая степень утомляемости и апатии.

Поэтому, по нашему мнению, любой человек, работающий в системе образования, должен проявлять достаточное внимание по уменьшению уровня стресса, а также контроль и сам процесс преодоления. Мы предполагаем, что одним из базовых действий по отношению к коррекционно-профилактическим мерам можно проводить в несколько этапов:

- Первый этап. Обследование преподавателей комплексом подобранных методик. Для уменьшения и упрощения бумажной работы, можно внести методики на сайт самого вуза или приложения на смартфонах.
- Второй этап. Самоанализ системы стресс-факторов, определение значимости и принятие решения о его наличии или отсутствии – создает ощущение

подконтрольности и прогнозируемости ситуации. Например, создание индивидуальной карты стресса поможет наглядно рассмотреть и проанализировать.

- Третий этап. Формирование комплекса коррекционно-профилактических мер и его реализация. Стоит отметить, что поддержка от руководства вуза немаловажна, также как и от коллег.
- Четвертый этап – реализация коррекционно-профилактических программ для сотрудников вузов.
- Пятый этап. Контроль результатов самих преподавателей, а также эффективность коррекционно-профилактических программ, которые впоследствии времени может иметь некие изменения.

Основной целью профилактики профессионального стресса является формирование психически здоровой личности, предотвращение синдрома эмоционального и профессионального выгорания, из-за которых могут возникнуть различные симптомы психосоматики, психолого-консультативная работа, популяризация различных средств здорового образа жизни, ведь принятие лекарств (алкоголя, психотропные вещества, курение) – один их дисфункциональных копинг-поведений личности.

Заключение

Таким образом, в проведенном исследовании, были выявлены особенности копинг-поведения педагогов с различным уровнем стрессоустойчивости в профессиональной деятельности. Полученные в исследовании данные не исчерпывают всех аспектов исследуемой проблемы. Перспективным представляется дальнейшая конкретизация содержания коррекционно-профилактической программы для педагогов, а также внедрение ее в технологии, использованные университетом для информирования студентов и сотрудников, такие как сайт вуза и приложение на смартфоне.

Список использованной литературы

1. Sandilos, L.E., Goble, P., Rimm-Kaufman, S.E., & Pianta, R. (2018). Does professional development reduce the influence of teacher stress on teacher– child interactions in pre-kindergarten classrooms?, *Early Childhood Research Quarterly*, 42, 280-290
2. Cozolino, L. (2017). *Predarea bazată pe atașament. Cum să crezi o clasă tribală*. Ed. Trei, București
3. Lazarus R., Folkman S. *Stress, Appraisal and Coping*. N.Y., 1984.
4. Hobfoll S.E. *Social Support: Will you be there when I need you?* In N. Vanzetti and S. Duck (eds.), *A lifetime of relationships*. California: Brooks / Cole Publishing Co, 1996, p.21-44

5. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.

МРНТИ 14.07.07

ИННОВАЦИОННАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСТВА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА.

Р.У.УАХИТОВ, А.Ш. АМАНТАЕВА

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Актобе, Казахстан

Аннотация. В статье автором рассматривается проблема формирования творческих способностей будущих специалистов. Изучены теоретические аспекты творческой деятельности, которые проанализированы автором как методологические и методические основы формирования творческой личности. Выявлена необходимость создания инновационной образовательной среды как наиболее приоритетного направления системы образования. Проанализирован опыт Республики Казахстан в развитии инноваций путем внедрения курсов, семинаров повышения квалификации педагогов, обучению инновационным методикам преподавания и оценивания знаний, изучения зарубежного опыта. В целях решения проблемы формирования творческих способностей студентов, автор предлагает создание пилотных авторских методик обучения и воспитания, что будет способствовать формированию педагогических способностей студенческой молодежи: творческих способностей, креативного мышления, социальной гибкости. **Сделан вывод, что формирование педагогических способностей обучающихся** должно организовываться и стимулироваться посредством создания инновационной образовательной среды, в разработке комплекса педагогических заданий для студентов педагогических специальностей.

Ключевые слова: творческие способности, педагогическая деятельность, педагогические инновации, инновационные методы, инновационные технологии, инновационная образовательная среда, образование, высшая школа, профессиональная подготовка.

Андатпа. Мақалада автор болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мәселесін қарастырады. Шығармашылық іс-әрекеттің теориялық аспектілері зерттелді, автор шығармашылық тұлғаны қалыптастырудың әдістемелік және әдіснамалық негіздері ретінде қарастырды. Білім беру жүйесінің, басым бағыты ретінде, инновациялық білім беру ортасын құру қажеттілігі анықталды. Педагогтардың біліктілігін арттыру курстарын, семинарларын ұйымдастырып өткізу, оқытудың инновациялық әдістемелерге оқыту және білімді бағалау, шетелдік тәжірибені зерттеу арқылы Қазақстан Республикасының инновацияларды дамытудағы тәжірибесі талданды. Студенттердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мәселесін шешу мақсатында, автор білім беру мен тәрбиелеудің пилоттық авторлық әдістемелерін құруды ұсынады, бұл студенттердің бойында келесі педагогикалық қабілеттері: шығармашылық қабілеттері, креативті ойлау, әлеуметтік икемділігін қалыптастыруға ықпал етеді. Білім алушылардың педагогикалық қабілеттерін қалыптастыру мақсатында инновациялық білім беру ортасын құру, педагогикалық мамандықтар студенттеріне арналған педагогикалық

тапсырмалар кешенін эзірлеу арқылы ұйымдастырылуы және ынталандырылуы тиіс деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: шығармашылық қабілеттер, педагогикалық қызмет, педагогикалық инновациялар, инновациялық әдістер, инновациялық технологиялар, инновациялық білім беру ортасы, білім беру, жоғары мектеп, кәсіби дайындық.

Annotation. In the article, the author considers the problem of formation of creative abilities of future specialists. Theoretical aspects of creative activity are studied, which are analyzed by the author as methodological and methodical bases for the formation of a creative personality. The necessity of creating an innovative educational environment as the most priority direction of the education system is revealed. The article analyzes the experience of the Republic of Kazakhstan in the development of innovations through the introduction of courses, seminars for teachers' professional development, training in innovative methods of teaching and evaluating knowledge, and studying foreign experience. In order to solve the problem of forming students' creative abilities, the author suggests creating pilot author's methods of training and education, which will contribute to the formation of pedagogical abilities of students: creative abilities, creative thinking, social flexibility. It is concluded that the formation of pedagogical abilities of students should be organized and stimulated through the creation of an innovative educational environment, in the development of a set of pedagogical tasks for students of pedagogical specialties.

Keywords: creative abilities, pedagogical activity, pedagogical innovations, innovative methods, innovative technologies, innovative educational environment, education, higher school, professional training.

Введение. В современном мире, в системе образования, актуализируется задача развития творческого потенциала будущего педагога, с развитым гуманистическим мышлением, способного творчески мыслить и работать в условиях современной школы. Творческий потенциал педагога- это глубокие знания предмета, который он будет преподавать; владение новыми методами обучения и воспитания; гибкость и оригинальность мышления; стремление знания своих творческих успехов; заинтересованность в организации и проведении интересных и эффективных уроков; умение вносить новое в педагогическую деятельность.

В соответствии с социальным заказом общества, вуз должен создавать условия для профессионально-личностного развития будущих специалистов, в связи с этим необходимо проводить работу ориентированную на раскрытие творческого потенциала личности, умения мыслить нестандартно, находить творческий подход в преподавании дисциплин, для этого необходимо будущему специалисту раскрыть собственные возможности личности. Анализ проведенного исследования в вузе показывает, что при решении теоретических и практических задач, не всегда студенты проявляют творческий подход, творческие способности. Существует иждивенческий характер учебной деятельности студенческой молодежи, ориентированной на пассивное воспроизведение готовых знаний, привычка ориентироваться на образец, опора на авторитеты, несамостоятельность мышления.

Считаем что в процессе обучения, важно сформировать основные способы творческой деятельности: видение новых функций объекта, перенос знаний и умений в иную ситуацию, видение возможных путей решения поставленных задач. Для этого необходимо перейти от пассивного воспроизведения знаний в репродуктивные формы обучения.

Не случайно дидакты М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер одним из важнейших компонентов образования, считают опыт творческой деятельности, который призван обеспечить готовность учащихся к «поиску решения новых проблем, к творческому преобразованию действительности». [1]. Понятие творчества всегда подразумевало под собой новаторство, инновации. Образование как деятельность также предполагает инновации.

Современное развитие человечества, экономики и общества невозможны без эффективных подходов изучения улучшения процесса образования. Назревают задачи формирования личности будущего специалиста, обладающего творческим отношением к педагогической деятельности; творческим подходом к педагогическим явлениям в изменяющихся условиях социума, предполагающие развитие активности, инициативы и самоуправления как интегрированных качеств личности. Таким образом, *актуальность исследования* выражается в социальном заказе современного общества на творчески развитых и профессионально образованных специалистов и потребностями обучаемого в раскрытии потенциальных личностных качеств: творчества, целеустремленности, воли, интеллектуальных способностей, социальной компетентности.

Методы исследования. В процессе исследования использовались следующие методы: изучение и анализ философской, научной, методической и специальной литературы по проблематике исследования; изучение и обобщение опыта; качественный анализ полученных результатов работы.

Результаты исследования. В современных гуманитарных науках можно найти множество определений понятия творческая деятельность. Проанализировав теоретические источники мы пришли к следующему определению данного понятия. Творческая деятельность — система мер, обеспечивающая творческий подход не только к профессиональной деятельности но и к самому процессу формирования творческих способностей. Творческая деятельность, в первую очередь, должна быть направлена на создание личности, настроенной на успех в любой области приложения своих возможностей.

Данный вид деятельности направлен на воспроизводство и самовоспроизводство человека и его качеств [2]. Специфика педагогической деятельности состоит в том, что она представляет собой субъект-субъектное взаимоотношение, потому включает в свое

содержание новые способы достижения целей и использования средств [3]. Показателями творческого развития личности будущего педагога являются:

- создание творческой среды;
- педагогическая свобода;
- творческий подход в преподавании;
- внедрение инноваций в профессиональную деятельность.

Проанализировав теоретические аспекты творческой деятельности мы выделили методологические и методические основы формирования творчества будущих специалистов, содержание и результаты.

Таблица 1. Методологические и методические основы формирования творчества будущих специалистов

Основы	Содержание	Результаты
Методологические и теоретические основы	-психологические теории изучения личности человека; -философские учения о природе творчества.	- создание парадигм образования; -характеристика методологических подходов формирования творческих способностей личности человека в целостном педагогическом процессе; - характеристика формирования творческой активности студентов; - моделирование процесса формирования творческой деятельности студента; -теоретическое обоснование содержания и методики формирования творческой деятельности студентов.
Методические основы	-организация условий и пространства для творческой деятельности; -создание новых направлений творческой деятельности, новых технологий.	-стимулирование студентов к применению обновленных методик преподавания; -создание совместно с преподавателями авторских технологий обучения и воспитания; -апробация, внедрение новых методик и технологий в учебно-воспитательный процесс в школе (во время прохождения практики) и вузе.

Дискуссии

Исходя из изученной теории природы творческих деятельности, нам бы хотелось остановиться на следующих вопросах:

1. Какая работа ведется по раскрытию творческого потенциала педагогов в образовательном процессе Республики Казахстан?

2. Какие позитивные или негативные результаты мы имеем?

Отвечая на первый вопрос, мы выделяем следующие виды инноваций в педагогическом процессе системы образования Республики Казахстан:

- предметные инновации: инновации, которые реализуются внутри предмета, обусловленные спецификой преподавания. В качестве примера можно привести переход на новые учебно-методические комплексы и авторские методические технологии преподавания;

- методические инновации: к ним относится разработка творческих заданий для студентов, проектная деятельность и т.д.;

- управленческие инновации: решения, принимаемые руководителями различных уровней способствующие эффективному функционированию субъектов образовательной деятельности;

- инновации в воспитательной работе: внедрение авторских технологий воспитания или альтернативных методик, совместное планирование воспитательной работы с внешними организациями образовательной деятельности, например, создание волонтерских движений, работа с молодежными объединениями и т.д. [4].

В образовательном процессе Республики Казахстан ведется работа по раскрытию творческого потенциала личности которая включает в себя следующие направления:

- введение и использование образовательных программ применения инновационных методов изучения и контроля знаний;

- внедрение в образовательную систему мировой опыт в сфере инновационных технологий;

- мотивация преподавателей применения инновационных технологий преподавания;

- семинары, мастер-классы для преподавателей в приобретении ими навыков и знаний использования инновационных обучающих методик;

- просвещение и внедрение информационно-обучающих материалов для использования инноваций в образовательном процессе;

- помощь в распространении инновационного опыта преподавателей и контроля результатов[5].

Какие позитивные или негативные результаты мы имеем?

Положительным моментом здесь выступает то, что наши студенты при прохождении педагогических и учебных практик не испытывают особых трудностей в преподавании, благодаря разработке пробных авторских методик обучения, а также внедрению новых элективных дисциплин. Кредитная технология в вузе, дисциплины на выбор раскрепостило мышление студентов и инициирует их на решение конкретных практических задач, и что также немаловажно стимулирует их усилия на карьерный рост[6].

Негативными результатами выступают пока слабые практические навыки в решении творческих задач, больше всего идет ориентир на квалифицированных пользователей зарубежных программ, добросовестных исполнителей, нежели на практикующих учителей казахстанских школ, наделенных навыками самостоятельного мышления.

Заключение. Основной задачей педагогической деятельности является формирование социального субъекта образовательного процесса, способного к различным видам

деятельности, осознающего этот процесс и его мотивы. Мы считаем необходимым стимулирование их к творческой деятельности путем формирования исследовательских и поисковых умений.

Система образования Республики Казахстан должна обеспечивать качественный уровень выпускников, особенно в рамках системы высшего профессионального образования. В целях повышения качества подготовки специалистов и интеграции рынка образовательных услуг в рынок востребованного труда важно выбрать инновационно-ориентированный путь развития системы образования.

Образование, как образование нового сознания, нового типа личности и способности ее к деятельности также предполагает инновации. Процесс обновления любой деятельности (поиск новых методов обучения, изменение технологий, создание авторских методик) это также творчество, включающее в себя ломку стереотипов мышления, психологии. Инновационная образовательная среда формирует творческую активность высших учебных заведений. Необходимо включать студентов в различные проекты, в разработку различных методик для развития их творческих способностей.

Список использованной литературы

1. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. Обучение на основе исследования, игр, дискуссии, анализ зарубежного опыта.-Рига, 1995.-123 с.
2. Хомерики О.Г., Поташник М.М., Лоренсов А.В. Развитие школы как инновационный процесс.-М., 2004.-212 с.

МРНТИ 14.07.07

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОКОВ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА КАК СРЕДСТВО ВОСПИТАНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ

А.Ш. АМАНТАЕВА, Р.У. УАХИТОВ

*Актыбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
Актобе, Казахстан*

Аннотация. В статье автором раскрывается актуальность формирования культуры межэтнического общения. Изучены теоретические аспекты природы межэтнической толерантности через изучение понятий национальный менталитет, национальная культура. Автор считает необходимым ознакомление студенческой

молодежи с историей возникновения толерантного мировоззрения казахского народа как средством воспитания межэтнической толерантности. Раскрыто значение Великого Шелкового пути как основного катализатора трансформации культуры Востока и Запада. Проанализированы научные теории казахстанских ученых о сущности менталитета казахов. Раскрыта значимость культурного наследия великих мыслителей казахского народа Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева в воспитании культуры межэтнического согласия. **Сделан вывод**, что толерантность является врожденным морально-психологическим качеством казахского народа и составляет основу казахстанского менталитета.

Ключевые слова: культура межэтнического общения, межэтническая толерантность, наследие Абая, гражданская позиция, морально-этические и гуманистические ценности, менталитет, самосознание.

Аңдатпа. Мақалада автор этникааралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың өзектілігін ашып көрсетеді. Ұлттық менталитет, ұлттық мәдениет ұғымдарын зерттеу арқылы этноаралық толеранттылық табиғатының теориялық аспектілері зерттелді. Автор білімгерлер жастарды қазақ халқының толерантты дүниетанымының пайда болуы тарихымен, этноаралық толеранттылыққа тәрбиелеу шарты ретінде таныстыру қажет деп санайды. Ұлы Жібек жолының шығыс пен Батыс мәдениетінің трансформациясының негізгі катализаторы ретіндегі маңызы ашылды. Қазақстандық ғалымдардың қазақтардың менталитетінің мәні туралы ғылыми теориялары талданды. Қазақ халқының ұлы ойшылдары Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиевтің этноаралық келісім мәдениетін тәрбиелеудегі мәдени мұрасының маңыздылығы ашылды. Толеранттылық қазақ халқының туа біткен моральдық-психологиялық сапасы болып табылады және қазақстандық менталитеттің негізін құрайды деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: этносаралық қарым-қатынас мәдениеті, этносаралық толеранттылық, Абай мұрасы, азаматтық ұстаным, моральдық-этикалық және гуманистік құндылықтар, менталитет, өзін-өзі тану.

Annotation. In the article, the author reveals the relevance of forming a culture of interethnic communication. Theoretical aspects of the nature of interethnic tolerance are studied through the study of the concepts of national mentality and national culture. The author considers it necessary to familiarize students with the history of the emergence of a tolerant worldview of the Kazakh people as a condition for fostering inter-ethnic tolerance. The significance of the great silk road as the main catalyst for the transformation of the culture of the East and West is revealed. The scientific theories of Kazakh scientists about the essence of the Kazakh mentality are analyzed. The significance of the cultural heritage of the great thinkers of the Kazakh people Abay Kunanbayev and Shakarim Kudaiberdiev in the education of the culture of interethnic harmony is revealed. It is concluded that tolerance is an innate moral and psychological quality of the Kazakh people and forms the basis of the Kazakh mentality.

Keywords: culture of interethnic communication, interethnic tolerance, Abay's heritage, civic position, moral, ethical and humanistic values, mentality, self-awareness.

Введение. Необходимость формирования культуры межэтнического общения обусловлена теми процессами, которые беспокоят как мировое сообщество, так и социально-экономическую и политическую жизнь Республики Казахстан. К сожалению, наблюдаются отдельные случаи экстремизма, агрессивности и конфликтных ситуаций. Эти социальные явления также касаются и молодежи, которой присущ максимализм, поверхностное решение сложных социальных проблем. Педагоги, часто наблюдают неблагоприятные явления, такие как стереотипное мышление, якобы «патриотическая»

агрессивность в сторону представителей других этносов, пропагандируемая средствами массовой информации, что говорит о незрелости личности молодых людей. Считаем, что патриотизм и межэтническую толерантность необходимо воспитывать с раннего возраста, так как именно в школьном возрасте, у ребенка должны быть сформированы морально-этические и гуманистические ценности и готовность к толерантному поведению.

Но нельзя воспитать межэтническую толерантность на словах, приемами призывов и лозунгов. У каждого молодого человека должна быть сформирована индивидуальная гражданская позиция. Эффективным средством воспитания может послужить знакомство студенческой молодежи с истоками зарождения межэтнической толерантности и особенностями казахской философии. В нашей статье мы сделали исторический анализ зарождения толерантного мировоззрения казахов для раскрытия значимости воспитания межэтнической толерантности казахской молодежи.

Методы исследования. Методами исследования у нас являются: изучение и анализ философской, научной, исторической литературы по проблематике исследования; изучение и обобщение опыта; качественный анализ полученных результатов работы.

Результаты исследования. Для того чтобы понять природу толерантности в современном казахстанском обществе необходимо обратиться к понятию национальный менталитет, так как менталитет казахского народа всегда отличался толерантным отношением к представителям различных национальностей. Для начала следует отметить, что толерантность является важнейшим этическим принципом менталитета казахов.

Великий философ и мыслитель Абай Кунанбаев является примером истинного и глубокого понимания других культур, доброжелательного отношения к Западу и России. В его произведениях, отражается идея межкультурного диалога и глобализованного восприятия мира. Культуры, религиозные верования, убеждения, взгляды должны сосуществовать в гармонии и взаимодействии с друг другом [1].

Милосердие и гуманность, справедливость как основные этические принципы воспитания, являются высшими формами проявления толерантности, которые являлись главными темами философских размышлений Шакарима Кудайбердиева, продолжателя философии Абая Кунанбаева [2]. Справедливость по отношению к своим и чужим людям – именно здесь толерантность выступает как основа социальной справедливости. Шакарим не мог понять, почему различные народы, весь свой потенциал, силы и знания используют для войны или враждебного сосуществования с друг другом. «...люди, будьте терпимы к друг другу, к своим различиям, непохожести друг на друга. Будьте милосердны, договаривайтесь в тех случаях, когда вам нужно будет решать совместные проблемы» эти мысли красной

нитью проходят через все его произведения, это стихотворения-размышления, поэмы, его философский трактат: «Три истины».

Существует довольно интересная теория механизма устойчивости менталитета и его сущности. Устойчивость менталитета заключается в национальном характере нравов, привычек и образа поведения; в ценностных ориентирах, которые отражают уровень коллективного и индивидуального сознания; в способах передачи социального опыта поколений включающих в себя слова назидания, устное народное творчество, этноэтикет и т.д. Немаловажную роль играет язык, образцы поведения и даже предметы обихода. В исследованиях казахского менталитета ученого-философа Д. Кшибекова [3] было определены следующие дефиниции изучения данного явления.

1. Казахи сочетали два принципа в менталитете: принцип демократичности и аристократичности;

2. Казахи считаются одной из толерантных наций по отношению к соседним государствам, так как казахскому народу всегда были чужды идеи завоевания, насилия, деспотизма, крепостничества, им были ценны идеи свободы и независимости как своей национальности, так и чужой;

3. Казахи умели соблюдать равноправие всех людей, независимо от национальности, вероисповедания, возраста; взаимоуважение считалось этической нормой поведения в обществе;

4. Признание активности человека, способной изменить многое в современном мире.

Интересна и позиция казахского философа Т.К. Бурбаева[4], согласно его теории, казахский менталитет имеет специфическое отношение к миру. В основе казахского менталитета есть своеобразное понятие «түсінік» которое переводится как понимание, терпимость, она же толерантность. «Түсінік» определяет уникальность сущности казахского этноса. «Түсінікпен қарау» звучит в переводе «отнеситесь с пониманием, уважением, проявите толерантность» часто звучат в речи казахов. Понимание является тем цементом, который объединяет этносы в нацию в целом. Согласно его теории, на развитие менталитета казахского народа повлияли следующие условия: это географическая среда, место проживания нации; хозяйственно-экономическая среда которая формирует привычку трудиться и зарабатывать, пасти скот и выращивать пшеницу и т.д.; политическая среда которая регулирует деятельность политических институтов и органов управления; духовно-культурная среда, совокупность обычаев и традиций, религиозных воззрений, поэзии, генеалогии.

Таким образом можно отметить что менталитет казахского народа отличается нравственными принципами ненасилия, толерантного отношения к представителям других национальностей.

Дискуссии В ходе исследования исторических предпосылок формирования толерантного мировоззрения казахского народа, мы остановимся на следующих вопросах:

1. Какие же исторические события способствовали формированию толерантного сознания казахского народа?

2. Что мы понимаем под формированием межэтнической толерантности современной молодежи?

В исследованиях казахстанских ученых А.Кулсариевой, М.Султановой, Ж.Шайгозовой [5] раскрывается потенциал Великого Шелкового Пути как фактора способствовавшего формированию межэтнической толерантности. Именно Великий Шелковый Путь являлся основным катализатором трансформации культуры Востока и Запада. Авторы убеждены что современное политическое, межконфессиональное и культурное спокойствие и стабильность Казахстана обусловлено влиянием Великого Шелкового пути.

Через территорию Средней Азии и Казахстана проходил Великий Шелковый путь, который служил в эпоху средневековья значительным средством торговых связей. Но не только для этих целей была его значимость, он был связующим местом межэтнического взаимодействия и диалога цивилизаций и обмена культур, взаимно обогащая участников этого процесса. Происходило взаимопроникновение культур и вероисповеданий на протяжении тысячелетий. Получили распространение новые взгляды на мир, человека и его жизнедеятельности. В сознании людей формируются новые представления о картине мира.

Караванные дороги, на которых постоянно проходил обмен новостями, товарами и знаниями, на протяжении тысячелетий не могли не повлиять на менталитет предков казахов, что делало их открытыми к межэтническому общению и взаимоуважению. Города, которые появлялись на территории маршрута Великого Шелкового Пути, становились экономическими, духовными и культурными центрами. Создавались условия для расцвета науки, культуры и образования –необходимых параметров для стабильного развития[6].

Казахская философия способствовала установлению лояльных и доброжелательных отношений между представителями различных национальностей, социальными слоями населения, также была заинтересована в сохранение гармонии мира и духовного согласия, которые в современности приобрели глобальный характер. В условиях кочевого образа жизни, когда казахи пасли скот и достаточно долгое время не виделись с друг другом, гостеприимство являлось для них важнейшим принципом морального кодекса, несмотря на

суровые климатические, территориально-разрозненные и социальные условия жизни. Обычай гостеприимства имел особую социальную значимость. В те времена, гость из другого рода или представитель другой национальности был вестником из внешнего мира, проводником его культуры. Независимо от национальности, социального положения или возраста гость пользовался большим уважением. Казахский народ всегда был открыт к другой культуре, традициям и обычаям, с охотой воспринимал чужой полезный опыт[7].

Отвечая на второй вопрос, мы проанализировали понятие межэтническая толерантность в различных гуманитарных науках. Межэтническая толерантность это сформированная культура гуманистического мышления и межнационального общения, уважительное отношение к истории, культуре и языку других народов. Межэтническая толерантность с одной стороны включает в себя систему ценностей, взглядов, стереотипов базирующихся на признании принципа толерантности в межэтнических отношениях, с другой стороны, умение человека принимать людей с иной культурой, сознанием, традициями, быть психологически готовым к взаимодействию с представителями других национальностей на основе терпимости, уважения и согласия.

Заключение. Изучение процесса межэтнической толерантности в современных условиях открывает обширное поле для анализа истоков формирования толерантного сознания и мировоззрения человечества. Во все времена понятие толерантность рассматривалось различными мыслителями и философами с различных точек зрения.

Теоретический анализ литературы проблемы исследования показывает, что толерантные отношения, проявлялись на протяжении всей истории человечества, но выделение толерантности, как самостоятельной проблемы, произошло достаточно поздно, тем не менее, понимание смысла этого понятия и выполнение элементов толерантного поведения, его норм всегда присутствовало в обществе. Анализируя общественные процессы формирования межэтнической толерантности в Республике Казахстан важно отметить, что толерантность является врожденным морально-психологическим качеством казахского народа и составляет основу казахстанского менталитета.

Список использованной литературы

1. Абай Кунанбаев. Слова Назидания. Перевод Р. Сейсенбаева. Алматы 1993 год.
2. Казахская философия. Наследие Шакарима. Алматы 2007 г.
3. Кшибеков Д. Философия: Учебное пособие. Алматы, 1994 г.
4. Бурбаев Т. Философия. Учебное пособие. Алматы, 2009 г.

5. Кулсариева А.Т. Один народ - разные судьбы: Казахстан в поисках культурной идентичности/А. Т. Кулсариева, Ж. Шайгозова, М. Султанова // Вестник КазНУ, 2014.-№4.- с.76-86
6. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. Астана: изд. Фолиант. 2012 г. с. 560.
7. Эфендиев Ф.С. Этнокультура и национальное самосознание. Нальчик. изд. Эль-Фа. 1999 г.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
ART, CULTURE AND SPORT

МРНТИ 77.05.05

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОЙ СТОПЫ

В.В. ШЛЯПНИКОВА, М.Р. ВАЛЕТОВ

Оренбургский государственный университет, г. Оренбург, Россия

Аннотация. В настоящее время более половины школьников общеобразовательных организаций имеют признаки плоскостопия. Именно поэтому врачи-ортопеды обращают пристальное внимание на правильное развитие стоп и опорно-двигательного аппарата в целом у детей с самого раннего возраста. Потому что у взрослых плоскостопие не поддается полной коррекции и является причиной болевых ощущений и ряда заболеваний. Появление плоскостопия возможно в любом возрасте, но что бы этого не допустить необходимо проводить профилактические мероприятия по формированию здоровой стопы в течение всей жизни. Формирование здоровой стопы сегодня крайне необходимы, так как одни люди часто излишне нагружают ноги, другие ведут малоподвижный образ жизни и/или прибывают в одной позе. Для формирования здоровой стопы необходимы физические упражнения, массаж и теоретические занятия, которые вооружат необходимыми знаниями по теме.

Ключевые слова. Плоскостопие, профилактика, коррекция, разные возрастные группы, физические упражнения, теория, массаж стоп.

Аннотация. Қазіргі уақытта жалпақ табандық белгілері бар жалпы білім беру ұйымдары оқушыларының жартысынан астамы. Сондықтан да ортопедтер-дәрігерлер ерте жастағы балаларда табан мен тірек-қимыл аппаратының дұрыс дамуына жіті назар аударады. Себебі ересектерде жалпақ табандық толық түзетілмейді және ауырсыну мен бірқатар аурулардың себебі болып табылады. Жалпақ табанның пайда болуы кез келген жаста болуы мүмкін, бірақ бұған жол бермеу үшін өмір бойы салауатты табан қалыптастыру бойынша алдын алу іс-шараларын жүргізу қажет. Салауатты табан қалыптастыру бүгінгі күні өте қажет, өйткені кейбір адамдар жиі аяқты артық жүктейді, басқалары аз қозғалмалы өмір салтын жүргізеді және/немесе бір қалыпта келеді. Салауатты табан қалыптастыру үшін дене шынықтыру жаттығулары, массаж және теориялық сабақтар қажет.

Кілт сөздер. Жалпақ табандық, алдын алу, түзету, әртүрлі жас топтары, дене жаттығулары, теория, табанға массаж.

Annotation. Currently, more than half of students in General education organizations with flat-footed signs. Therefore, orthopedic doctors pay great attention to the proper development of the foot and musculoskeletal system in young children. Because in adults, the flat sole is not completely corrected and is the cause of pain and a number of diseases. The appearance of a flat foot can be at any age, but to prevent this, it is necessary to carry out preventive measures to form a healthy foot throughout life. The formation of a healthy foot is very important today, as some people often overload their legs, others lead a small mobile lifestyle and/or come alone. For the formation of a healthy foot, physical exercises, massage and theoretical classes are necessary.

Keyword. Flat feet, prevention, correction, various age groups, physical exercises, theory, foot massage.

В настоящее время более половины школьников общеобразовательных организаций имеют признаки плоскостопия. Именно поэтому врачи-ортопеды обращают пристальное внимание на правильное развитие стоп и опорно-двигательного аппарата в целом у детей с самого раннего возраста [5]. Ведь у взрослых плоскостопие не поддается полной коррекции и является причиной болевых ощущений и ряда заболеваний.

В коррекционных школах, в которых учатся дети с различными нарушениями в состоянии здоровья, плоскостопие характерно почти для каждого обучающегося. Так при визуальном осмотре 58 обучающихся Государственного казённого общеобразовательного учреждения «Специальная (коррекционная) школа-интернат № 2» г. Оренбурга (ГКОУ «Школа-интернат № 2» г. Оренбурга), а это все ученики со второго по пятый классы, наблюдается 100 % плоскостопие. Однако, есть дети у которых свод стопы сформирован хорошо и требовалось сделать отпечатки, что бы в процентном соотношении выявить отклонение от нормы.

Ученики открывают новые знания каждый день, но так же важно «открыть себя» - свои возможности и недостатки, что бы развивать первые и устранять вторые. Поэтому в ГКОУ «Школа-интернат № 2» г. Оренбурга стартовал проект «Здоровая стопа». Проект предполагал разработку, организацию и реализацию теоретических и практических занятий по формированию правильной (здоровой) стопы.

Диагностика проводилась со всеми обучающимися ГКОУ «Школа-интернат № 2» г. Оренбурга, а в проекте приняли обучающиеся 2-5 классов. Данные классы выбраны в связи с тем, что именно в этом возрасте необходимо активно формировать здоровую стопу. Остальным обучающимся даны рекомендации и памятки для формирования правильной стопы. Первые классы включатся в проект, когда станут учениками второго класса, определено это психофизическими особенностями обучающихся данной возрастной группы.

Все обучающиеся прошли визуальный осмотр по определению плоскостопия и наличия свода стопы. Учитель в каждом классе на примере своей стопы давал описание, после выходил ученик и следующий за ним давал описание стопы предыдущего ученика. Таким образом, школьники учились определять плоскостопие по своду стопы.

У 17 % учеников свод стопы вообще не сформирован.

У 8 % свод стопы сформирован хорошо и именно эти школьники делали отпечатки стопы при учителе и одноклассниках, так как только визуально нет возможности определить есть плоскостопие, либо отсутствует. Остальным обучающимся, по желанию, было предложено сделать отпечатки дома и принести для вычисления учителю, либо вычислить самим.

Отпечаток делался следующим образом: на чистый лист бумаги наносится гуашь тонким слоем, лист кладется на пол и придерживается учителем (помощником) за углы по диагонали, школьник ставит одну голую стопу на лист, отрывая немного другую ногу от пола (меняет ноги). После ноги вытирает влажной салфеткой. Лист подсыхает и делается расчет (рис. 1): проводится касательная АК, которая делится пополам и определяется точка М, от точки М проводится перпендикуляр и определяется расстояние CD, от точки А проводится перпендикуляр и определяется расстояние АВ. Расстояние отрезка CD делим на расстояние отрезка АВ, если полученное число меньше 0,33 – плоскостопия нет, если равно либо больше – плоскостопие есть.

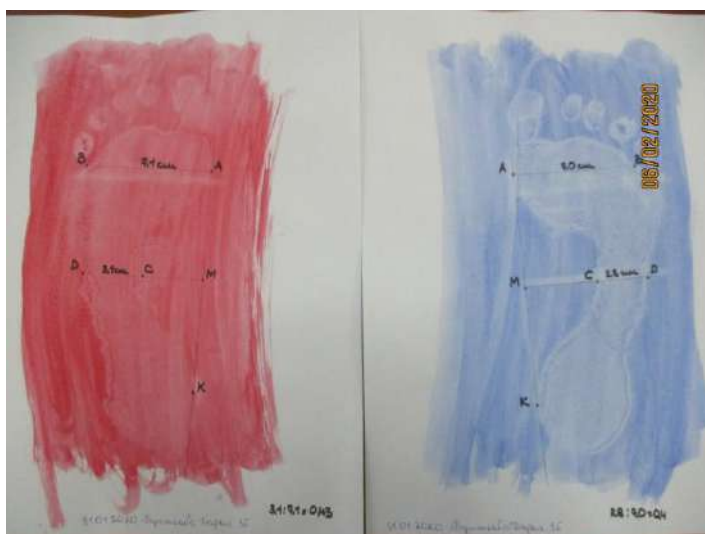

Рисунок 1. Определение наличия либо отсутствия плоскостопия по отпечатку стопы.

У 75 % из всех осмотренных школьников свод стопы сформирован незначительно, и при визуальном анализе сами школьники однозначно заявляли о наличии плоскостопия.

Была замечена заинтересованность проектом. Все ученики хотели, что бы их отпечаток стоп проанализировали и сделали вывод (да же те, у кого явное плоскостопие и они сами это понимали). Так же дети после выполнения серии физических упражнений и работе на массажерах для стоп, на внеклассных занятиях, смотрели на свой свод стопы с надеждой, что уже произошли изменения. Здесь приходилось объяснять, что этот процесс длительный и вообще массаж стоп и физические упражнения для формирования правильной (здоровой) стопы необходимо делать постоянно.

Всем ученикам и их родителям классные руководители в группах (социальных сетях) переслали информацию (от учителя физической культуры) о доступных видах массажа стоп дома и комплекс физически упражнений для формирования правильной (здоровой) стопы [3, 6].

Теоретические занятия включали следующие темы: «Основные понятия и характеристики плоскостопия» [1], «Опасность плоскостопия», «Диагностика плоскостопия», «**Распространенность плоскостопия**», «**Симптомы плоскостопия**», «Лечение и профилактика плоскостопия», «**Прогноз при плоскостопии**» [7, 4], «Что мы знаем о стопе?», «Гигиенические требования к обуви», «Норма двигательной активности школьников» [8], «Действие массажа на стопы». Весь материал преподносился в доступном изложении для обучающихся 2-5 классов.

Физические упражнения для формирования здоровой стопы

Данные упражнения следует выполнять в школе и дома, сочетая с массажем для стоп. Все физические упражнения доступны для обучающихся 2-5 классов. За один раз следует выполнять по 4-6 упражнения из представленного комплекса. Данные физические упражнения можно проводить дома как физкультурную минутку при приготовлении домашнего задания.

1. Ходьба с постановкой ноги с носка на всю ступню.
2. Ходьба с высоким подниманием бедер, носки оттянуты.
3. Ходьба на носках.
4. Ходьба на носках в полуприседе.
5. Ходьба с перекатами с пятки на носок.
6. Ходьба на внешней и внутренней сторонах стоп.

Методические указания: подбородок поднять, спина прямая, движения рук свободные, ходьба бесшумная, на месте, в движении.

7. Ходьба по ребристой доске (рис. 2).

Методические указания: ходить с передвижением вперед по 5-10 см.

Рисунок 2. Ребристые доски (самодельные).

8. Захват, поднимание и перекалывание маркера, карандаша.

Методические указания: начинать с более крупного предмета; выполнять каждой стопой.

9. Перекалывание ребристых мячей.

Методические указания: вперед – назад, по кругу во внутрь и наружу; постепенно оказывать давление на мяч; выполнять каждой стопой; желательнее использовать 2 мяча одновременно под каждой ногой.

10. Поднимание и опускание мяча стопами.

Методические указания: использовать один мяч; начинать выполнять упражнение сидя, потом стоя.

11. Ходьба по канату.

Методические указания: вперед назад с разворотом стоп наружу; приставным шагом правым и левым боком; так же можно выполнять полуприседы и ходьбу по канату в полуприседе.

12. Пружинящие движения на носках.

Методические указания: пятки не касаются пола.

13. Передвижение вперед за счет сжимания и разжимания пальцев (как гусеница).

14. Равновесие на носке одной ноги.

Методические указания: подняться на носки, оторвать одну ногу от пола на расстояние 5-10 см, постоять, поменять ноги.

15. Оттягивать носок от себя и натягивать носок на себя, сидя на стуле.

Методические указания: упражнение делать с максимальной амплитудой.

16. Захватить пальцы одной ноги пальцами другой ногой, сидя на стуле.

Методические указания: выполнять хват как правой, так и левой ногой.

17. Пальцами ног делать волнообразные движения, сидя на стуле.

Методические указания: можно делать одновременно двумя ногами, либо попеременно; волнообразные движения начинать то с мизинца, то с большого пальца.

В заключение отметим, что плоскостопие означает потерю рессорных функций стопы. Можно сравнить это с поездкой на двух автомобилях: с хорошими рессорами и с изношенными. В первой ямы и кочки на дороге «отзовутся» лишь легким покачиванием, а во второй любая яма и кочка - уже порядочная встряска. Такую встряску при ходьбе плоская стопа дает всему организму. Все это приводит к ряду серьезных заболеваний. Но, конечно, лучшая борьба с плоскостопием - ее профилактика.

Формирование здоровой стопы сегодня крайне необходимы, так как одни люди часто излишне нагружают ноги, другие ведут малоподвижный образ жизни и/или прибывают в одной позе.

Физические упражнения и массаж укрепят мышцы ног и не позволят прогрессировать заболеванию, теоретические занятия вооружат необходимыми знаниями по теме.

Сократится риск большого перечня заболеваний, походка станет красивой, появится возможность больше двигаться и не уставать, здоровые ноги откроют больше возможностей и сделают жизнь насыщенной.

Важно поддержать заинтересованность проектом у обучающихся и родителей и в дальнейшем внедрить его в вузы с профилактическими и коррекционными целями.

Выводы:

1. Плоскостопие - заболевание современного общества, и практически все подвержены появлению плоскостопия;
2. Предотвращать плоскостопие следует с самого раннего возраста;
3. Каждому человеку следует выполнять упражнения для профилактики и коррекции свода стопы на протяжении всей жизни;
4. При формировании здоровой стопы, необходимы комплексные мероприятия.

Список использованной литературы

1. Алексеев А.П. Латинско-русский словарь медицинской терминологии / А.П. Алексеев. - М.: Центрполиграф, 2004. - 507 с.
2. Безруких М.М. и др. Возрастная физиология (Физиология развития ребенка): Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений/М.М.Безруких, В.Д.Сонькин, Д.А.Фарбер. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 416 с.
3. Белая Н.А. Лечебная физкультура и массаж. Учебно-методическое пособие для медицинских работников / Н.А. Белая. - М.: Советский спорт, 2001. - 272 с.
4. Беленький А.Г. Плоскостопие: проявления и диагностика / А.Г. Беленький // Consilium medicum. - 2005. - Т. 7, № 8. - С. 618-622.
5. Нарский Г.И. Профилактика и коррекция отклонений в опорно-двигательном аппарате детей дошкольного и школьного возраста/ Физическая культура: воспитание, образование, тренировка / Г.И. Нарский. - 2002. - №4. - С. 30 - 32. (статья журнала)
6. Потапчук А.А. Лечебная физкультура в детском возрасте / А.А. Потапчук, С.В. Матвеев, М.Д. Дидур. - СПб.: Речь, 2007. - С. 248-256.
7. Соломин В.Ю. М.А. Проблемы диагностики и лечения плоскостопия у детей в современных условиях / В.Ю. Соломин, В.К. Федотов, А.В. Юшко, М.А. Скрипченко. - Сборник тезисов IX съезда травматологов-ортопедов. Саратов, 15-17 сентября 2010. - С. 966-967
8. Хрипкова, А.Г. и др. Возрастная физиология и школьная гигиена: Пособие для студентов пед. ин-тов / А.Г. Хрипкова, М.В. Антропова, Д.А. Фарбер. – М.: Просвещение, 1990. – 319 с.

ҒТАМР 13.07.25

РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Д.Г. ОРЫНБАЕВА

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Рухани мәдениет – кез келген ұлтты өзгелерден ерекшелеп тұратын басты құндылықтардың бірі. Этностың тұрмыс-тіршілігінен, шаруашылығынан, дүниетанымынан, салт-дәстүрінен хабар беретін мәдениеттің қай түрі болмасын тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратыны белгілі. Өн бойына ұлт туралы сан алуан ақпаратты жинақтап, құлыптайтын (кодтайтын) сөздер – символдар. Символ-сөздер арқылы мәдениеттің мәнін ұғуға болады. Рухани мәдениеттің бір бөлігі ұрпақ тәрбиесі болса, әр ұлттың бала тәрбиелеуде өзіндік ерекшеліктері, ғасырлар бойы қалыптасқан нормалары бар. Кез келген салт, ғұрып қағидаға (нормаға) айналуы үшін ол ұлттың тілінде ұзақ жылдар сақталып, өмір сүру тиіс. Мақалада мәдениет пен тілдің, мәдениет пен символдың арақатынасы туралы сөз болады. Осыған орай, қазақ халқының рухани мәдениетінің айнасы болып табылатын ұрпақ тәрбиесінің символдық мәні айқындалды.

Кілт сөздер: тіл, мәдениет, рухани мәдениет, ұлт, символ, ұлттық таным.

Аннотация. Духовная культура является одной из главных ценностей, которая отличает любую нацию от других. Известно, что любая культура, отражающая жизнь, экономику, мировоззрение, обычаи и традиции этноса, передается из поколения в поколение через язык. Символы - это слова, которые собирают и блокируют (кодируют) различную информацию о нации по всему миру. Смысл культуры можно понять с помощью символов. В то время как частью духовной культуры является воспитание детей, у каждой нации есть свои особенности воспитания детей, нормы, которые формировались веками. Чтобы любая традиция стала нормой, она должна сохраняться и жить на языке народа долгие годы. В статье рассматриваются отношения между культурой и языком, культурой и символом. В связи с этим было выявлено символическое значение воспитания, являющегося зеркалом духовной культуры казахского народа.

Ключевые слова: язык, культура, духовная культура, нация, символ, национальная идентичность.

Abstract. Spiritual culture is one of the main values that distinguishes any nation from others. It is known that any culture that reflects life, the economy, worldview, customs and traditions of an ethnic group is transmitted from generation to generation through language. Symbols are words that collect and block (encode) various information about a nation around the world. The meaning of culture can be understood with the help of symbols. While the upbringing of children is a part of spiritual culture, each nation has its own peculiarities of raising children, norms that have been formed over centuries. For any tradition to become the norm, it must be preserved and live in the language of the people for many years. The article discusses the relationship between culture and language, culture and symbol. In this regard, the symbolic significance of education was revealed, which is a mirror of the spiritual culture of the Kazakh people.

Key words: language, culture, spiritual culture, nation, symbol, national identity.

Кіріспе. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың

маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1, 2], - деген болатын. Кез келген ұлттың рухани тамыры – оның дәуірлер бойы қалыптасқан мәдениетінде. Себебі мәдениет – адамзаттың адам болуынан бастап, оның бүкіл рухани ізденісі, шығармашылығы, тәжірибесі жинақталған мыңдаған жылдардың жемісі. Бұл орайда Н.В. Гончаренконың мына бір пікірін келтіруге болады: «Культура – величайшее завоевание человеческого гения, неувядаемая летопись его высочайших достижений и блестящих побед над стихиями природы, над дикостью, невежеством, злом над самим собой, над силами реакции и тьми, побед, которыми он вправе гордиться» [2,14] (Гончаренко В., 14б.)

Негізгі бөлім. Қандай да бір ұлт туралы, оның тарихы туралы сөз қозғалса, мәдениетіне тоқталмай кету мүмкін емес. Әр ұлттың, әр этностың даму тарихы – оның мәдениетімен қатар жүріп отыратын процесс. Ұлттың өзіндік ерекшеліктерінің, салт-дәстүрі мен тілінің, өмір сүру формасының қалыптасуы да осы мәдениетке тікелей байланысты. Себебі: "Мәдениет – халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады"[3,5].

«Жан қалауы» мен «тән қалауының» қатар дамып отыруы ғасырлар шенінде ұлттық мәдениетті қалыптастырады. Ұлттық мәдениет адами құндылықтардың пайда болуына, халықтың санасына сіңіп, қағидаға айналуына әкеледі. Бұл туралы мәдениеттанушы ғалым Т.Ғабитов: «Мәдениет – жеке адам мен бүкіл қоғамды, адамның бақыты мен болашағы жолындағы құндылықтарды дамыту арқылы адамзат баласын жан-жақты жетілдіру болып табылады» [4,32], - деп мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарды дамытудағы рөліне мән береді. Ата-бабаларымыздан мұра боп қалған рухани және материалдық құндылықтарымыз өз заманының мәдениетінен хабар беретіні белгілі. Ғалымның пікіріне сүйенсек, құндылықтар мәдениетті емес, мәдениет құндылықтарды қалыптастырады. Бұл пікірге ғалым Ә.Т.Қайдардың: «Мәдениет – жеке адамның басына тән қасиеттерден басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым» [5,25], - деген тұжырымы дәлел бола алады.

Зерттеу әдістері. Жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі «мәдениет ұғымы тіл арқылы тарайды, ұғынылады, жетіледі. Қай ұлт болмасын, сыры – тілінде, оның түп тамыры этностың мың-мыңдаған жылдар жүріп өткен тарихи жолымен, күнделікті тұрмыс-

тіршілігінде қолымен, ақыл-ой, санасымен жасаған мәдениетімен, дүниетанымымен сабақтасып жатыр» [5,5].

Қазақ халқының көшпелі өмір сүру салты, шаруашылығы мен қоршаған ортаны, дүниені тануы киіз үй, шаңырақ, ұлттық киім, ыдыс-аяқ т.б. сынды материалдық мәдениеттен көрініс тапса, адамдық құндылықтары, тәлім-тәрбиесі рухани мәдениеті арқылы аңғарылады. Рухани мәдениет – адамның, өзіне және басқа адамдарға, дүниеге қатысын реттейтін дәстүрлер мен құндылықтардың жиынтығы [4,28]. Рухани мәдениет тіркесінің өзегін «рух» және «мәдениет» деген екі бөлік құрайды. Рух – адамның немесе тұтас ұлттың ерекшелігін танытатын ұғым. Осыған байланысты қазақта *рухы мықты – ержүрек, қайсар, батыл; рухтандырды – жігерлендірді; рухың сынбасын – жігерің жанылмасын; рухани бай – жан-дүниесі таза, көкірек көзі ашық; рух беру – күш беру т.б.* сынды ұғымдар қалыптасқан. Рух – ұлттың өзегі. М. Мағауиннің «Қасқыр-Бөрі» әңгімесінде бұл ой былайша беріледі: «... Рас, арыстан – сес пен күш, жолбарыс – еп пен куат, бірақ шене, құрт – жүрек пен рух. Қайтпас ерлік. Әрі тылсым пыс... Мың жыл өтті. Шене мен құрт орнына бөрі келді. Одан көп ештеңе өзгере қоймады – жүрек пен рух әуелгі қалпында қалған. Ерлік аса түсті. Пыс баса түсті...». Қазақ халқының танымында көкбөрі мифтік бейнесі ерекше орын алады. Ол – бүтіл түркі жұртының бастауы, ата тегі іспетті. Ал мына үзіндіде түркі халықтары көкбөріден де ары, шене мен құрт кезінде-ақ жүректі, рухты ел болғаны айтылады. Автордың пайымдауынша ұлттың ұлт болып қалыптасуының түп негізі – жүрек пен рух. Демек, этностың мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, құндылықтары, танымы – бәрі рухтан басталады.

Рухани мәдениет арқылы сол ұлттың жанын тануға болады. Оны танытатын құрал – тіл. В.фон Гумбольдт рухани және материалдық мәдениеттің ұлттық сипаты тек жанды тілде ғана көрініс беретінін, тілдік белгіге ішкі форманың тән екендігі және тілдің адам мен қоршаған орта арасын байланыстырушы дәнекер қызметінің зор екендігін төмендегіше тұжырымдады: «Язык народа есть его дух и дух народа есть его язык, и трудно представить себе, что-либо без него более тождественное» [6,34].

Американдық ғалым Э.Сепир әр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылатынын көрсетті: "Тіл – әлеуметтік шындықты түсінудің негізгі құралы, күнделікті өмір мен дүниетану амалдары субъектілердің қай тілде ойлауына байланысты. Тіл – мінез-құлық нормасын көрсетуші құрал; Халықтың мәдени дәрежесін оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес"[7, 102].

Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі, әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға,

өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл. Мұны А.Байтұрсынұы: "тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі", - деп жазды [8,9].

Нәтижелер. Баланың дүниеге келген сәтінде айтылатын бесік жыры, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаштар, шілдеханада айтылатын тілектер, үйлену тойына қатысты тойбастар жыры, беташар, жар-жар т.б. мәдени мұраларымыздың барлығы да тіл арқылы көрініс тауып, тіл арқылы келесі ұрпаққа жетіп, белгілі нормаға, дәстүрге айналған. Сол сияқты салт-дәстүрлердің атаулары да, мысалы: бесік құда, сырға салу, атастыру, әменгерлік, бел құда т.б. тілдік бірліктер арқылы халық жадында сақталған. Сонымен қатар, бала тәрбиесінде, ұлт мәдениетінде ерекше рөл атқаратын ырым-тыйымдар, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер де белгілі дәрежеде этнос болмысының тілдік және ұлттық ерекшеліктерін, рухани-мәдени нормаларын танытады. Тіпті, қазақ халқының *Ассалаумағалейкүм* деп амандасуынан бастап, мал-жанның амандығын сұрауы, коммуникацияға түсуші екі адамның туыстық, жас немесе жыныс ерекшеліктеріне қарай қатынас түрінің өзгеруі, мысалы, нағашы мен жиеннің қалжындаса сөйлесуі, ене мен келіннің арасындағы дискурста сыйластықтың көрініс табуы, келіннің сәлем салуы, әке мен баланың сөйлесіміндегі ізеттіліктің сақталуы т.б. тіл мен мәдениеттің, тіл мен норманың ара-қатынасын айқындай түседі. *«Әке тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без»* деген мақалдан ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәдениеті көрінсе, *«Сіз, біз деген жылы сөз, ағайынға жарасар»* және *«ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп»* деген мақалдардан қазақтың дәстүрлі мәдениетінде ағайын-туыстың да алар орны ерекше екені көрінеді.

Әдебиет – адамды тану құралы болса, сол адам арқылы оның ұлтын да тануға болады. Кез келген ұлттың дүниетанымы, құндылықтары, тәлім-тәрбиесі, өмір сүру қағидаттары т.б. оның тілінде, әдебиетінде сақталған. Халық ауыз әдебиеті мен ақын-жазушылардың өлең-жырлары арқылы қазақ халқының рухани мәдениетін тануға болады. Мұндай ерекше мазмұнды, көлемді мәтіндерді қысқа да нұсқа түрде сақтап жеткізе білу қасиеті символда сақталған. Яғни символға біздің көзқарасымыз мәдениет шегінде қаралады. Бұл көзқарас бойынша символ кез келген мәдениетке тән құбылысқа жатады. Символ әртүрлі мәдениет контекстінде кодтала отырып, оларда әртүрлі мәнге ие болады. Біздің түсінігімізде символ өз мазмұнымен (мәдени хабарды беретін) сәйкес келеді. Мәдениет – бір жағынан – ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мәтіндер болса, екінші жағынан – ұрпақтан-ұрпаққа жеткен символдар. Ю.М.Лотман символдың мәдениеттегі қызметін көрсете келе, «символ – мәдениет ескерткіші» деген баға береді.

Адамның күнделікті өмірі оған әсер ететін және бір нәрсені есіне түсіретін, іс-әрекет етуге болатынын немесе болмайтынын көрсететін символдарға толы. Осы тұрғыда сөздің символдық қуатын түсіну үшін адам өмір бойына еңбектенеді. Ол үшін адамға ерекше жан дүние, рухани қазына керек. Біз қазақ халқының адамгершілік, адамдық қағидаттарына айналған негізгі ұғымдардың символдық мәніне тоқталып көрмекпіз.

Талқылау. Адамның басты мақсаты – өз ұлтының, өз жерінің мәдени ұстанымдарына сүйене отырып, өз бойындағы қасиеттерді дәйекті де тұғырлы етіп тәрбиелеп, жүзеге асыру. Яғни мәдениет – өмірдің тиянақтылығын, тұрақтылығын, дәйектілігін, мәнділігін, табандылығын қамтамасыз ететін үлкен институт. Мәдениеттің негізгі қайнар көзі, өзегі – салт-дәстүр, әдет-ғұрып. Ал қазақ мәдениетін әдептілік құндылықтардан тыс талдау мүмкін емес. Егер Батыста – рационалды ғылым, Шығыста – жантану өрістесе, қазақ сахарасында «адам болу» ұстанымы алдағы қатарда болған. Сол секілді дана халқымыздан «Адам әдебімен көрікті» деген сөздің қалуы да тегін емес. Демек, ұлттық мәдениет және руханиятымыздың негізгі көзіне адами ізгіліктер мен әдептілік белгілері кіреді. Әсіресе, қазақ ұлтының мәдени өміріндегі мұсылмандар дүниетанымына жататын әдептілікті жіктейтін болсақ, оның ең бірінші қозғаушы күші деп адам ұғымын ала аламыз. Адамға келсек, ол құдіреті күшті жаратушының ықпалымен дүниеге келген жанды жаратылыс. Барлық адамзаттың түп тамыры. Сондықтан ол кез келген елдің пәлсапасында тектілік ұғымымен түсіндірілетін сипатқа ие. Алла тағала адамды топырақтан жаратқан және оған өзіндік мән мен жан берген. Күшті адам ол – рухани бай адам.

Ғалым С. Темірбековтің пікірінше рухани мәдениетке, ең алдымен, адамгершілік құндылықтары жатады. Зерттеушінің пайымдауынша, ар-намыс, парасаттылық, адамгершілік, кешірімділік және тәуелсіздікке, еркіндікке, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыс, өзін-өзі бағалау сияқты құндылықтар жинағы – халықтың рухани мәдениетінің негізі, іргетасы. Ғалым: «Мәдениеттің қалыптасу кезеңі адамның адам болуынан, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қажет қарапайым норма, ереже, тыйым, бұйрықтардан басталады, ал рухани мәдениетке жатқызатын әдебиет, өнер, дін, бұқаралық ақпарат құралдары т.б. кейінгі уақыттың жетістігі»[9, 64], - деп жазады.

Бұл туралы ұлы ақын Абай да:

Адам боп келдім өмірге,

Адам боп қалу – арманым... – деп, адами қасиеттерді, моральдық құндылықтарды бірінші орынға қояды.

Қазақ өзінің шын ниетін, ізгі тілегін, өмірден түйген өсиетін бір ғана «адам бол» деген сөзге сыйғызған. Осы «адам бол» тіркесінде тұтас бір ұлттың танымы мен көзқарасы

жатыр. Адам болу деген сөз адамгершілік кредоларының бәрін сақтау, кеудесінде жаны бар тіршілік иесінен әлдеқайда жоғары болу дегенді білдіреді. Қазақ үшін ең басты адамгершілік қағидаттары: ар мен ұят, намыс.

Ар, намыс – адамдықтың символдары. «Ақылың болса, арыңды сақта», «Мал сақтама, ар сақта», «Үлкен пышақ ұялғанынан өтеді», «Атты қамшы айдайды, ерді намыс айдайды», «Қайталаған дерт жаман, қайта бұзған серт жаман», «Жігітке жар қымбат, намыс пен ар қымбат», «Ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер», «Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы», «Әдепті бала – арлы бала», т.б. мақал-мәтелдер осыны айғақтайды. «Пайда ойлама, ар ойла» деген Абай сөзі де бұған дәлел. Сонымен қатар, кезінде қазақтың адамгершілік-этикалық кредосы болған "малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы" формуласы бар. Яғни, "құндылықтық тұрғыдан адамға не қымбат?" дегенге қазақ былайша баға берген:

1-орын - ар (намыс, ұят, адамгершілік - яғни, мораль "өлімнен ұят күшті")

2-орын - жан (өмір, тіршілік)

3-орын - мал (дүние, байлық, ақша, мүлік).

Бұл туралы Абай өзінің «толық адам» ілімінде «үш сүю», «үш негіз», «бес қасиет» ұғымдарын ұсынады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және де Хақ жолы деп әділетті, - деп, жаратушы Алланы мадақтауға, бар адамзатты сүюге, әділет жолымен жүруге шақырса, «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек» өлеңінде:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден ерек, - деп адам бойында табылуы тиіс үш негізді атайды. Ал «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде:

Адам болам десеңіз:

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол, - деп, талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым қасиеттерін «адам болудың» кредосы деп ұсынады. Демек, қазақ ұлты үшін Тәңірді сүю, ар-намысты, ұятты сақтау, еңбек ету, әділетті болу – адамдықтың негізгі баспалдақтары. Бұл ой сонау көне түркі дәуіріндегі «Күлтегін» жырында: «Халқым аман болсын деп, күндіз отырмадым, түнде ұйықтамадым» деген жолдарда байқалса, Ислам дәуірінде өмір сүрген Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы төрт кейіпкердің: Күнтолды – әділет, Айтолды – ақыл-ой, Өдгүрміш – қанағат, Одғұрмыш – байлық бейнесі арқылы да көрініс тапқан. Демек әр халықтың, тайпаның тілінде сақталған ауыз әдебиеті, рухани жәдігерлері

арқылы сол ұлттың ой-санасынан, танымынан хабар алуға болады. Оның дүниетанымын, көзқарасын анықтай аламыз.

«Тәрбие тал бесіктен басталады» дейтін қазақ үшін ұл мен қыз тәрбиесінің орны бөлек. «Әке көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», «Әке тұрып ұл сөйлегеннен, ана тұрып қыз сөйлегеннен без», «Әкенің тәрбиесін жүз мектеп те бере алмас», «Анасын көріп қызын ал», «Қызға қырық үйден тыйым» деп, нәресте кезінен-ақ балаға тәрбиені сіңіруден жалықпаған. Бала тәрбиелеуде қазақтың негізгі сүйенген үш ұстанымы: обал болады, ұят болады, жаман болады. Болашақ «толық адамды» осы үш-ақ ауыз сөзбен тәрбиелей білген қазақ – дана халық. Ұлт тілінде бүгінге дейін сақталып қалған осы үш ауыз сөз символдық мәнге ие.

Обал – қиянат жасамау дегенді білдіреді. Өзгелерге зиянын тигізбеу. «Обал» сөзі қазақ тіліне Ислам діні арқылы келген. «Хашр» сүресінің 15 аятында «Олар істеген істерінің обалын тартады» деген сөз бар. Бір аудармада «жазасын» делініп жүр. Бұған қарасақ «обал» «күнә, жаза» деген болып шығады. Бірақ қазақтың «обалының» мағынасы әлдеқайда терең. Қазақта бұл сөз – ар-ұят, иман кодексі! «Обал болды, обалына қалды, обалына қалма» деген ұғымның бәрінің мәні де, түбі де тұңғыық. Ал, арабтардың өзінде «обал» сөзі тым көп қолданылады: бір нәрсенің күшейтілуі, жинақталуы, тіпті төпелеген ақ жауын да обал деп аталады. Сондықтан болар олардың түйсігінде бұл сөз қазақ ұғымына шендесе алмайды. Сүт төгілсе - обал, нан қоқымы шашылса - обал, біреудің ала жібін аттау – обал, өзгенің хақысын жеу – обал, көкті жүлсаң - обал, баланың қарны тоймай қалса - обал, жүйрік ат аяқтан қалса - обал... Қазақ баласы осы «обалмен» тәрбиеленеді. Бұл аса биік мистикалық-психологиялық күй. Киесі бар, ерік-жігерінді уыста ұстататын ұғым! Оны білген жан адамгершіліктен аттамайды. Түсіндіру қиын. Мұндай сана діни-рухани ғұламалықтың шыңына жеткен ұлтқа ғана тән болса керек.

Ұят – имандылықтың, көркем мінездің символы. Қазақ халқы «өлімнен ұят күшті» деп бұл ұғымды жанынан артық көретінін жеткізген. Ұятты болу, ұят болады деп белгілі бір жайттардан, сөздерден өзінді тежеу – нағыз имандылық пен әдептіліктің, адамдықтың белгісі болса керек. «Ұялғаннан жерге кіріп кете жаздау» фразеологизмінде де ұяттың адам еркінен тыс тылсым күш екенін байқауға болады. Қазақтың кеменгер жазушысы Ғабит Мүсірепов: «Қазақта ар-ұят ең жоғары саналады», - десе, хакім Абай Құнанбайұлы: «Әділеттілік, арлылық пен махаббат – қабірден әрі өткендегі үш жолдасың осылар», - деп, 26-қарасөзінде: *«Енді осылардан білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады, һәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен*

ұялмайды. *Мұның бәрі - надандық, ақымақтықтың әсері*», - деп ұятсыздықты надандыққа балайды. «Баланың ұяты - әкеге, қыз ұяты – шешеге», «Өзіне келер ұятты өзі біліп тұрса игі», «Ұят қымбат, ар қымбат, Жаның сүйген жар қымбат», «Ұялған тек тұрмас», «Ерді - намыс өлтірер, қоянды - қамыс өлтірер» т.б. мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер де қазақ халқының бала тәрбиесінде ұят сөзіне баса мән бергенін білдіреді. Жұбан Молдағалиев «Ар-ұят туралы» өлеңінде:

- Ол ұят, - деді сол қазақ қарт,

- Өлсең де ожданнан безінбе!..., - деп ар-ожданның адамдық қағидаттарының ішіндегі ең маңыздыларының бірі екенін көрсетсе,

Әйтеуір шал сөзі жөн еді,

Ақ атта дегені ағат па?

Иә, адам тірідей өледі,

Ұяттан айырылған сағатта! – деп қазақ танымында ұятты сезінуден қалған адам адам болудан да қалатынын айтады.

Тұжырым. Ұл мен қыз тәрбиесін ұлт тәрбиесі деп білген қазақ халқы үшін баласының арлы, иманды, намысты болуы ең басты орында. Ұрпақ тәрбиесін тал бесіктен бастап, жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіріп, нағыз адам қалыптастыруға тек әке мен ана емес, бүкіл ел болып атсалысқан. Осы ұлттық тәрбие ғасырлар бойы атадан балаға мәдениет ескерткішіне айналған ұлттық код – символдар арқылы жетуде. Мақалада талданған обал, ұят, ар сөздерінің символдық мәні қазақ халқының рухани мәдениетінен хабар беріп қана қоймай, ұлт ретінде ерекшелігін танытатын нормаға айналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // www.akorda.kz. – сайтта жарияланған мақала
2. Гончаренко Н. Духовная культура: Источники и движущие силы прогресса. – Киев, 1980. – 385стр. - кітап
3. Атабаева М. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: «Білім», 2006 ж, - 288 бет. - Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация
4. Ғабитов Т. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Раритет, 2013. – 400 б. – кітап
5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет. – кітап
6. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.– М.: «Прогресс», 2000. – 400 с. – кітап
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Наследие, 1993. – 656 с. - кітап

8. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы, 1т. Алматы, 2013. – 384б. - кітап
9. С. Темірбеков. Ұлттық мәдениет дамуының заманауи мәселелері. – Алматы, 2011ж. – кітап

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Абдукаримов Абдумурат Махатович - биология кафедрасының аға оқытушысы, техника ғалымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Абенов Даулет Құсайынұлы – т.ғ.к., тарих және дінтану кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Алдашев Нурдаулет Мырзалыұлы – ф.ғ.к., теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Almuratova Karlyga - candidate of pedagogical sciences, docent of the Department of Chemistry and chemical technology, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Амантаева Амангуль Шалкарбаевна - преподаватель кафедры физики Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Байдрахманова Гульназ Абилбахитовна – PhD, старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Бакирова Кулжахан Шаймерденовна - доктор педагогических наук, кандидат биологических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы, Казахстан

Бекенов Әсет Мейрамұлы - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Ақпараттық жүйелер» ББ 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Бекешева Аида Амирбековна – магистрант 2 го курса ОП «Психология» Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Валетов Максим Рамильевич - преподаватель кафедры физического воспитания, Оренбургский государственный университет, РФ

Гайфутдинова Рамзия Муллануровна - кандидат философских наук, доцент, Казанский Федеральный университет, Казань, Россия

Жулаева Аида Ивановна – м.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Психологиялық-педагогикалық және арнайы білім беру» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Жумагалиева Рита Рахмановна - казак әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Каирова Акерке Тлеуниязовна - магистр, биология кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Қалиева Айгул Кокамановна - б.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Биология кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Қалиева Айгул Кокамановна - б.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Биология кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Капарова Ляззат Есенғалиевна - старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, магистр технических наук, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Каренеева Жайна Алмасовна - магистр, биология кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Каюмова Гелюся Фаридовна – кандидат филологических наук, доцент, Казанский Федеральный университет, Казань, Россия

Кеңшілік Арина - Магистрант кафедры «Биомедицина и биофизика», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Коробкова Татьяна Васильевна - старший преподаватель кафедры Русской филологии и межкультурной коммуникации, магистр, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Космбаева Гульжан Тынышпаевна - мұнай газ кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Кукенов Жалғас Жулмуханович- магистр естествознания, преподаватель кафедры «Биология» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Kunurkulzhayeva Gulnar – candidate of economical sciences, senior lecturer of the chair «Economics and management» of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Kurmanbay Maksat– candidate of physical and mathematical sciences, docent of the Department of Physics, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

А.Т. Абдильдинов

Курманова Бактыгул Жакеновна – к.ф.н., доцент кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Марденов Казбек Жанатович – старший преподаватель кафедры физики Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Мацюк Дмитрий Анатольевич - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «Ассамблеи народов Казахстана и социально – политических дисциплин» Актыбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Мендығалиев Мейірбек - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Органикалық заттардың химиялық технологиясы» ББ 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Молдағалиев Вали Садыкович - к.ф.-м.н., доцент кафедры «Математика» Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

Мулдағалиев Вали Садықұлы - физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан

Наурузбаев Салават – магистрант 2 го курса ОП «Иностранная филология» Актыбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Омирзакова Мирослава - география және туризм кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Орынбасар Райгүл Орынбасарқызы - х.ғ.к., мұнай газ кафедрасының меңгерушісі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Пангереев Абат Шамұлы – ф.ғ.д., профессор, қазақ әдебиеті кафедрасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Рамазанова Динара Жубанышевна – PhD докторант ЕНУ имени Л.Н.Гумилева по специальности 6D010300-Педагогика и психология, Нур-Султан, Казахстан

Sailauova Aibanu- pupil of 11th grade of Nazarbayev Intellectual School, Aktobe, Kazakhstan

Sarsimbayeva Saule - candidate of physical and mathematical sciences, docent of the Department of Informatics and information technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Сартабанов Жайшылық Алмағанбетұлы – ф.м.ғ.д., профессор, Математика кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Семинар Еркегул – география және туризм кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Spivak-lavrov Igor – doctor of physical and mathematical sciences, professor of the Department of Physics, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Талипова Мейрамгул Жубаткановна – ф.м.ғ.к., информатика және ақпараттық жүйелер кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Таскалиева Жанар Асановна – старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, магистр технических наук, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Тасқан Дархан Рустемұлы - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Мұнай газ ісі» ББ 1 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Ташимбаева Сақыпжамал Жаяновна - қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Утарбаева Нурлыгуль – PhD, биология кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Утельбаева Гульжан Укматовна - доцент кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации АРГУ им. К.Жубанова, Казахстан, г.Актөбе

Ұлықпанова Әлия – гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Убайдулаева Нурбала Абдибековна – х.ғ.к., химия және химиялық технология кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Ұлықпанова Әлия – гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Шангытбаева Гульмира Асауғалиқызы – PhD, информатика және ақпараттық жүйелер кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Шаукенбаева Акзада Калкабаевна - магистр, информатика және ақпараттық жүйелер кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Shakuoova Gaukhar – master student of 1st year by educational program “Foreign language: two foreign languages” of M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Шляпникова Виктория Викторовна - кандидат педагогических наук, учитель Государственного казенного общеобразовательного учреждения «Специальная (коррекционная) школа-интернат № 2» г. Оренбурга, РФ

Урмурзина Баян Газизовна – к.п.н., доцент кафедры психолого-педагогического и специального образования, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Уахитов Рустем Уахитович – преподаватель кафедры физической культуры и спорта Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІң ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б..) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

- 1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)
- 2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.
- 3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Жантурина Н.Н.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Кунарова А.Б.

Шығарылған күні 20.06.2020
Форматы А4. Көлемі 29,25 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 217 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.03.2017
Формат А4. Объем 18,75 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 217 Цена договорная.
Отпечатано в издательском центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.